

TÜRKİYE'DE AZINLIK HAKLARI SORUNU: VATANDAŞLIK VE DEMOKRASİ EKSENLİ BİR YAKLAŞIM

**ULUSLARARASI KONFERANS TEBLİĞLERİ
9-10 ARALIK 2005, İSTANBUL**

TÜRKİYE'DE AZINLIK HAKLARI SORUNU: VATANDAŞLIK VE DEMOKRASİ EKSENLİ BİR YAKLAŞIM

TESEV Yayınları

Yayına Hazırlayanlar

Derya Demirler, Mert Kayhan

Kapak Tasarım

Bora Tekoğul

Grafik Uygulama

Myra

Basım Yeri

Sena Ofset

0212 613 38 46

Bu kitabın hakları saklıdır. Kitabın hiçbir bölümü Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın (TESEV) izni olmadan, hiçbir elektronik ve mekanik formatta ve araçla (fotokopi, kayıt, bilgi depolama vd.) çoğaltılamaz.

Copyright © Mart 2006

ISBN: 975-8112-72-4

TESEV

Bankalar Cad. No: 2 Kat: 3

Minerva Han, Karaköy 34425 İstanbul

Tel: +90-212-292 89 03 PBX

Faks: +90-212-292 90 46

info@tesev.org.tr

www.tesev.org.tr

Bu kitapta yer alan görüşler yazarlara aittir ve bir kurum olarak TESEV'in görüşleriyle bire bir örtüşmeyebilir. Bu kitabın yayımlanması ve tanıtılmasındaki katkılarından ötürü Açık Toplum Enstitüsü – Türkiye'ye ve TESEV Yüksek Danışma Kurulu'na teşekkürü borç biliriz.

TÜRKİYE'DE AZINLIK HAKLARI SORUNU: VATANDAŞLIK VE DEMOKRASİ EKSENLİ BİR YAKLAŞIM

ULUSLARARASI KONFERANS TEBLİĞLERİ
9-10 ARALIK 2005, İSTANBUL

TESEV
YAYINLARI

DEMOKRATİKLEŞME PROGRAMI

İÇERİK

Sunuş	7	
Türkiye'nin Azınlıklar Sorununun Sosyo-Ekonomik Boyutu: Mülkiyet Hakları ve Vatandaşlık		
AÇILIŞ KONUŞMALARI		
Can Paker	11	
Baskın Oran	12	
Sami Selçuk	15	
TÜRKİYE'NİN AZINLIKLAR SORUNUNUN SOSYO-EKONOMİK BOYUTU: MÜLKİYET HAKLARI VE VATANDAŞLIK		
I. Oturum:		
Türkiye'nin Gayrimüslim Vatandaşlarına Yönelik Mülkiyet Politikalarının Gelişimi: Tarihsel Boyut	23	
Baskın Oran, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mülkiyet Politikaları ve Gayrimüslimler ve 1936 Beyannamesi	25	
Rıdvan Akar, Tek Parti Dönemi: Varlık Vergisi'nin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasi Boyutları	31	
Dilek Güven, Çok Partili Dönem: 6-7 Eylül Olayları	36	
II. Oturum:		
Türkiye'nin AB Sürecinde Gayrimüslüm Hayatlar: Mülkiyet Sorununun Günlük Yaşamlara Yansımaları	41	
Hrant Dink, İnsanı Azaltmanın Diğer Bir Yolu: Mülkü Azaltmak	43	
Roni Margulies, Yahudilik, Irkçılık ve Göç	47	
Mihail Vasiliadis, Türkiye'de -Dün Bugün, Yarın(?) Rum Olmak	51	
III. Oturum: Mülkiyetin Vatandaşlık Politikaları Açısından "Ötekileştirici" İşlevselliği		55
Herkül Millas – Vatandaşlık ve 'Öteki': Azınlıkların Mülkiyet Sorununun Eşitlik Hakkı Açısından Değerlendirilmesi	57	
Ivan Ivanov – Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı	65	
Etyen Mahçupyan, Vatandaşlık ve Mülkiyet: Geleceğe Dönük bir Bakış	69	
TÜRKİYE'NİN AZINLIK SORUNUNUN KÜLTÜREL BOYUTU		
I. Oturum: Türkiye'nin Eğitim Politikalarının Gelişimi – Tarihsel Boyut		75
Zafer Toprak, Bir Hayal Ürünü: İttihatçıların "Türkleştirme Politikası"	77	
Mustafa Çapar, Tek Parti Dönemi: Milli Eğitim, Milli Dil ve Türkleştirme Politikaları	83	
Mehmet Ali Gökaçtı, Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Politikaları ve Kurumsal Yapıları	89	
Necdet Subaşı, Devletin Dinsel Aygıtları -Geçiş Döneminin Huzursuzlukları-	94	
II. Oturum: Dil ve Din Eğitimi Sorununa İçeriden Bir Bakış – Siyasi ve Yasal Boyut		103
Mesut Yeğen, "Müstakbel Türk" ten "Sözde Yurttaş"a: Devlet ve Kürtler	105	
Uğraş Ulaş Tol, Alevi Olmak: Gündelik Hayat ve Ayrımcılık Örnekleri	112	
Mustafa Çağrırcı, İslam Kaynakları ve Tarihsel Tecrübe Işığında Din ve Dil Özgürlükleri	120	
III Oturum: Türkiye'nin Kimlik Politikalarının Evrensel Normlar Çerçevesinde Analizi		129
James Goldston, Avrupa'da Irk/Etnik Esasa Dayalı Ayrımcılıkla Mücadele Normunun Dönüşümü	131	
Bruno de Witte, Azınlıkların Dil ve Din Hakları: Avrupa Standartları ve Avrupa Ülkelerinin Uygulamaları	139	
Dilek Kurban, Türkiye Ayrımcılıkla Mücadelede Nerede? Dil ve Din Eğitimi Sorununu Siyasaldan Yasala Taşımak	148	
KAPANIŞ VE DEĞERLENDİRME KONUŞMASI		
Etyen Mahçupyan	153	
Özgeçmişler	157	

SUNUŞ

Türkiye'nin demokratikleşme ve AB üyeliği süreçleri açısından kritik bir önem taşıyan azınlık hakları sorunu, geçtiğimiz birkaç sene olduğu gibi önümüzdeki dönem içinde de hükümetin ve kamuoyunun gündemini en çok meşgul edecek konulardan biri olacağı benziyor. AB ile uyum yasaları çerçevesinde son yıllarda bu konuda oldukça önemli adımlar atılmış olmasına rağmen, soruna etnik, dinsel ve dinsel öğelerden arındırılmış yeni bir anayasal vatandaşlık modeli ve demokrasi normları çerçevesinde bir çözüm henüz sağlanamamıştır.

TESEV, Türkiye'nin azınlık hakları sorununu sosyo-ekonomik ve kültürel boyutları ile ele almak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarından bugüne değin geçirdiği dönüşümü tarihsel bütünlüğü içinde değerlendirmek üzere, 9-10 Aralık 2005 tarihlerinde uluslar arası bir konferans düzenledi. Konferansın birinci gününde, gayri-Müslim vatandaşların mülkiyet haklarına yönelik resmi uygulamaların tarihsel süreçler içinde nasıl şekillendiği, ekonomi politikalarının ve hukukun ayrımcı politikaları meşrulaştırıcı ve "hukuksallaştırıcı" birer araç olarak nasıl kullanıldığı ve bugün gelinen noktada yasal mevzuatın görece iyileşmesine rağmen ayrımcı zihniyet ve pratiklerin hala nasıl hüküm sürdüğü tartışıldı. İkinci günde ise, genelde etnik azınlıkları, özelde Kürtler ve Aleviler'i, hedef alan asimilasyonist ve ayrımcı dil ve din eğitimi politikaların yine aynı tarihsel süreçlerde nasıl geliştiği ve AB sürecinde atılan yasal adımların bu grupların toplumsal talep ve ihtiyaçlarını karşılamada ne derece yeterli olduğu değerlendirildi.

Bu konferansın bizim açımızdan en büyük önemi, sadece resmi azınlık, kimlik ve vatandaşlık politikalarına değil, azınlık gruplarının asimilasyonist ve ayrımcı uygulamalara tepki olarak cemaatçi politikaları yeniden üreten, içe dönük ve milliyetçi tutumlarına da eleştirel bakan, son derece canlı ve zihinsel açıdan "kışkırtıcı" tartışmaların yaşanmasıydı. Belki de ilk kez, sadece devletin değil azınlık cemaatlerinin de izlediği politikalar, "içeriden konuşan" kişilerce sorgulandı ve eleştirildi. Kuşkusuz bu, Türkiye'de özgür ve eleştirel düşüncenin gelişmesi, ve demokrasi ve vatandaşlık anlayışının yerleşmesi açısından son derece heyecan verici. Konferansta sunulan tebliğlerden oluşan bu kitabı, konferansta yer alan bizler kadar heyecanla ve keyifle okuyacağınızı umuyoruz...

Dilek Kurban

TESEV Demokratikleşme Programı

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Can Paker

Sayın Yargıtay Onursal Başkanım, çok kıymetli misafirlerimiz, TESEV'in düzenlediği "Türkiye'de Azınlık Hakları Sorunu: Vatandaşlık ve Demokrasi Eksenli bir Yaklaşım" başlıklı uluslararası konferansa hoşgeldiniz. Konferansımıza konuşmacı veya dinleyici olarak şehir dışından ve yurtdışından gelen davetlilerimize özel olarak hoşgeldiniz demek istiyorum.

Türkiye'de azınlık hakları sorununu, TESEV Demokratikleşme Programı bünyesinde sürdürülen "Azınlık Hakları ve Vatandaşlık" projesi çerçevesinde ele aldık. Bu konuda bilimsel araştırmalara dayanan siyasa önerileri yapmak hedefindeyiz. TESEV'in bu konuyu yani azınlık hakları ve anayasal vatandaşlık alanında çalışmasının üç temel nedeni vardır. Birincisi, demokratikleşmenin çok temel bir ilkesi olduğunu düşünüyoruz. Bireylerin kendilerini eşit, gerçek anlamda eşit vatandaş hissetmelerini, yani nereye, hangi azınlığa ait olursa olsun; kendilerini eşit vatandaş hissetmelerinin demokratikleşmenin çok temel bir ögesi olduğunu düşünüyoruz. O nedenle azınlık hakları ile ilgiliyiz. İkincisi, hepimizin bildiği AB üyeliği açısından azınlık hakları fevkalade temel bir unsurdur, bunun uygulamada en üst düzeyde demokratik kurallara uyması gerekir. Üçüncüsü ise toplumun büyük bir kesimi ve devletin resmi politikaları açısından çok hassas bir konudur azınlık hakları. Ve tartışılmamaktadır Türkiye'de yıllardır. Biz bu konunun tartışılarak sorunlarının çözüleceğine inanıyoruz. Yani biz bunu gündeme getirerek, Türkiye'de tartışılmasını sağlayarak bir sonuca varılmasını sağlayacağımıza inanıyoruz.

2004 yılında TESEV, yine sayın Baskın Oran tarafından hazırlanan "*Türkiye'de Azınlıklar, Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat Uygulama*" başlıklı yayını kamuoyuna sundu. Ayrıca vakıflar tasarısının cemaat vakıflarını ilgilendiren hükümleriyle ilgili hükümete önerilerimizi açıklayarak ilettik ve yasa değişikliklerine doğrudan etki ettik. Bu 2004 yılında idi. 2005 yılında editörlüğünü Turgut Tarhanlı ve Ayhan Kaya'nın yaptığı ve "Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları" başlığını taşıyan derleme kitap çalışmasını kamuoyuna sunduk.

Biz azınlık hakları ve sorunlarını; ulusal ve uluslararası boyutları ile disiplinlerarası bir perspektifle ele alıyoruz. Bu açıdan anayasal vatandaşlık tartışmasına önemli bir katkıda bulunacağımıza inanıyoruz. Düzenlediğimiz uluslararası konferansın ilk gününde, sosyo-ekonomik haklar ve mülkiyet hakları üzerinde duracağız. İkinci gününde ise kültürel haklar, azınlıklar açısından yine, dil ve din eğitimi haklarıyla ilgili tartışmaları gerçekleştireceğiz. Disiplinlerarası perspektifle sürdürülecek olan bu tartışmayı yaparken tarihsel boyutlarını, mevcut durumunu ve evrensel standartlar ile gelecekte ne olması lazım geldiğini irdelemeye çalışacağız. Bu aşamada iki noktanın önemle altını çizmek istiyorum. Birincisi Türkiye'de hukuken azınlık statüsü verilmiş olmasına rağmen pratikte azınlık sayılmayan bütün gayrimüslim grupların azınlık olması gerektiğinin farkındayız. İkincisi hukuken azınlık olarak tanınmasalar ve azınlık statüsü istemediklerini belirtse de sosyolojik olarak azınlık hissettiren herkesi azınlık problematiğinin bir parçası olarak görüyoruz. Bu noktada Türkiye'de azınlıklarla ilgili haklarda demokratikleşmede ciddi bir adım olacak bu konferansı gerçekleşmesi için bize destek olan Friedrich Naumann Vakfı'na ve pek çok faaliyetimizi destekleyen Açık Toplum Enstitüsü- Türkiye ofisine huzurlarınızda teşekkür etmek istiyorum. Şimdi bu konferansın hazırlanmasında önemli katkısı olan ve 2005 senesinde TESEV'in azınlık hakları ve anayasal vatandaşlık projesine danışmanlık yapan Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyesi sayın ve sevgili Prof. Dr. Baskın Oran'ı kürsüye davet ediyorum.

Baskın Oran

Benim kısa konuşmam burada ne yapmak istediğimize ilişkin olacak. Katliam veya zorunlu göç yoluyla etnik temizlik gibi birtakım çözümleri bir kenara bırakırsanız, bunlar bizim bağlamımız dışındadır, bütün devletlerin azınlık meselesine kabaca üç yöntemle yaklaştığını görüyoruz.

Bunlardan biri “çokkültürcülük”tür. Çokkültürcülükte insanlar azınlık olarak alınmaz, hepsi ayrı ayrı farklı gruplar ve bütüncül unsurlar olarak alınır. Hatta bir tür çok-hukukluluk dahi söz konusu olabilir. Yalnız, bu çözüm, beyaz kolonlar marifetiyle kurulan Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda gibi birtakım “sentetik” devletler içindir. Türkiye gibi tarihsel gelişmeyle, evrimle kurulan devletlere uymaz.

İkinci yöntem uluslararası koruma altında azınlık statüsü ve hakları vermektir. Uzun lafın kısası bunun en canlı örneği Lozan’dır. Yalnız bu tür yöntemlerde birtakım sakıncalar ortaya çıkar. Bir kere azınlık, çoğunluğa hedef gösterilmiş olur. Azınlık uluslararası unsurlar tarafından korunduğu için yabancıların beşinci kolu gibi algılanabilir. Ayrıca bu yöntem azınlığı çoğunluktan tecrit edip bir tür gettoya kapattığı için azınlığın entegre olmasını da engelleyici nitelik taşır. Müdahaleye yol açması, o da ayrı bir sorun.

Üçüncü yöntem, genişletilmiş ve derinleştirilmiş demokrasi uygulamaktır. Böylece bu ikinci yöntemin sakıncaları engellenmiş olur. Aynı zamanda azınlıkları ülkeye entegre etme politikasının bir sonucu olarak ülkeye de demokrasi gelmiş olur. Bugün burada tartışacağımız yöntem çok genel hatları ile bu.

Burada birtakım tanımlar vermek lazım. Tanım demek, herşey demek. Bunlardan bir tanesi vatandaşlık. Vatandaşlık, bireyler ile devlet arasında yasalar tarafından ortaya konulmuş karşılıklı hak ve görevlere dayanan bağıdır. Bu hukuki tanımı Türkçeye tercüme etmek gerekirse şöyle demek lazım: Vatandaşın devlete sadakat göstermesi, bunun karşılığında devletin de vatandaşı mutlu etmesi gerekir. Karşılıklı hak ve yükümlülükten anlaşılması gereken budur. Aslında bu ikisi tek bir şeydir. Birbirine fevkalade bağlıdır. Çünkü azınlık, mutlu olduğu zaman devletine sadakat gösterecektir.

Azınlıktan kastettiğim, onu da baştan söylemeliyim, hukuki statü değildir. Bizde fevkalade yanlış anlaşılan ve yanlış anlaşılması için de özel çaba gösterilen hususlardan bir tanesi de budur. Azınlığın varlığı başka bir şeydir; o sosyolojik bir olaydır, o artık özellikle 1991’den sonra tartışılmayan bir husustur. Bir ülkede çeşitli açılardan farklı olan ve bu farklılığını kimliğinin ayrılmaz parçası sayan bir dominant-olmayan grup varsa, o ülkede azınlık vardır. İlgili devlete sorulmaz, sende azınlık var mıdır diye.

Ama azınlık statüsü (hakları) vermek ayrı bir şeydir. Devlet onu ister verir ister vermez. Dolayısıyla burada azınlığı biraz önce söylediğimiz gibi azınlık statüsü olarak değil, hukuki statüsü olan bir grup olarak değil, çoğunluktan farklı olan ve bu farklılığı da kimliğinin vazgeçilmez unsuru sayan dominant-olmayan grup anlamında kullanıyoruz.

Efendim, bu azınlık denen insan, malum, bir vatandaş türüdür. Bir tür vatandaşdır. Ama, *Hayvan Çiftliği* romanını anımsatır biçimde “diğerlerinden daha az eşit” bir vatandaşdır. Mesela şu cümle çok duyulur Türkiye’de ve fevkalade yanlıştır: “Kürtler eşit haklara sahiptir, cumhurbaşkanı bile olabilirler”. İlk bakışta doğrudur fakat bir an düşündüğünüzde fevkalade yanlıştır. Bunu bir tek örnekle ben

size anlatmaya çalışayım. Buraya gelirken kendisine telefon ettim, dostumdur, sayılarda yanlışlık yapmamak için kontrol ettim, Şerafettin Elçi'den bahsediyorum. 22 ay 7 gün bakanlık yapmıştır, sonra da Bakanlığı sırasında “Ben Kürt’üm” dediği için 30 ay 7 gün hapis yatmıştır. Onun için bu memlekette hakikaten Kürtler veya başka azınlıklar en üst mevkilere gelebilirler. Fakat kendi alt kimliklerini gizlemek veya en azından ondan katiyen bahsetmemek şartıyla.

Bu neden böyle oluyor, neden gizlemek zorunda kalıyorlar ve daha doğrusu neden devlet onları gizlemeye mecbur bırakıyor? Bir insanın kimliğini saklamak zorunda kalması ne zor şey! Çok kısa söylemek gerekirse, bu bir güvenlik endişesi olayıdır. Söylenen şudur: Dışarıdan empoze edilen insan hakları bizi parçalayabilir.

Her devlette ama dünyanın bütün devletlerinde bir sarkaç işler. Bu sarkaç salınır. Salındığı taraflardan bir tanesi Milli Güvenlik Devletidir, diğer tarafı da İnsan Hakları Devletidir veya demokratik devlettir. Bu sarkaç milli güvenlik devletine doğru salındığı zaman insan hakları devleti diye bir şey ortadan kalkar ama, insan hakları devletine doğru salındığı zaman milli güvenlik devleti denilen şey ortadan kalkmaz. Tam tersine, kuvvetlenir. Neden kuvvetlenir? Çok basit. Çünkü Türkçe’de bir deyim vardır, “Hakkını verdiğin insandan korkma”. Bunun mefhum-ı muhalifini alırsak, hakkını vermediğin insana güvenemezsin. Eğer bir ülkede insanlar kendilerini mutlu hissediyorlarsa o zaman devletlerine daha çok sadakat gösterirler ve dolayısıyla milli güvenlik devleti daha güçlenir.

Biz bütün bu olayın neresindeyiz?

Efendim, Türkiye Kemalizm’le birlikte ve “muasır medeniyet” arayışı içinde 1920’lerde birinci demokratik devrimi yaptı. Bu bir “feodal devlet”ten “ulus devlet”e geçiş olayıdır. Bunun sosyolojik ve de aynı zamanda hukuki sonucu, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki “tebaa” kavramından Türkiye Cumhuriyeti’ndeki “vatandaş” kavramına geçiştir. Bu, birinci devrim.

Şimdi ikinci devrimi yaşıyoruz biz. Tabii, “Ol mahiler ki derya içredir, deryayı bilmezler”, hakikaten biz de şu anda tam olarak ne yaşadığımızın farkına -ancak bunu aştıktan sonra- varabileceğiz. Bu ikincisi yine “muasır medeniyet” arayışı içinde AB uyum paketleri aracılığıyla yapılıyor ve bu sefer “ulus devlet”ten “demokratik devlet”e geçme amacını taşıyor.

Peki, neden birçoklarımızın tabu saydığı ulus devlet aşılmaya çalışılıyor? Çünkü ulus devletin tanımı şudur: Milletini tek bir etnik gruptan ibaret varsayan devlet türü. Tekrar ediyorum: Milleti tek bir etnik gruptan ibaret sayan devlete ulus devlet denir. Niçin varsayan diyorum, çünkü dünyada Portekiz, Kore, İzlanda gibi bir elin beş parmağını aşmayacak sayıda devlet hariç bütün devletler çokkültürlüdür, dolayısıyla bütün devletler çok etnik/dinsel gruptur. Peki, devletin tek etnik gruptan oluşmasını varsaymanın sonucu nedir? Diğer etnik ve dinsel grupları ya bir biçimde kamusal alandan tamamen uzaklaştırmak yahut da onları asimile etmek. Yani, onlara kimliklerini unutturmak. Bu, Kemalist dönemde yapılmaya çalışıldı ve dönemine göre çok normaldi. Bu kadarlık bir açılış konuşmasında bunun niçin normal olduğunu söyleyecek değilim ama, 1930’larda dünyanın havasını hatırlayın, yeter. Ve tabii, ulus devlet ile üniter devletin çok farklı kavramlar olduğunu unutmaman.

Ama artık Türkiye demokratik devlete geçmek zorunda. Çünkü bu devirde “zoraki vatandaş”la işi götüremez. “Gönüllü vatandaş”a geçmek zorundadır. Kim zoraki vatandaştır? “Ben Türk’üm” diyemeyen herkes. Ben Türk’üm diyebiliyorsanız mesele yok. Ama ben Türk’üm diyemiyorsanız ne olacak? Çünkü her şeyden önce Türk’ün tanımında mutlaka Müslümanlık vardır; dikkat ettiyseniz biz Müslüman olmayana Türk demeyiz. Ermeni vatandaş, Musevi vatandaş, Süryani vatandaş veya kısaca va-

tandaş deriz. Hatta bugünlerde beyaz Türk olmak için “LAHASÜMÜT” olmak gerekir. Laik, Hanefi, Sünni, Müslüman Türk olmak gerekir.

Diğer yandan, “Sen Türk’sün” dediğiniz zaman itiraz eden başka etnik gruplar var. Mesele burada işte. Ben Türk’üm diyemeyeni ne yapacağız? Yarısını tava yarısını ızgara yapamayız. Öldürmek veya ben Türk’üm diye zorla söyletmek olanaklarımız da yok. Bir üst kimlik olarak “Türk”ü masaya yatırmak zorundayız.

İşte biz bugünkü konferansta bu konuda neler yapmamız gerektiğini konuşacağız. Yani zoraki vatandaşan gönüllü vatandaşa geçişin nasıl olacağını konuşacağız. Biraz fazla uzattım. Herkesin çok iyi tanıdığı, Yargıtay onursal başkanı sayın üstadımız Sami Selçuk’u kürsüye davet ediyorum. Buyurunuz efendim.

Sami Selçuk

Yaşadığımız olgulara bakıyorum. Çağcıl demokrasinin, küreselleşmenin ve postmodernizmin gündeme taşıdığı sorunları düşündüğümüzde, sanıyorum ki, yirminci yüzyıldan yirmi birinci yüzyıla geçiş, yalnızca sıradan kronolojik bir olay olmadı. Bir çağ değişimini de getirdi. Avlanma çağı bitti. Haklar ve özgürlükler çağına girildi. Demokrasi zafer kazandı.

İnsanlığı avlanma çağına götüren geçen yüzyılın zorba devletleri, insan beyninin gözelerine klişeleri/sloganları/önyargıları tıka basa sokuşturmuş, mantık polisleri yerleştirmişler, beyinleri ideolojik banyodan geçirmişlerdi. Düşünce yasakları denilen ve rejimi kemiren kötü huylu hücreler, yasaları doldurmuşlardı.

Sonuçta, devlet de, birey de, insanlık da yitirdiler. Çünkü, toplum, hiçbir dönemde ideologların, yöneticilerin, toplum tasarımcılarının hamur gibi yoğurup biçim verecekleri bir varlık olmamıştır. Nitekim, topluma deli gömleği giydiren tek biçimli insan yaratma (intégrisme) ve arındırma, ‘Procrustes ve tek efendi devlet’i kotarma girişimleri, her zaman onulmaz acılar getirmiştir.

Evet, demokraside karar kıldık. Peki nedir demokrasi? Yalnızca ardından koştığımız bir ülkü mü yoksa bir gerçek mi?

Kanımca hepimizin hem ülküsü ve hem de gerçeği.

Demokrasi bir üst dildir (métalangue).

Tanımı da bence şu: Çağcıl demokrasi; özgür, eşit bireylerden oluşan, bilgilendirilmiş özgür halkın, sivil toplumun özgürlükçülük, çoğulculuk, katılımcılık ve hukukun üstünlüğü ilkelerine göre, özgür halk tarafından, özgür halk için yönetilmesidir.

Bu tanımı yaşama geçirmek kolay olmamıştır.

Tanımda özgürlükten söz ettim.

Her şeyden önce, hangi inanç ve görüşte olursa olsun, her birimiz birer insanız. Özgürlüğü reddederek, insanı tanımlayamayız. İnsan haklarla ve özgürlüklerle donatılmış, haklar ve özgürlükler üreten bir odaktır. Demek, hakları, özgürlükleri devlet üretmez, birey üretir. Bundan çıkan sonuç şudur: Birey, her zaman devletten önce gelir. Birey yaşarsa devlet yaşar. Bireyin hakları ve özgürlükleri güvence altına alındığı oranda, devlet güç kazanır. Uygarlık ilerledikçe haklar ve özgürlükler yelpazesi genişlemektedir. Bu haklarla, özgürlüklerle insanlığımızı kanıtlıyor, geleceğimizi güvence altına alıyoruz.

Özgür doğmak kolaydır. Zor olan özgür ölmektir. Eğer yaşamımız boyunca özgürlük için çabalarsak ancak o zaman özgür ölebiliriz. Özgürlük insanlık durumunun ayrılmaz parçasıdır.

Özgürlük iyiyi kötüden ayırabilme yeterliliğine sahip olma hakkıdır. Özgür toplum, kaçınılmaz olarak, iyi, ahlâklı toplum demek değildir. Ancak, iyi, ahlâklı toplum, kaçınılmaz olarak özgür insanların varlığını gerektirir. Tümelci devlette, devletin zorla ve bir süre için yarattığı pastörize “hiç kim-seler” (Octavio Paz), ikiyüzlülüğe zorlanırlar; sahte kimlik kartlarıyla dolaşırlar. O devlette kurulu

düzeni sorgulamak, kınamak, mahkûm etmek yasaktır. Ortalıkta doğruyu konuşmak için iki kişiden, hiç biri, doğruyu söyleyen de, doğruyu dinleyen de yoktur. Çünkü, özgürlüğün olmadığı yerde baskı, baskının olduğu yerde ikiyüzlülük, yalancılık ve kurnazlık vardır. Orada doğruyu söyleyenler, yalnızca kahramanlardır. Özgürlüğün olduğu yerde ise doğruyu söylemek sıradan bir insanlık ödevidir.

“Özgürlük kişinin öz sorumluluk iradesinin olması demektir. Kişinin bizi ayıran mesafeleri koruması demektir. Kişinin doğru zamanda ölmeyi isteyebilecek biçimde yaşaması demektir. Rakiplerine, onları aynı olmaya indirgeyerek değil, direnerek ve meydan okuyarak saygı duyması demektir. Bir rakip olarak saygı duyduğu kişiyi kimileyin bir dost olarak seçmesi demektir. Karşılıklı bağımlılığı çatışmayla, çatışmayı saygıyla kaynaştırması demektir. (...) Çok biçimli özgürlük düşüncesini tek bir kimlik modeline çengelleyerek onu sabit hale getirmeyi reddetmesi demektir.” (Connolly).

Sınırsız özgürlük elbette şeytanlar içindir, izin verilemez. Ancak, “sakıncalı olmayan bir düşünce (de) çoğu zaman düşünce olarak anılmaya değer” (O. Wilde) ki. İnsanlar, bugünün gelişmelerini, skandal yaratan, sakıncalı görülen düşünelere (!) borçludurlar.

Tam da bu nedenle, özgürlükleri kötüye kullanacakları ya da düzeni yıkacakları bahanesiyle düşünceleri açıklama özgürlüğü sınırlanamaz, yasaklanamaz. Yasaklarla, cezalarla sergilenmesi engellenen düşünce, inanç, bir beyin lobuna küresine hapsedilir, ağızlar kapatılır, kalemler kırılırsa, “kenetlenmiş dişlerle özgürlük türküleri söylenemez” (Alfonso Reyes). Böyle bir topluluk henüz avcılık evresindedir, en azından eleştiri öncesini yaşayan ilkel ve hasta bir topluluktur. Avladığı değer ise düşüncedir, inançtır, insan beynidir, son çözümlemede insanın ta kendisidir.

Demokrasinin amacı, demokratik olmayan rejimleri çökertmek değil, toplumları ve bireyleri özgürleştirmektir. Özgürleştireceğim bahanesiyle de özgürlük çiğnenemez.

Tarih şunu kanıtlamaktadır. Yasaklar, önceleri görece, geçici ve aldatıcı bir dinginlik sağlarlar. Ancak yasaklanan her görüş, her inanç çapından çok salgılar. Bu yüzden baskıyla sağlanan barış, aslında için için süren bir savaştır. Çünkü yasaklanan güçlenir ve sonunda da kazanır. Yasak kapakları kalktığı anda her yeri sel kaplar. Artık ortada “tartışan insanlar değil, çarpışan ordular vardır.” (B. Russell).

Gerçekten, aşırı diye korkulan görüşleri, inançları etkisiz kılmanın en iyi çaresi, özgür bırakıp onlarla ilgilenmemektir. Tutuklanma Hitler’i yaratmıştır. Sürgün Lenin’i kahramanlaştırmıştır. Sürgün edilmeseydi, büyük olasılıkla Lenin, ömrünü bir parti başkanı olarak Duma’da noktalayacaktı.

Şunu artık iyice bilmeliyiz. Demokrasinin üst dili, uç görüşleri, inançları ilkin çoğullaştırır, sonra da ılımlı kılıp evcilleştirir. Özetle demokrasi, farklılıkların katılıklarını ve gerilimleri özgürlükçü ve çoğulcu yapısıyla yumuşatır. İdeolojik duvarları yıkar. Kutuplaşmayı, cepheleşmeyi, karşılıklı dışlamayı ve yok etmeyi engeller; şiddeti çağıran çatışma kültürünün yerini uzlaşma kültürüne bırakmasını sağlar; parçaları bireşimlere dönüştürür.

Buna karşılık, devlet uç akımlarla fazla ilgilenir, onları yasaklarsa, demokrasi bu işlevinden, sistemi ayakta ve sağlam tutan demokratik bağışıklıktan yoksun ve ilk fırsatta yıkılma tehlikesiyle yüz yüze kalır, kalacaktır.

Uçları evcilleştirmek, demokratik bağışıklığı sağlamlaştırmak, demokrasinin gözle görünmeyen dehasıdır. Bu dehaya kıymamalıyız.

Tanımda çoğulculuktan söz ettim.

Doğa tek tip insan yaratan bir klinik değildir; çoğulcudur. Toplumlar da doğal yapıları gereği böyledir. Son çözümlemede, doğanın da, toplumun da yapısı çoğulcudur. Doğa da, toplum da çoğulcu dinamiklerine dokunulmasını içlerine sindiremezler. Bu dokunulmazlığın çiğnenmesi durumunda birincisi, kendisiyle birlikte insanı; ikincisi de, dokunanları yok etmektedir.

Nitekim Babil Kulesi Söylencesi, Tanrı'nın bile tek dil tasarısından hoşlanmadığının kanıtıdır. Sivil toplum, insana özgü değerlerin özündeki çoğulcu yapıyı benimser. Ne katıksız bireyci ne de katıksız toplumcudur.

“Akıl bize, her zaman ötekinden gelir. (...) Farklılıklar düzenli değiş tokuştur. (...) Değiş tokuşun olanaksız olduğu her yerde dayatma, terör vardır. (...) Öteki öteki kaldığı sürece ırkçılık yoktur. Öteki ne zaman ki farklılığa zorlanır, orada ırkçılık başlar. (...) (Hiç kimse boşuna yorulmasın). Ötekinin kökünü kazımak için yapılan her girişim ötekinin yok edilemezliğini kanıtlamaktadır.”(Baudrillard).

Demek, doğal dengenin ve toplumsal barışın bozulmasının kökeninde yatan neden, çoğulculuğun göz ardı edilmesidir.

Tarihin örsünde biçimlenen insanlık artık biliyor ki, toplumlar yanaşık düzenle yönetilemezler. Sadece barışık düzenle yönetilebilirler.

Demokrasi farklılıklar, kimlikler rejimidir. Demokrasiyle güvence altına alınan çoğulcu sivil toplum, tekbiçimliliğe değil, farklılaşmaya dayanan çelişmeli bir yapıdır. Demokrasi, doğası gereğince, çeşitlilikleri dışlamaz, barındırır, kucaklar. Değişmeyi, dönüşmeyi, başka kimliklerle karşılaşmayı ve kimlikleri birliktelik içinde barındırmayı ancak açık ve saydam bir rejim olan demokrasi başarabilir.

Buna karşılık, demokrasi karşıtı düzenler, farklılıkları reddeden, sanal ve gerilime gebe bir yığın yaratırlar. Bunun adı topluluktur (cemaattir), toplum değil. Toplum olmak ve barışı kurmak istiyorsak, öteki yitmemelidir. Yiterse, öteki dışında kalanların, berikilerin kişilik ve kimlikleri de derinleşmez, zenginleşmez, sığlaşır, yoksullaşır. Bu, yozlaşmadır, çürümedir.

Demokratik işleyiş, toplumsal görüş ayrılıklarının etkili biçimde siyasete yansıtılmasını zorunlu kılar. Çağcıl devlette, yurttaşlık anlayışı, tek kültür üzerine yaslanamaz. Yaslanırsa, toplumu, topluluktan (cemaatten) ayıran ortak değerler/paydalar yok olur. Bu yüzden tutarlı bir demokratik toplum kültürel tekelciliği dışlar. Toplumun doğasını gözetir. Buna göre her demokratik toplumda kafa sayısınca görüş, yürek sayısınca sevgi vardır. Çünkü bireyi birey yapan, bireyi tanımlayan özellik, eşsiz, benzersiz olma niteliğidir; kendi kalabilme gücüdür.

Demokrasi, esasen bunları gerçekleştirmek için vardır.

Evet, farklılıklar, başkalıklar çağını yaşıyoruz. Bunun anlamı, özgürlük, özgünlük, çeşitlilik, değişiklik, çok mantıklılık, çok odaklılıktır. Felsefi, siyasal, kültürel çoğulculuktur. Çoğul gerçekliktir. Son çözüm önerisininin, dayatmacılığın reddidir.

Çoğulculuk, bireysel özgürlüğün/özerkliğin doğal sonucudur. Değil mi ki herkes, berikilerle ötekiler dikeylemesine, yataylamasına özgürdür, eşittir, eşdeğerdir; öyleyse orada bireyler hiçbir düşünce ve inanç kalıplarına uymak zorunda değildirler. Çünkü onlar, bireydirler, “bende” değil. O toplumda tek

değer değil, değerler çokluğu yaşanacaktır. Çünkü her bireyin yaşam biçimini kültürel bir değere dönüştürme hakkı vardır.

Görülüyor ki, özgür bireyler ve kimlikler demokrasisi; bireyin (kendi olma hakkı'nı, yaşamını anlamlı kıldığına inandığı ya da düşündüğü değerleri izleme, onların üzerinde bir yaşam biçimi kurma özgürlüğünü savunmak zorundadır.

Esasen demokrasi; insanları kendi kimlikleriyle tanıyacak kadar yürekli, onları icazetli idare-i maslahatçılar gettosuna bırakmayacak kadar ciddi, fişlenmiş yurttaşlara gerek duymayacak kadar saydam, kuralları popülizmle sulandırmayacak kadar sağlam bir rejimdir.

Aslında, her büyük ulus/karmaşık toplum, anlamlı duruşlarıyla her biri bir değer olan, topluma katkı, değer ve donanım kazandıran farklılıkları barındırır; bu farklılıklarla kendini inşa eder ve gelişim dinamiklerini kendisi üretir. Başka başka kültürlerin/kimliklerin çoklu teklifi (unitas multiplex), yalnızca dinamizm ve gelişme değil, toplumsal barış da sağlar.

Bu yüzden insanlık 'tekil'in yerine 'çoğul'u, ötekilerle berikileri, "Bir ağaç gibi tek ve hür/ve bir orman gibi kardeşesine" (N. Hikmet) yaşatan demokrasiyi yaratmış, böylelikle aynı değil, başka başka şeyler söylendiği için gerçek diyalog başlamıştır.

Bu dinamizmin, bu gelişmenin, bu barışın da ayırıcısına vardığımız çağda yaşıyoruz.

Gönencimiz kesinlikle çoğulculuğa bağlıdır. Çiçek demeti çoğalmalı, ancak dağılmamalıdır. Çünkü, kültürel kimlikler zenginleştirir. Ayırıştırır, yurttaşlık kodunda birleştirir.

Çoğulculuğun doğal izdüşümlerinden biri de kuşkusuz, demokratik süreçte kararların ögesi olarak ortak bilincin ve ortak kimliğin dayanaklarıdır. Yurttaşlık kavramı başkılıkları içselleştiren, meşrulaştıran ortak kimliğin hukuksal kodudur. Bu yüzden 19-28 Haziran 1972 Helsinki Avrupa Kültür Politikası Konferansında, her kültürel başkılığa saygının öğrenimde aşılması istenmiş; 26 Temmuz-6 Ağustos 1982 Mexico Konferansında, kültürel kimliklerin savunulmasının toplumları bölmediği, zenginleştirdiği, bunları göz ardı etmenin bunalımlara yol açtığı vurgulanmıştır.

Görülüyor ki, çağcıl demokrasi, aidiyeti yansıtan, insanı özelliklerini gözeterek kendisi kılan kültürel kimliği korumak zorundadır. Çoğulculuğun doğal sonucudur bu. Çoğulcu demokrasi, dayatmacı, hegemonyacı kimliği dışlar. Çünkü dogmaya, dogmalaşmalara göz yumamaz. "Kimliği olumlayan ve fakat onun dogmalaşmasını önleyen, çeşitliliği koruma kaygısı taşıyan ve farklılıkları birleştiren tartışmacı demokrasi iç barışın vazgeçilmez gerekçesidir. Dinginlik ve barış, yasalarla değil, birey ve devletin çoğulculuğun kurallarına ve izdüşümlerine uymalarıyla sağlanabilir.

Düşünceler inançlar cumhuriyetinde çoğulculuk tartışmacı demokrasinin özüdür. Çünkü, demokrasi kavrayıcıdır, kapsayıcıdır, kucaklayıcıdır, yaşatıcıdır. Hiçbir inancı, görüşü dışlamaz, elemez ve yoksamaz.

Dikkat ediniz. Bütün totaliter rejimler bu süreçleri iyi bildikleri için, özgürlükçülüğün ve çoğulculuğun amansız düşmanı kesilmişlerdir.

Ancak çoğulculuk çoğunluk demek değildir.

Çoğunluk demokraside başvurulan yöntemlerden biridir. Tartışmayı bitirmenin, uzlaşmalar sürecini

sağlamanın insansı bir çaresi, bir bakıma çaresizliğin çaresidir. Üç insanın tartışmasını ancak çoğunluk oyu ve kararıyla bitirebilirsiniz. Ne ki, 'çoğunluk haklıdır' diye bir kural yoktur. Olamaz da. Çoğunluğun kararı, her zaman açık uçludur. Azınlıkta kalanlar, görüşlerini, inançlarını savunmayı, yaymayı, çoğunluğun kararını zorlamayı bir hak olarak sürdüreceklerdir.

Bu yüzden demokraside en küçük birimlerin, katmanların bile seslerinin yönetime yansıtılması gerekir.

Evet, tanımda geçen katılımdan söz ediyorum. Gelişmiş bir demokraside halk, üç temel erke, yani yasama, yürütme ve yargı erklerine katılır. Katılmalıdır.

Çünkü, özgür yurttaşlar topluluğuna dayalı bir sistemde, kimse karar süreçlerinin dışında kalmaz. Demokratik rejimin en sağlam ve güvenilir silahı; halkın görüşleri dinleme, değerlendirme ve yanlış bulduğu görüşleri akılcı yöntemlerle reddetme hakkıdır. Demokraside halk, bu değerlendirme hakkını; sivil toplum kuruluşlarıyla her gün karar odaklarının etkiyerek, seçimlerle dönemsel biçimde yasama ve yürütme erklerini belirleyerek, jüri ile yargı erkine katılarak kullanır.

Yargı bu katılım nedeniyle halk adına karar verir. Jüri yoksa, hak adına karar da yoktur. Sokaktaki insana doğruyu söylemeliyiz.

Türkiye bu konuda en yanlış ülkelerden biridir. Yasama ve yürütmede halk eksiktir. Çünkü Avrupa Konseyine üye devletler arasında seçmen sayısının yalnızca %41'inin yasama organında temsil edildiği, yargıda halkın hiç temsil edilmediği biricik ülke Türkiye'dir.

Demokraside devlet, bunalım çözer; bunalım yaratmaz. Bunalım yaratan bir devlet, hasta bir aygıttır. Bunalımı aşacak, istikrarı sağlayacak yöntem ise bellidir: Siyasal çareler üreten kanalların toplumun bütün kesimlerine açılması ve sürecin işlediğine toplumun inanması, çoğulculuğun kurumsallaşmasıdır. Hiç kimse, bu konuda yönetimin dışına itildiği, yani dışlanmışlık duygusuna kapılmamalıdır. Bu, çoklu birliği tehdit eder. Tehlikelidir.

Şimdi de sözü tanımdaki halk ögesine getirmek istiyorum.

Çünkü, özgürlükçü demokraside halk; demokrasi dışı güçlerle sağa sola savrulan insanların oluşturduğu sayısal bir yığın değildir. Bağımsız, özgür, eşit öznelerden oluşan bir topluluktur. İktidarın tek ve gerçek sahibidir. Demokraside, kafalar kırılmaz, kafalar sayılarak değerlendirilir. Çünkü, demokrasi onurlu bireylerden oluşur.

Oy veren bir halkın zekâsından kuşkulanmaya kimsenin hakkı yoktur. Hiçbir halk, kendisine bebekler gibi davranılmasından hoşlanmaz. O her zaman ergin ve özerk olarak tanınmasını ister. Öyledir de.

19. yüzyılın 'demokrasiye yatkın olan ya da olmayan toplumlar' ayrımı günümüzde geçerli değildir. Çağımızın bu konudaki iletisini iyi okumalıyız. Günümüzde bilgilendirilmiş ve özgür yurttaş-bireylerden oluşan hiçbir halk, artık devlet ya da bir grup dayatmacılığına izin vermemektedir. Veremez de.

Seçimden önce yere göğe sığdırılamayan halkı, daha sonra edilgin kılan, bilinçsiz, bilgisiz gören iktidarlar, kendilerinden menkul bilge çobanlıklarıyla ve toplum mühendislikleriyle çoğu kez halkı gütmeye düşünme kapılırlar. Sonra da ilkin kendileri çöküp giderler.

Devlet ve yönetenler, demokraside halkın iradesini içselleştirmelidirler.

Ancak bireyler ve halk da şunları unutmamalı.

İnsanın gelişimi için demokratik toplumun, kendini devletten yararlanmaya adanmış uslu ve suskun yurttaşlara değil, her şeyi, bu arada kurulu düzeni yüksek sesle Sokrates’çe sorgulamayı alışkanlık eden ve ödev bilen, kendini ciddiye alan onurlu bireylere gereksinmesi vardır.

Peki, böyle bir toplumu gerçekleştirecek devleti nasıl kurabiliriz?

Doğru ve adil hukukla.

Bu hukukun özü ve işlevi, insanları özgürleştirmek, bütün görüşler ve inançlar karşısında yansız devleti gerçekleştirmektir.

Doğru ve adil hukuk der ki: Başkılığa katlanamayan, yandaşlarını kayıran, onlara ayrıcalıklar dağıtan, karşıtlarını ‘takip, tanzim, terbiye ve tedip’ eden, ideolojik, militan devletler dönemi artık bitmiş, görüşler, inançlar karşısında yansız devletler dönemi başlamıştır. Yansız olduğu için hiçbir görüşü, inancı önceden mahkûm etmeyen bir devlettir bu. Düşünceler karşısında yansız olduğundan düşünce özgürlüğünü sağlayan, inançlar karşısında yansız olduğundan laik bir devlettir. Yansız devlet, kötülüğü gören, ama demokrasinin vazgeçilemez ilkelerini örselemeden kötülüğü düzelter; yaşamın bütün yönlerini denetlemeye kalkışmayan; uyuşmazlıkların yansız hakemi olan, toplum katmanlarının birbirleri üzerinde baskı kurmalarına izin vermeyen; yaşamın hiçbir düşünce kalıbına sığdıramayan zenginliğini, değişkenliğini, çeşitliliğini, önceden öngörülemezliğini gözeten; ötekilerle berikilerin enerjilerini çatıştırmadan yarıştıran ve bunun hukuksal çerçevesini çizen, koruyucu, katalizör ve güvenceci bir devlettir.

Demokratik rejimde devlet, bir ideolojinin militanı olamaz.

Esasen ideolojik, militan devletin sonu hep aynıdır. Hızla yaşlanır (progeria). Çünkü ölümcül bir hastalığa yakalanmıştır. Devlet yetmezliği hastalığıdır, bu. Özgürleştirmesi gereken insanı köleleştirdiği için meşru değildir. Zira devleti ayakta tutan zorbalık ile meşruluk arasındaki ilişki her zaman ters orantılıdır.

Yineliyorum. Özgürlüğü yerli yersiz sınırlayan bir hukuk ve devlet, insanı insan yapan temel öğeye, özgürlüğe ihanet etmiş bir hukuk ve devlettir. Böyle bir düzende hukuk da, devlet de meşru değildir.

İnsanların devletleştirilmesi dönemleri bitmiştir, devletin insancılaşması dönemlerine ulaşılmıştır.

Peki Türkiye ideolojik, militan bir devlet mi? Bu, Atatürkçülüğün yorumuna bağlı. Benim yorumuma göre değil. Çünkü, Atatürk, değişmez dogma bırakmadığını, değişen bilime ayak uyduranların kendisini izlemiş olacaklarını söylüyordu. O nedenle Atatürkçülük bir ideoloji değildir. Özü, ne köksüzleşme, ne Batıya özenme, ne de görüntüde taklitçiliktir; özümsemiş bilimselliktir, yani çağcılıktır. “Özümsemek koşuluyla başkalarından yararlanmak kadar özgün hiçbir şey yoktur. Aslanı aslan yapan özümsemişi koyun etidir.” (Paul Valéry).

Evet, demokraside hukuk adalet süzgecinden, devlet de âdil hukuk süzgecinden geçirilince geriye hukukun üstünlüğünü benimsemiş devlet kalır.

Hukukun amacı, adaletsizliği önlemektir. Hukuk örgütlenmiş adalettir. Yasal metin âdil olmak zorundadır. Adaletsiz hukuk, yalnızca “yanlış hukuk” değil, hukuk doğasından yoksun bir hükümler yığıdır (Radbruch), hukukta devletçiliktir.

Öyleyse doğru ve adil hukuk, düşünceleri, inançları yasaklamayan, yalnızca barış içinde tartıştıran, adaletin imbiğinden geçmiş ve insanları özgürleştiren bir hukuktur. Devlet de, böyle bir hu-

kukun egemenliğinde, düşünce ve inançlara eşit uzaklıkta, karar süreçlerine kattığı halkına güvenen, yansız ve meşruluğunu hukuktan alan, bu nedenle çok güçlü bir devlettir.

Böyle bir devlet, özgür birey ve halk için var olduğu anlayışını temel alır. İnsanların evrensel ahlak kodu sayılan hak ve özgürlüklerini gerçekleştirmeyi kaygı edinir. Gözeneklerine değin içselleştirdiği hukukun üstünlüğü omurgasıyla ve halkın ortak desteğiyle ayakta duran bir anayasayla örgütlenir.

Böyle bir demokraside devletin dokunduğu her şey elbette hukuka dönüşür. Esasen devlet ‘çok hukuk, az devlet’ formülünün de ötesinde hukukun üstünlüğünü yaşama geçirirse saygınlığını artırır. Meşruluk katsayısı arttığı için çok güçlü olur.

Yasaların genel, yasayı yapanlar dahil herkese ayrımsız uygulanabilir olmaları; gizli hukuk (droit latent) yerine açık hukuk ve saydam devletin geçmesi zorunludur. Hukukun olmadığı yerde halk “sürü” (Goyard-Fabre), insan “köle”dir (Mauchausat).

Demokraside, böyle bir hukukun iki işlevi vardır. Herkese eşit uygulanmak ve her şeyi gün ışığında tartıştıran, yarıştıran bir barış tekniği olmak. Yasaklayıcı olmamak.

Hukukun üstünlüğüne yaslanan bir devlette, yönetenler başta olmak üzere, hiç kimse hukukun ne üstündedir ne de altındadır, yalnızca içindedir. Hukukun karşısında herkes eşittir; her görüş, her inanç hukukun egemenliği altında birlikte yan yana yaşar, yarışır ve gelişir.

Hukukun zorunlu ilkelerini güvenceye alan bir devlet kendi taahhütlerine uyar. ‘Yasasız suç ve ceza olmaz’, ‘hiç kimse yargısız cezalandırılmaz’ gibi küresel ilkeler birer devlet taahhüdüdür.

İşte böyle bir düzende, böyle bir devleti kotarmak için yazılı hukukun doğru ve adil olması yetmez. Doğru yorumlanması ve doğru uygulanması da zorunludur. Yorumlayanların ve yoruma maruz kalanların demokrat olduğu bir toplumda hukukun başka türlü uygulanması düşünülemez.

Türkiye, tarihin en etkileyici öyküsü, uygarlık tasarımı, ‘sağlıklı yaşam ve demokrasi reçetesi’ demek olan Avrupa Birliğine ancak doğru ve adil hukuk düzenine sahip çıkan, onu doğru yorumlayan ve uygulayan demokrat insanlarla girebilir.

Peki kimdir demokrat insan? Kanımca demokrat insan, ‘öteki benden büyük’ (J. Derrida) demese bile, ‘öteki benim eşitim’ diyen, ötekine meydan okuyarak saygı duyan ve onunla tartışan, başlıklarını eleştirdiği ötekilerin hak ve özgürlükleri çiğnenmeye kalkışıldığında kendi hak ve özgürlükleri çiğnenmişçesine çiğneyenlere karşı çıkan, “Görüşlerinize katılmıyorum. Ama onları dile getirme hakkınızı sonuna dek savunacağım” diyen Voltaire bilincini kazanmış insandır.

Bunun için Türkiye, sığılaşan hukuktaki her yanlısın patlamaya hazır bir krater olduğu bilinciyle, her aileyi yargısallaştıran ve devleti bireylerle sürtüştüren çarpık hukukun ürettiği davalar yığınının hukuk göçüğünden insanın kurtarılmasını, “dura dura bayatlayan adalet” (B. Brecht) yüzünden umudunu mafyaya bağlayanların ‘makûs talih’lerinin yenilmesini kaygı edinmelidir.

O nedenle Türkiye, özlenen doğru ve adil hukuku yaşama geçirmenin önkoşullarını yaratabilmek için, hukukun biricik yorumcusu ve sözcüsü yargı erkinin öbür erklerden bağımsız olmasını, özellikle yürütmenin kuşatma harekâtını yarmasını sağlamakla işe başlamalıdır. Çünkü, devleti ve demokrasiyi meşrulaştıran güç, yargı erkidir.

Elbette bu konuda yargı organına da görevler düşüyor. Çağcıl bir yorum anlayışını kurumlaştırmak ve hukuku çağı yakalayacak biçimde uygulamak.

Yargıç, yalnızca yetkin insan değildir. Bilge insandır da.

Kimse şunları aklından çıkarmamalı. Demokrasi, ilke ve boyutları iyi işletildiğinde, barışın, gelişmenin, açmazları aşmanın altın anahtarlarını cömertçe sunan; ancak bunların bir tanesinde bile sapma olduğunda, bağışlamayıp sürçen ve, bütün sistemi bunalıma sürükleme pahasına, çözüm anahtarlarını inanılmaz bir kıskançlıkla geri alan duyarlı bir rejimdir.

Benim söyleyeceklerim, şimdilik bunlar.

Bu genel konuşmaların ardından uzmanlar, yazarlar, düşünürler az sonra ayrıntılara geçecekler.

Değerli katılımcıların ayrıntıda gizlenen şeytanları bir bir ayıklayarak bizleri aydınlıklara çıkarmada başarılı olmalarını diler, saygılar sunarım.

**TÜRKİYE'NİN AZINLIK HAKLARI SORUNUNUN
SOSYO-EKONOMİK BOYUTU:
MÜLKİYET HAKLARI VE VATANDAŞLIK**

I. OTURUM

**TÜRKİYE'NİN GAYRİMÜSLİM VATANDAŞLARINA YÖNELİK
MÜLKİYET POLİTİKALARININ GELİŞİMİ: TARİHSEL BOYUT**

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E MÜLKİYET POLİTİKALARI VE GAYRİMÜSLİMLER: 1936 BEYANNAMESİ

Baskın Oran

Efendim benim burada sizinle konuşacağım konu, Osmanlı'dan Cumhuriyete mülkiyet politikaları ve gayrimüslimler konusu. Özel olarak da "1936 Beyannamesi" denilen olay. Günümüze kadar getireceğim.

Giriş

Bu mülkiyet konusunu iki noktada mütalaa etmek lazım. Biri bireysel mülkiyet, biri de toplumsal mülkiyet yani cemaatlerin mülkiyeti.

Bu açıdan aldığımızda bireysel mülkiyetin Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlere tanındığını görüyoruz. Bir tek husus hariç: Silah. Malum, 1839 Tanzimat ve özellikle de 1856 Islahat fermanlarına kadar "Millet Sistemi geçerlidir. Millet sisteminin iki niteliği vardır: 1) Çokkültürçüdür. Yalnızca çokkültürlü (*multicultural*) değil, ayrıca çokkültürçü (*multiculturalist*). Şu anda dünyada hiçbir yerde görülmediği kadar çokkültürçü; 2) Ayrımcıdır. Bunun böyle olması da zamanı için son derece doğaldır. Gayrimüslimlerin silah taşımaları yasaktır. Zaten bu insanların askere gitmemeleri de oradan gelir. 1908'de bu mesele de halledilmiştir. Silah mülkiyeti de mümkün olmuştur, bir süre serbest bırakılmıştır.

Tabii, gayrimüslimlerin bireysel mülkiyetine fiili saldırılar da görülür. Fakat bu, dönem için son derece doğal bir şeydir. Aynı zamanda Müslümanların ve hatta paşaların bireysel mülkiyeti de padişahın iki dudağı arasındadır. Malum, padişah "Urun boynunu!" dediği zaman boynu urulanın cariyeleeri ve ev halkı da dahil olmak üzere bütün serveti hazineye intikal eder. Dolayısıyla gene 1839'a kadar hiç kimsenin teorik olarak mülkiyet güvencesi olmadığı için gayrimüslimlerin de yoktur.

Cemaat mülkiyetine gelince, bu açıdan da normalde rahattır gayrimüslimler. Tabii burada da sınırlamalar vardır bir miktar. İzinsiz ibadethane yapılamaz, çan kulesi mevcut minarelerin boyunu geçemez gibi bir takım sınırlamalar vardır.

Yani Osmanlı İmparatorluğunda gayrimüslimlerin mülkiyeti üzerine kısıtlamalar istisnaidir, mülkiyetin olması kuraldır.

Fiilen El Koyarak Sermaye Transferi

Burada, Cumhuriyet dönemine yaklaşınca iki tane kilometre taşından bahsetmemiz lazım. Biri 1915 ve sonrası, biri de 1971 ve sonrası. 1915 sonrası, devletin gerek gayrimüslim bireysel mülkiyete gerekse kolektif mülkiyete fiili saldırı dönemidir. 1915 Ermeni Tehciri bu topraklarda fiili saldırılarla sermaye transferinin başlama tarihidir. Gayrimüslimden Müslümana yapılan bu fiili sermaye transferini şöyle sıralayabiliriz:

1) 1915 tehcir;

2) 1923 Yunanistan'la zorunlu mübadele. Mübadillerin taşınmaz malları geride kalmış, bunlar bir tür takas yoluyla tasfiye edilmiştir;

3) 1927 Bozcaada ve İmroz'da Lozan'ın uygulanmamaya başlaması üzerine buradan insanların gitmesi sonucu topraklarını bırakıp gitmeleri (bu süreç 1970'lerde tamamlanmıştır);

4) 1934'te Trakya'daki Musevilerin taciz edilmesi sonucu bunların evlerini ve işyerlerini bırakıp İstanbul'a göç etmek zorunda kalmaları;

5) 1942 Varlık Vergisi. Bu zaten anlatılacak bugünkü panelde; en büyük sermaye transferi olayıdır;

6) 1955'te tipik bir pogrom olan 6-7 Eylül olayları. Pogrom'u hemen tarif edeyim:, Çoğunluğun devlet desteğiyle azınlığa saldırması;

7) 1964'te Türkiye'de Yunan pasaportuyla yaşayan Rumların sınır dışı edilmesi ve bunların mallarının ve paralarının "1964 Kararnamesi"yle bloke edilmesi olayı.

Demek ki, İttihat ve Terakki'nin "milli ekonomi" prensiplerine uygun olarak 7 aşamada 1915'ten günümüze sermaye gayrimüslimden Müslümana transfer edilmiştir¹. Dediğim gibi, bu dönem bir fiili saldırı sonucu transfer dönemidir, fakat arada hukuk da kullanılmıştır: 2, 3, 5 ve 7'de olduğu gibi.

"Hukuken" El Koyarak Sermaye Transferi

1971'den sonraki dönem tamamen hukuki saldırıyla sermaye transferidir. Hukuki saldırı olur mu? Evet olur. Kanunu hukuka aykırı biçimde kullanarak yapılan şey saldırıdır.

1935 yılında Türkiye'de bir Vakıflar Kanunu çıkartılmış ve 1936'da uygulanmaya başlanmıştı. 1936 yılında Atatürk bütün vakıflara bir genelge gönderilmesini istedi. O genelgede istenen, bunların mal tadaadı idi. Yani elinizde hangi gayrimenkuller var bunu bildirin. Amaç, İslamcıların yani eski seçkinlerin ekonomik belkemiğini çökertmekti. Fakat, basılı formlar halindeki bu mal bildirimleri hiçbir işe yaramadı, tozlu raflara kaldırıldı, çünkü Atatürk öldü. 1971 yılında tozlu raflardan bu beyannameler indi. "1936 Beyannamesi" dediğimiz olay o zaman başlıyor.

Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) sadece gayrimüslim vakıflarına yolladığı genelgede şunu söyledi: Vakıfnamenizi ibraz edin, getirin. Bunlar dediler ki bizim vakıfnamemiz olmaz, çünkü biz her birimiz Osmanlı İmparatorluğu zamanında ve birer Padişah fermanıyla kurulduk, onun için bizim vakıfnamemiz yoktur. Vakıfname vakfın anayasası gibi bir şey. Mal alır mı alamaz mı, satabilir mi satamaz mı, nasıl yönetilir, nasıl yönetilmez.

VGM dedi ki vakıfnamesiz vakıf olmaz, madem vakıfnameniz yok diyorsunuz, ben sizin 1936 yılında verdiğiniz bildirimini vakıfnameniz sayıyorum. Eğer orada mal iktisab edebilir diye madde varsa mesele yok, yoksa ben sizin 1936 yılından sonra herhangi bir biçimde edindiğiniz malları alırım dedi. Bilabedel. Hakikaten de almaya başladı.

¹ Soru-cevap aşamasında, 1932 yılında çıkartılan 2007 sayılı yasanın da sekizinci bir aşama oluşturacağı belirtilmiştir. Bu yasa kimi mesleklerin yabancılar tarafından yapılması yasaklanıyordu. Burada "Türk vatandaşı" terimi fiiliyatta "Türk" olarak uygulandığı için, bu katkıyı da gerçekten sekizinci aşama olarak almak gerekir.

Bu olay 1971 yılında Balıklı Rum Hastanesi Vakfının bir davasıyla ilgili olarak Yargıtay 2. Hukuk Dairesinin oybirliğiyle aldığı bir kararla kesinleşti ve “hukukileşti”. Karar şöyle diyordu: “Türk olmayanların meydana getirdiği tüzel kişilikler gayrimenkul edinemez”.

İnanılmayacak şey ama, Yargıtay burada çok açıkça Balıklı Rum Hastanesi Vakfı yöneticilerinin Türk olmadıklarını söylüyor. Bakınız “Türk” nasıl etnik anlamda kullanılıyor Yargıtay tarafından.

Daha üzücü olan husus, konu Hukuk Genel Kuruluna 1974 yılında geldiği zaman alınan karardı. Bu karar 1971’deki daire kararını daha Öztürkçe sözcüklerle olduğu gibi tekrarlıyordu. Vakıf avukatları itirazda bulundular. Dediler ki, Türk olmayanlar diyerek siz kimi kastediyorsunuz, bunlar TC vatandaşlarıdır. Onun üzerine Yargıtay bir düzeltme kararı aldı: O cümlede yanlışlıkla yabancından bahsedilmiştir, o tümcenin düzeltme yoluyla ilamdan çıkartılmasına bunun dışında düzeltme isteğinin redine.

AB Uyum Paketleri Dönemi

Bundan sonra 1971 yılından 2002 yılına atlıyoruz. Çünkü 2002 yılında AB uyum paketleri çıkmaya başladı. Nitekim 3. Uyum Paketi ile Vakıflar Kanunu değiştirildi ve gayrimüslim vakıflarının Bakanlar Kurulu kararıyla mal edinmelerine olanak tanındı. O zamana kadar hem mal edinmeleri yasaktı, hem ellerindeki mallara bilabedel el konuyordu. (Bunlar çok çeşitli biçimlerde edinilmiş mallardı. Mesela piyangodan çıkmış. Eskiden benim yaşında olanlar bilir: Bankalar para yatırdığınız zaman size bir çekiliş numarası veriyordu. İkramiyeden daire çıkabiliyordu. Bu şekilde çıkmış olanlar var. Vasiyet yoluyla intikal etmiş olanlar var, parasını ödeyip de aldıkları var. Bunların hepsine ya Hazine ya VGM bilabedel el koydu. Vakıflara bunları satmış olan insanlara da bilabedel iade ettirdi. Eğer adam ölmüşse mirasçılara döndü bina).

Bu üçüncü uyum paketi ile getirilen bu olanakta da hukuka aykırı çok nokta vardı. Çünkü bir yandan Bakanlar Kurulu kararı mecburiyetinin getirilmesi Anayasanın onuncu maddesindeki eşitlik ilkesine aykırıydı; zira Müslüman vakıfları Bakanlar Kurulu kararıyla değil ondan çok aşağı seviyede bir idari birim olan VGM kararıyla mal edinebiliyorlardı. İkincisi, bu mal edinme sırasında İçişleri ve Dışişleri bakanlıklarının izni gerekiyordu. Neden bu bakanlıklar? Çünkü İçişleri Bakanlığı demek gayrimüslimlerin tehlikeli görülmesi demek. Dışişleri demek de bunların yabancı sayılması demek. Aynı millet-i hakime zihniyeti devam ediyor.

Fakat asıl sakınca VGM’nin çıkardığı uygulama yönetmeliğiyle belirdi. (Vakit azlığından dolayı bu yönetmeliğin neleri ihlal ettiğini söylememe imkan yok, fakat benden e-maile isterseniz bu konuda verdiğim hukuki mütalaayı yollayabilirim.) Sadece size objektif olarak hangi kanun ve antlaşmaların hangi maddelerini ihlal ettiğini söyleyeyim. Bir kere anayasanın 2, 10, 35 ve 90/5. Maddelerini ihlal etti. Vakıflar Kanununun 44. Maddesini ihlal etti. Lozan’ın 37, 39/2, 40 ve 42/3. Maddelerini ihlal etti. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 14. Maddesini ihlal etti. 1969 Viyana antlaşmalar hukuku sözleşmesinde 60/5. Maddesini. Zaten bunu okuması rahat beş dakika sürüyor. Bu ihlaller kumkuması idi. Tabii Danıştay’a dava açıldı.

Fakat dava daha sonuçlanmadan 2 Ocak 2003 tarihinde 4. Uyum Paketi çıktı. Bu 4. Paketle bürokrasinin direnmesi, yani VGM’nin reforma direnmesi kırılmak isteniyordu. Vakıflar Kanunu gene değiştiriliyordu. Bakanlar Kurulu kararı yerine VGM izni getiriliyordu, Müslüman vakıflarda olduğu gibi. Fakat millet sisteminin o millet-i hakime zihniyeti hala yürürlükteydi. Nitekim bu yönetmelik-

le diğer vakıflardan talep edilmeyen bir şey talep edilmekteydi. O da şuydu: Gerektiğinde ilgili bakanlık kamu kurum ve kuruluşlarının görüşleri alınacaktır. Tabii ki istihbarat kuruluşlarından bahsediyor. Yani gene Lozan'ın ve anayasanın ihlali.

6 Mayıs 2003 tarihli *Radikal* gazetesinde bir haber çıktı. Milli Güvenlik Kurulunun 7 Nisan 2003 tarihli gizli yazısı. Bu yazıda iki şey söyleniyordu:

1) VGM'nin müracaatları incelemesi için tanınan iki aylık süre son derece sınırlı olmakla birlikte, bu sürenin yasal olarak uzatılması zor olduğu için VGM'nin bir takım idari uygulamalarla süreyi daha verimli kullanabileceği düşünülmektedir. Yani diyor ki, bürokratik engeller çıkartıp vakit kazanın.

2) Müracaatların bakanlık kurum ve kuruluşlarının görüşlerinin alınması ve detaylı olarak incelenmesi neticesinde cevaplanması uygun olacaktır. Yani, istihbarat örgütlerinden rapor isteyen diyor.

Diplomat yetiştiren bir mektepten mezun oldum ve diplomatları yetiştiren bir şubede kırk yıla yaklaşan süredir hocalık yapıyorum. Ben bunun kadar iyi yazılmış, amacını iyi anlatan fakat kelimelerden hiçbir kötü anlam çıkartılamayacak diplomatik cümle çok az gördüm. Genel çerçeve budur.

Size VGM'nin verilerini kullanarak, Mayıs 2004'e kadar olan tescil durumlarını gösteren bir saydam yansıtacağım şimdi. Tescil durumlarını gösteren dememdeki kasıt şu, daha önce de söylemeye çalıştım:

Üç Sorun

Gayrimüslimlerin gerek Maliye Bakanlığıyla yani Hazine'yle, gerekse VGM'yle üç tane sorunu vardır:

1) Hazine ve VGM tarafından el konulan ve hâlâ Hazine'nin ve VGM'nin mülkiyetinde bulunan mallar. Bunlar bilabedel el konulmuş mallardır.

2) Bu mallardan Hazine tarafından üçüncü kişilere satılmış olan mallar.

3) Tescil meselesi. Bu mesele şudur: 1913 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda cemaatlerin tüzel kişiliği yoktu. Bu yüzden bu vakıflar bu tarihe kadar ellerindeki gayrimenkulleri ya müstear isimler üzerine tescil ettiler ya da mevhum kişiler üzerine. Müstear isim, yani cemaatin güvenilen birtakım mensupları üzerine, papaz bilmem kimin üzerine tescil ettiler. Veyahut daha "sağlam" bir iş yaptılar, mevhum yani olmayan birtakım isimler, azizler vs. üzerine kaydettirdiler; mesela Meryem Veledi Osep (Hazreti İsa'dan bahsediyor), mesela Ashaduru oğlu Gabriel (başmelek Cebrail). Sonradan tabii bu yöntem başlarına büyük iş açacaktır. Çünkü mesela Balat'taki Surp Heraştagabet Ermeni Kilisesi ve Horenian Okulu Vakfı'nın 1912'de iktisab ettiği mal hakikaten Ashadur oğlu Gabriel adına kaydedilmiş ve bu yüzden elden gitmiştir. Çünkü Gabriel "zabıta marifetiyle adresine sordurulmuş, ama bulunamamıştır". Milli Emlak'e nakledilmiştir bu mal. İşte bu tescil meselesi de budur.

Şimdi size gösterecek olduğum saydamın ilk iki sorunla ilgisi yoktur. İlk iki sorun hâlâ devam etmektedir. Hazineye geçmiş ve VGM'nin zaptettiği yani mazbut vakıf haline getirdiği gayrimüslim cemaat mallarının mülkiyeti hâlâ devlettedir. 1.5 yıldır çıkması beklenen yeni Vakıflar Kanununda bu malların bir zamanlar bilabedel olarak alınmış oldukları vakıflara geri döneceği umudu vardır. Fakat VGM ikinci sorunu halletmeyi açıkça reddetmektedir. Yani bilabedel el konmuş olan ve de arkasından üçüncü kişilere satılmış olan malları geri vermeyeceğini ve bunlar için de tazminat ödemeyeceğini ilan etmektedir. Son olarak sıkıştırıldığında, Vakıflara bakmakla yükümlü olan devlet bakanı bu

topu hükümete atmıştır. Bizim kararımız budur, hükümet farklı karar verirse kendisi bilir diyerek hükümete atmıştır.

Şimdi size göstereceğim saydam bu “Meryem Veledi Osep üzerine kaydedilmiş” cinsinden olan, o nedenle hâlâ gayrimüslim vakıflar tarafından kullanılmakta bulunan, fakat tapu kaydında onların üzerinde gözükmeyen malların onların üzerine tescil edilme olayını anlatacak. Ben bu salonda bu saydamı daha önce göstermişim. Fazla vaktimiz kalmadığı için şöyle yapalım: Mayıs 2004 itibariyle geçici sonuca bakarsak, burada 116 tane vakıf 1532 gayrimenkul için başvurmuş. 1532 gayrimenkulün tescili talebinden 286 gayrimenkulün tesciline olumlu yanıt vermiş VGM. Bu da yüzde 18.66 lık bir oran oluyor. Yani yukarıdaki 3 sorundan 1 tanesinin halledilme oranı Mayıs 2004’te yüzde 18.6.

Gayrimüslim Vakıflarının Tesciline İlişkin Vakıflar Genel Müdürlüğü Toplam Verileri²

A) Kasım 2003 İtibariyle

İlk Başvurular

Başvuran vakıf adedi	Başvuru konusu taşınmaz adedi	Mükerrer başvurudan ret	Zaten kayıtlı olduğundan ret olarak)	Başvuru konusu taşınmaz adedi (net)	Malikten ret	Bilgi-belge eksikliğinden ret	Tescili kabul edilen
116	2234	268	434	1532	622	910	0

İkinci Başvurular

(İlk başvuruda yeterli bilgi-belge sunmayanlar)

Yeniden başvuran vakıf adedi	Hakkında yeniden başvuru yapılan taşınmaz adedi	Malikten ve yetersiz belge-bilgiden tescili reddedilen taşınmaz adedi	Tescili kabul edilen taşınmaz adedi	Değerlendirmeleri devam eden vakıf adedi	Değerlendirilmeleri devam eden taşınmaz adedi
86	bilgi yok	477	242	6	?

Verilere Göre Geçici Sonuç

Hakkında başvuru yapılan taşınmaz adedi (net olarak)	Tescili kabul edilen taşınmaz adedi	Kabul (tescil) oranı
1532	242	% 15.79

B) Mayıs 2004 İtibariyle:

İlk Başvurular

Başvuran vakıf adedi	Başvuru konusu taşınmaz adedi	Mükerrer başvurudan ret	Zaten kayıtlı olduğundan ret olarak)	Başvuru konusu taşınmaz adedi (net)	Malikten ret	Bilgi-belge eksikliğinden ret	Tescili kabul edilen
116	2234	268	434	1532	622	910	0

2 Baskın Oran, Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan ve İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, (TESEV Yayınları: İstanbul, Haziran 2004), sf. 108-9.

İkinci Başvurular (İlk başvuruda yeterli bilgi-belge sunmayanlar)

Yeniden başvuran vakıf adedi	Hakkında yeniden başvuru yapılan taşınmaz adedi	Malikten ve yetersiz belge-bilgiden tescili reddedilen taşınmaz adedi	Tescili kabul edilen taşınmaz adedi	Değerlendirmeleri devam eden vakıf adedi	Değerlendirilmeleri devam eden taşınmaz adedi
87	bilgi yok	526	13	286	bilgi yok 85

Verilere Göre Geçici Sonuç

Hakkında başvuru yapılan taşınmaz adedi (net olarak)	Tescili kabul edilen taşınmaz adedi	Kabul (tescil) oranı
1532	286	% 18,66

Bu oran şu anda yüzde 27,6'ya çıkmış bulunuyor. Çünkü 2 Ağustos 2005 tarihli Milliyet'ten öğrendiğimize göre olumlu başvuruların sayısı 424'ü bulmuş. 2234 başvurudan 424'üne olumlu yanıt verilmiş. Böylece olumlu yanıt verilme oranı, tescil oranı yüzde 27.6'ya çıkmış bulunuyor.

Yani üçüncü sorun konusunda Türkiye Cumhuriyeti'nin Ocak 2002'den bu yana uğraşıp da yaptığı budur: Üçte birin yüzde 27'si.

İlk iki sorun konusunda durum şudur: Vakıflar Kanunu hâlâ çıkmamıştır. Devletin elindekileri geri vereceği anlaşılmaktadır. Ama üçüncü kişilere satılanlar konusunda tazminat ufukta gözükmemektedir. Ama şunu söyleyeyim, Türkiye sonunda bunu vermek zorundadır.

TEK PARTİ DÖNEMİ: VARLIK VERGİSİ'NİN EKONOMİK, TOPLUMSAL VE SİYASİ BOYUTLARI

Rıdvan Akar

Cumhuriyet dönemi iktisat tarihi açısından en önemli uygulamalardan bir tanesi Varlık Vergisi idi. Dönemi araştıran tarihçiler açısından Varlık Vergisi, Türkiye’de yaşayan gayrimüslim azınlıklara dönük bir ekonomik soykırım olarak nitelendi. Bu yanıyla gayrimüslimlerin cumhuriyet dönemi iktisat tarihi içerisinde, bir travma olarak niteledikleri ve en çok iz bırakan uygulama büyük ölçüde Varlık Vergisi oldu. Bu nedenle Varlık Vergisi sadece gayrimüslimler açısından değil, Türkiye’de özellikle yatırım yapmak isteyen sanayiciler, iş adamları, başta gayrimüslimler olmak üzere onların da gelecekte Varlık Vergisi’den sonraki süreçte yatırım yapma azimlerini ve iradelerini kısıtlaması ya da sorgulaması yani Türkiye ekonomisi açısından da önemli iz bırakan bir olaydır.

Gayrimüslimlere karşı uygulanan “Türkleştirme Politikaları” açısından 1942 yılı sadece Varlık Vergisi ile anılmaması gereken bir yıldır. 1942 yılının Temmuz ayında 20 kura askerlik uygulaması ile daha önce askerliğini tamamlayarak terhis olmuş ve yaşları 25-45 arasında değişen gayrimüslim erkekler 16 ay askerlik yapmak zorunda kaldı.

Aradan iki ay geçtikten sonra Maliye Bakanlığı defterdarlıklara yolladığı bir gizli genelgeyle Türkiye’de yaşayan gayrimüslimlerin fişlenmeleri ile ilgili bir uygulama talimatı verdi. Aslına bakarsanız uygulama sadece gayrimüslimleri kapsamıyordu. Türkiye’de servet kazancını, olağanüstü hal kazançlarını vergilendirmek üzere yapılacak olan bir uygulama öncesinde müslümanların M, gayrimüslimlerin G, dönmelerin, yani Sabetay Sevi mesihe inanan ve Selanikliler olarak bilinenlerin D, ecnebilerin de E kodlarıyla fişlenecekleri bir gizli araştırma başlatıldı. Bu araştırmanın en önemli araçları CHP’nin ilçe teşkilatları, bankalar tarafından hazırlanan imzasız yazılar, vergi daireleri ve son olarak da Milli Emniyet Teşkilatı yani bugün MİT olarak bildiğimiz teşkilatın yaptığı araştırmalar ve sorgulamalarıdır.

Bu sorgulamaların sonunda hazırlanan dosyalar ve fişlemeler Maliye Bakanlığı defterdarlıklarında dosyalandıktan sonra CHP’nin gizli oturumunda, Şükrü Saraçoğlu milletvekillerini çağırdı ve onlara yakında gayrimüslimlere yönelik bir vergi uygulamaya başlayacakları konusunda bilgi verdi. Bu ilginç ve önemli toplantının tanığı Faik Ahmet Barutçu idi. Faik Ahmet Barutçu anılarında bu toplantıda Başbakan Rüştü Saraçoğlu’nun Varlık Vergisi aracılığıyla ticareti Türklere vereceklerini, yani bugün daha geniş anlamda bir milli burjuvazinin yaratılacağı konusundaki başlangıcın Varlık Vergisi ile ortaya atılacağını ifade etmişti. Şükrü Saraçoğlu’nun milletvekillerine bu açıklamayı yapmasının en temel nedeni ise şu idi. “Evet, biz ticareti Türklere vereceğiz, sizin seçmen tabanınıza yönelik çok önemli bir tasarrufta bulunulmayacak. Dolayısıyla kaygılanmanıza gerek yok.”

Ayhan Aktar’ın değerli araştırmasıyla ve sözlü tarih çalışmasıyla öğrendiğimiz kadarıyla TBMM’de o yıllarda bulunan dört bağımsız gayrimüslim milletvekili tabii ki CHP’nin yaptığı bu gizli oturumdan haberdar oldular, cemaatlerini bilgilendirdiler ve cumhuriyet tarihinde ilk defa, bütün cemaatler biraraya geldiler ve başbakan Şükrü Saraçoğlu’ndan randevu alarak kendisine şunu söylediler. “Bize karşı bir vergi uygulayacaksınız. Ancak siz bu vergiyi uygulamayın. Bizden ne kadar para istediğinizi söyleyin. 300 milyon lira mı, bunu söyleyin biz bu parayı kendi aramızda tedarik edelim verelim.”

Şükrü Saraçoğlu, Osmanlı milletler sistemi içerisindeki vergi salınmasına benzeyeceği kaygısıyla bu başvuruyu reddettiğini ifade etti. Eğer gerçekten bir Türk milli burjuvazisi oluşturmak istiyorsanız ve Varlık Vergisi gibi önemli bir iktisat politikası aracını uygulayacaksanız, bu durumda gayrimüslimlerin kendi aralarında toplayacakları paranın alınması onların ekonomik olarak yıkımına neden olmayacaktı. İşyerleri ve ekonomik güçlerini koruyabilecekleri gibi kendilerini yeniden üretme şansları olabilirdi. Dolayısıyla bu redde önemli etkenlerden birinin bu olduğu düşünülür.

11 Kasım 1942'de Varlık Vergisi, TBMM'de konuşuldu ve oy birliği ile Varlık Vergisi Kanunu meclisten çıktı. Ancak oylamaya 370 milletvekili katıldı, 76 milletvekili ise aralarında yazarlar var, daha sonra DP'yi kuracak olan milletvekillerinin bulunduğu bir grup oylamaya katılmayarak tavırlarını belli ettiler. Varlık Vergisi kanunu ilginç ve önemli bir kanundu, öncelikle şunu vaaz ediyordu: Kimin ne kadar vergi ödeyeceğine ilişkin kararı bir takdir komisyonu verecekti. Bu komisyon her ilin, ilçenin mülki amirinin başkanlığında devlet görevlileri ve o il ve ilçedeki iki iş adamının katılımıyla oluşturulacak bir takdir komisyonu idi. Bu komisyonların verecekleri karara kesinlikle itiraz edilemeyecekti. Bu komisyonların belirleyeceği tutar 15 gün içerisinde nakit olarak vergi dairelerine yatırılmak zorundaydı. Bu 15 gün içerisinde vergi tutarını vergi dairelerine yatıramayacak olanların bütün mal varlıkları haczedilecekti ve icra marifetiyle satılacaktı. Keza vergisini ödeyemeyen mükellefler çalışma kamplarına yollanacaklar ve emek yoğun bir biçimde çalışarak vergi borçlarını ödemek zorunda bırakılacaklardı.

Varlık Vergisi Kanunu'nun bu şekilde çıkmasının hemen ardından, dönemin basını özellikle gayrimüslimlerin kanun ile ilgili son derece önemli bir hassasiyet gösterdiklerini alaycı bir dille, "eğer Varlık Vergisi Kanunu Musevice basılmış olsaydı herhalde satış rekorları kırardı" şeklindeki haberle okuyucularına yansıttı.

Varlık Vergisi kanununun çıkmasından hemen sonra takdir komisyonları kuruldu ve bu komisyonlar kurulduğunda anlaşıldı ki komisyonlara hiçbir gayrimüslim herhangi bir işadamı alınmamıştı. Bu o kadar belirgin bir uygulamaydı ki bu uygulamayı protesto etmek amacıyla örneğin İzmir Ticaret Odası'ndan atanan iki Müslüman işadamı buna vicdanları el vermeyeceği gerekçesiyle takdir komisyonlarından çekildiler. Gerçekten de örneğin İstanbul Ticaret Odası'na kayıtlı olan işadamlarının çok önemli bir kısmı gayrimüslim olmasına rağmen hiçbir gayrimüslim iş adamının takdir komisyonlarına alınmamış olması son derece manidardır.

Komisyonların nasıl çalıştığına ilişkin iki ilginç örnek verebilirim. Dönemin İstanbul Defterdarı ve Varlık Vergisi'ni uygulayan en önemli teknisyen olan ve daha sonrasında uygulama ile ilgili bugüne kalan bütün bilgileri kendisinden önemli ölçüde öğrendiğimiz İstanbul Defterdarı Faik Ökte komisyonlardan birinin çalışmasını komisyonların önünden geçerken şöyle duyduğunu ifade eder anılarında. "Simon Efendi kaç paralık adamdır, 1 milyon liralık adamdır. Yok canım o kadar parası olmaz. 500 binlik adamdır. Tamam tamam hadi ortasını bulalım, 750 binlik diyelim" şeklinde gerçekten bu tür bir karineyle vergi tutarlarının belirlendiğini açıklar.

Keza İstanbul'daki komisyon üyelerinden biri olan ve İttihatçı olarak bilinen Feridun Hamal'ın her gayrimüslimle ilgili vergi oranının belirlendiği süreçte "milyonluktur, milyonluktur" diye atılması üzerine dönemin İstanbul Valisi Lütfi Kırdar'ın "aman Feridun Bey herkes mi milyonluktur, bu adamların arasında hiç 500 binlik yok mu" diye itiraz ettiği ifade edilir.

Bir ilginç örnek daha vermek isterim Varlık Vergisi açısından en önemli matrah kalemlerinden biri gayrimenkullerdi. Bu gayrimenkullerin belirlenmesi süreci 15 gün içerisinde tamamlanmak zorun-

daydı. Akşam gazetesinin başyazarı Necmettin Sadak 15 gün içerisinde bu gayrimenkullerin matrah oluşturamayacağını söyleyerek itiraz eden bir yazı yazdı ki Varlık Vergisi'ni büyük bir hararetle desteklediği yazısında ancak bu sürenin uzatılması gerekir diyerek o dönem İstanbul'da 107.381 bina olduğuna dikkati çekerek her bina için bir dakika süre ayrılması halinde 10 saatte sadece 600 binanın sayılacağını ifade etmişti. Ben Necmettin Sadak'ın bu düşüncesini 15 günlük süreye yaydığım da sadece 21 bin binanın birer dakikalık süreyle sayılabileceğini ve matrah oluşturabileceğini gözledim.

Yine Ayhan Aktar'ın dönemin maliye müfettişlerinden biriyle yaptığı bir sözlü tarih çalışmasında dönemin maliye müfettişi bakınız gayrimenkullerle ilgili matrahı nasıl oluşturduklarını anlatıyor. Takdir komisyonlarının ne kadar çarpık çalıştığına ilişkin çok anlamlı ve önemli bir örnek olduğu için kısaca okumak istiyorum:

“Varlık Vergisi uygulaması sırasında evvela ben gayrimenkullere konulacak verginin araştırılmasında çalıştım. Gayrimenkuller tapu kayıtlarında gayet dağınmıktı. Buradan bir şey çıkarmanın imkanı yoktu. Onun için mahalli yerleri gezmek suretiyle çalıştık. Şu bina kimin, şu sokakta kaç tane bina var, ehemmiyetine baktık. Mesela 3 katlı sefertası gibi bir bina var, bitişik nizamda. Bu tür binaları atladık. Ama bir bahçe içinde 4 veya 6 dönüm bir ev var veya 30 dönümlük bir bahçe içerisinde bir ev var işte onları kaydettik. İşyerlerinden de umumiyetle banları kaydettik. Ben Karaköy'den Bebek'e kadar, Bebek'ten sonra Emirgan'a kadar, Emirgan'da da bütün güzergabta Beykoz'un karşısına kadar bütün Rumeli sabilini gezdim. Yol yoktu yürüyerek gezdim. Emirgan'a geldik. Bu arada yanıma kıdemli bir belediye müfettişi verdiler. Tabii semtleri ben de bilemiyorum. Onunla yürüyerek geldik. Şu bina kimin, sabibi ne iş yapar diye tespitler yapmak suretiyle geldik ve böylece vergilendirdik”

Dönemin maliye müfettişi bu “gezmeleri” sırasında eğer Yorgo efendinin insanlara çok hayırda bulunduğunu dönemin esnafı kendisine söylemişse demek Yorgo Efendide çok para var deyip ona yüklenecek vergi miktarını da artırdıklarını ifade eder.

Takdir komisyonlarının bu şekilde çalıştıktan sonra vergi tutarları komisyonlar tarafından açıklandığında görüldü ki, oranlar özellikle gayrimüslimleri hedefleyerek tutulmuştu, örneğin ilk 20'de bulunan vergi mükelleflerinin tamamı -ikisi dönme idi-, gayrimüslim idi. Bunlardan bazıları, Benjamin Kumpanyası ki birinci sırada yer alıyordu, 2 milyon liralık bir vergi tutarı kendisinden talep edilmekteydi. Dönemin merkez bankasının ödemesi istenen vergi tutarı ise sadece 10 bin lira idi.

Bu tutarlar açıklandıktan sonra Varlık Vergisi ile ilgili olarak tahsilat sürecine geçildi. Tahsilat süreci son derece ilginç ve hızlı bir süreçti. Yaklaşık 6000 kişinin, “bizden bu parayı isteyemezsiniz, bunlar bizim mal varlıklarımız ve servetlerimizin çok üzerinde” diye dilekçe vermiş olmasına rağmen, bu dilekçelerin hiçbiri kabul edilmedi ve hemen tahsilat başlatıldı. Tahsilatın başlatılması ile birlikte insanlar ellerindeki avuçlarındaki bütün mallarını, gayrimenkullerini satarak bir an önce 15 gün içerisinde vergi borçlarını kapatmaya gayret ettiler. Bu döneme ilişkin yine Ayhan Aktar'ın emlak müdürlüklerinde yaptığı bir araştırmanın sonucunu size çok çarpıcı bir sonucunu yine çok kısaca özetlemek istiyorum.

Varlık Vergisi'nin ödenmesi gereken o 15 günlük zaman dilimi içerisinde İstanbul'da yapılan gayrimenkul satışlarına ilişkin verilerde bu zaman dilimi içerisinde Yahudilerin toplam gayrimenkul satışları içerisinde yüzde 39, Ermenilerin yüzde 29, Rumların ise yüzde 12'lik bir pay tuttıklarını görmekteyiz. Azınlık şirketlerinin payı yüzde 10, yabancılar ise yüzde 5 oranındadır. Söz konusu 15 günlük zaman dilimi içerisinde toplam mülk satışlarının büyük bir kısmı gayrimüslimler tarafından gerçekleştirilmişti. Peki bunları satın alanlar kimdi? Bunların ise yüzde 67'si Müslüman Türkler, ve yüz-

de 15.3'ü Kamu İktisadi Teşekkülleri, Milli Bankalar, Milli Sigorta Şirketleri, İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün ise yüzde 14.7 oranında bir alış yaptıkları görülmektedir ki toplam gayrimenkul satışlarının yüzde 97'si Müslüman şirketler ve milli şirketlere geçmişti. İlginç ve çarpıcı olan bir diğer örnek ise, dönemin basınında da örneğin *Sahibinin Sesi* binasının, -bir iş hanıydı- bir reasürans şirketi tarafından satın alınmış olmasını "ne sevindirici bir haberdir ki Sahibinin Sesi binası da millileşti" şeklinde haber yapmasıdır.

Ancak bu büyük el değiştirme süreci gayrimüslimler açısından yeterli değildi. Çünkü süre daralmıştı. Oysa toplamda 465 milyon liralık bir tahsilat öngörülüyordu. Bu aşamada icra ve iflas uygulamalarına başlandı. Sizlere bu icra satışlarıyla ilgili Ayhan Aktar'ın makalesinde yeralan bir haberin metnini okumak istiyorum.

"Apartmanda satış saat 10.30'da başlamıştı...Apartman dardı. Odalar küçüktü. Koridordan gelip geçmek güçtü. Nobut oda, bakla sofa içinde en azından 100-150 kişi toplanmıştı. Hiç kimse önündeki kadının ya da adamın arkasından ilerisini göremiyor, tellalin sesi gayya kuyusundan çıkar gibi derinden ve görünmez bir yerden geliyordu. Çamurlu ayakkabılarıyla kuş tüyü koltukların kanapelerin, maroken sandalyelerin, lake masaların üzerine çıkıp birbirlerinin omuzlarından aşarak satılan eşyayı görmeye çalışanların hepsi de kelepir mal alma sevdasına düşmüş insanlardı. Satılığa çıkarılan mallar arasında topyekün bir yemek odası, bir yatak odası, iki oturma salonu, bir kütüphane ve istirahat odası ve bu odalardaki eşyanın kaffesi vardı. Aile albümleri elden ele dolaşıyor, resimler inceden inceye gözden geçiriliyor, kıymetli ve stil eşya ayrı ayrı tetkik olunuyor, antikalar, biblolar, yağlı boya tablolar hayran hayran seyrediliyordu."

Bu mezat satışları önce belli yerlerde yapılmaya çalışıldı. Ancak bunun maliyetli olduğu görüldüğü için doğrudan evlere gidilip haczedilen malların, şahısların kendi evlerinde yapılmasına karar verilmişti. O kadar ilginç bir süreçti ki, haczedilen malları büyük ölçüde Anadolu tüccarları aldıkları için Devlet Demir Yolları ek sefer koymak zorunda kalıyor. Vagonlar dolduğu zaman haciz ve mezat satışlarına da ara verilmek durumunda kalınıyordu.

Bu haciz işlemleriyle birlikte aynı zamanda toplama merkezlerine gayrimüslimler alınmaya başladılar. Sirkeci'de ve Moda'da iki toplama merkezi oluşturulmuştu. Bu toplama merkezlerine bütünüyle gayrimüslim erkekler gözüktüğüne alınmaya başladı. Aslına bakarsanız gazetelerde gayrimüslim kadınların da gözüktüğüne alınacakları ifade edilmesine rağmen böyle bir uygulama gerçekleşmedi.

Gayrimüslimler bu toplama merkezlerinde toplandıktan sonra trenlere bindirilerek jandarma nezaretinde Aşkale'ye gönderilmeye başlandı. Dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte anılarında, Aşkale'ye gidişleri sürecinde bir Musevi işadamının trenine binmemek için direktliğini, bunun üzerine kendisine giderek niye binmek istemediğini sorduğunda, 'bizi yolda yokedeceğinizden korkarım' yanıtını verdiğini anlatır. Bu gayrimüslim işadamı bir şekilde ikna edildikten sonra trenine bindirilir. Ve Aşkale'de Kop Dağına yol açmak üzere ilk kafiye yola çıkar.

Aslına bakarsanız Aşkale'ye yollananların toplam sayısı Faik Ökte'ye göre 1600 kişidir. Benim yaptığım bir sözlü tarih çalışmasına göre Parseh Gevrekyan yaklaşık 5000 kişinin gönderildiğini ifade eder. Aşkale'deki çalışma kampı II. Dünya Savaşı koşullarına toplama kampları psikozundan yararlanmak amacıyla büyük ölçüde oluşturulmuş bir senaryoydu. Bu çalışma kamplarında gerçekten kötü bir muameleyle karşılaşmazlar, her ne kadar Rıfat Bali bir Rum yurttaşın ailesine kendi ismini yazdığı, imza attığı bölümde, 'burda çok dayak yiyorum, ne olur beni kurtarın' diye bir notundan söz etse de genel eğilim kötü davranılmadığı yönündedir. Ve son derece rahat bir dönem geçirmektedirler. Hatta kilo aldıkları ifade edilmektedir. Ancak 21 kişi o koşullara dayanamayıp yaşamını yitirir.

Varlık Vergisi uygulaması daha sonra biraz daha gevşetilerek Aşkale'dekilerin Eskişehir Sivrihisar'a yollanmasıyla devam eder. Bu arada haciz ve icra satışları da sürmektedir. Ve 1944 yılının 15 Martında Varlık Vergisi uygulamasına son verilir. Bu uygulamaya son verilmesiyle ilgili rivayet muhteliftir. Müttefikler Yalta Konferansı yapmaktadırlar. Ayhan Aktar'a göre Newyork Times Gazetesinin başyazarının Varlık vergisiyle ilgili yazdığı 3 günlük bir yazı son derece etkili olmuştur.

Varlık Vergisi özellikle daha sonraki tartışmalarda çeşitli tarihçiler açısından komprador burjuvazinin gayrimüslimlerden oluşması nedeniyle özellikle sol Kemalist tarihçiler tarafından böyle gerekçelendirmeye çalışılmıştır. Oysa görülmektedir ki Varlık Vergisi uygulaması sırasında Müslüman kökenli olan emekçilere yönelik Varlık Vergisi matrahları hükümetin kararıyla bunların bu parayı ödemeyecekleri gerekçesiyle kaldırılırken, gayrimüslim emekçilere, ki sayıları 23100 civarındadır, aynı uygulama müstahak görülmüş ve onlardan bu para alınmıştır. Dolayısıyla Varlık Vergisi sınıfsal değil, gerçekten etnik ayrıma dayanan ve kimi tarihçilere göre ırkçı bir uygulama olarak tarihe geçmiştir

BUGÜN MALINIZA, YARIN CANINIZA:

ETNİK VE EKONOMİK HOMOJENLEŞTİRME, 6-7 EYLÜL 1955 OLAYLARI

Dilek Güven

Çok partili dönemde gayrimüslimlere uygulanan kimlik ve mülkiyet politikaları özellikle 6-7 Eylül Olayları. 1945 yılında Demokrat Parti (DP)'nin kurulmasıyla yıllardır süren tek parti yönetimi yerini çok partili bir döneme bıraktı. Türkiye'nin demokratikleşmesiyle Türk hükümetinin azınlık politikalarının da liberalleşmesi bekleniyordu. Gerçekten de bu yeni siyasi dönemde azınlıklara ait belirli ayrımcı uygulamalar önemli ölçüde azaltıldı. Vakıf ve azınlık okullarında da bazı sınırlayıcı düzenlemelere son verildi. Basın, azınlıkların Türkleştirilmesinin başarısızlığa uğramasıyla belirgin biçimde daha az ilgileniyordu. Çok partili rejimin ilk yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) üyelerinin resmi nutuklarında da azınlıklara karşı artık daha demokratik bir tavır uygulanmaktaydı. CHP'nin gayri resmi yayını Ulus'ta Falih Rıfkı Atay parti yönetiminin yeni tutumunu şöyle açıklıyordu: "Sadece tüm azınlıkları Türk vatandaşı olarak tanımakla kalmıyor, onları bilinç ve kültürde bir ayırım yapmaksızın tıpkı bizim gibi Türk olma hakkını tanıyoruz. Kendi dil ve kültürlerini korumalarına ve azınlık statülerine artık bir itirazımız yok."¹

Resmi CHP politikasında azınlıklara yönelik tutum değişikliği öncelikle Türk hükümeti komünizm, kapitalizm kutuplaşmasına dayalı yeni dünya düzeninde, batılı demokrat ülkelerin yanında yer alma arzusu ile açıklanabilir. Bu yeni dönemde CHP liderliği faşist rejimlerin ırkçı politikalarını eleştiriyor, ve Türk kimliği politikasını bu ideolojilerden farklı tutmaya özen gösteriyordu. CHP'nin politika değişikliğinin ardında yatan bir başka sebep de Demokrat Parti'yle yaptığı oy mücadelesinde aranabilir. Çok partili sisteme geçişle birlikte azınlıklar da sempatisi kazanılması gereken potansiyel seçmenler haline gelmişti. İstanbul'daki seçmenlerin o dönem neredeyse üçte birini gayrimüslimler oluşturuyordu.² Ne var ki gayrimüslimlerin oylarına talip olmak için girişilen tüm çabalara karşın 1946 seçimlerinde neredeyse tüm gayrimüslim seçmenler oylarını Demokrat Parti'ye verdiler. DP seçim kampanyası sırasında özellikle Varlık Vergisi'ni eleştirmiş, hatta iktidara gelmesi durumunda ödenen vergi tutarlarını iade etme sözü vermişti. Ancak bu teşebbüs, ne siyasi arenada ne de kamuoyunda kabul görmedi. Aslında Demokrat Parti üyelerinin Varlık Vergisi mağdurlarının zararlarını telafi etmek için ciddi bir çabası da yoktu. DP'nin 1950 yılındaki seçim zaferine kadar, özellikle Celal Bayar Varlık Vergisi ile ilgili eleştirilerine ve verginin geri ödenmesiyle ilgili tartışmalara gayrimüslimlerin oylarını garantilemek için sürdürmüştür. Neticede DP'nin kurucu üyeleri olan Adnan Menderes, Emin Sazak, Refik Koraltan gibi isimler 1942 yılında Varlık Vergisi mecliste tartışıldığı sıralarda CHP milletvekiliydiler ve verginin uygulanması yönünde olumlu oy kullanmışlardı. CHP'nin 1946'dan beri izlediği, görünürde liberal azınlık politikası da aslında sadece dış politika ve parti taktikleri gözetilerek belirlenmiştir. Nitekim 1946 yılında CHP'nin yönetici elitlerinin gayrimüslimleri Türk vatandaşı olarak kabul etmediklerini açıkça gösteren, devletin gizli bir bilirkişi raporu bulunmaktadır. Raporda, Türk milliyetçiliği, dil, kültür ve ülkü birliği olarak tanımlanmış, aynı zamanda gayrimüslimlerin kendilerini bu ilkelerden hiçbirine bağlı hissetmedikleri, bu nedenle de cemaat yaşamlarını Türk kültürüyle bütünleşme amacı taşımadan sürdürdüklerini vurgulamışlardır bu raporda. Bu rapora göre Rumlar, Türk devletine sadakat göstermek yerine kendi ulus-devletleriyle ilişki kurmayı tercih ediyorlardı. Dolayısıyla problem ancak gayrimüslimlerin yurtdışına göç etmesiyle çö-

1 Rifat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Aliya, Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)*, İstanbul 1999, s. 46.

2 PRO FO (İngiliz Devlet Arşivi) 371/101893, İstanbul Başkonsolosluğu Raporu, 03.06.1952.

zülebilirdi. Bu rapora göre aslında Ermeni, Rum ve Yahudiler toplam nüfus içerisinde küçük bir oran teşkil ediyorlardı. Ancak ekonomideki üstünlükleri görmezden gelinemezdi. Özellikle ithalat, ihracat şirketleri ve sanayi tesislerinin büyük bir kısmı, doğrudan ya da dolaylı olarak bu rapora göre gayrimüslimlerin elindeydi. Bu nedenle devlet anayasada yer alan devletçilik ilkesine dayanarak ticaret işlerini devralmalı, gayrimüslimlerin sanayi ortaklıklarında yer almaları sınırlandırılmalıydı. 1950’de başa gelen DP hükümetinin programında partinin milliyetçilik anlayışı tıpkı önceki hükümetlerde olduğu gibi vatandaşlık esasına göre tanımlanmıştır. Buna göre vatandaşlık için ön koşul ortak bir tarihin geliştirdiği ortak bir kültür ve ülküdür. Her vatandaş dini ya da ırkı ne olursa olsun Türk sayılmaktadır. DP iktidarının ilk zamanlarında gayrimüslim gruplar yeni iktidarın liberal politikasının ülkedeki azınlıklara karşı takınılan tutumu da olumlu yönde etkileyeceği ummuşlardı. DP bürokratlarının gayrimüslim cemaatlerin dini lider seçimleri esnasında sağladıkları kolaylıklar bu beklentileri doğrular gibi görünüyordu. DP’nin diğer uygulamaları da devlet elitlerinin azınlık gruplarına karşı daha hoşgörülü bir yaklaşım içinde olduğunu gösteriyordu. 1950 yıllarının başında Türkiye ve Yunanistan arasında gelişen dostane ilişki ve iki ülkenin NATO ve Balkan Paktı’ndaki işbirliği Türk hükümetinin özellikle Rum azınlığa verdiği tavizlerin nedenleri olarak görülebilir. Gayrimüslimlerin DP hükümetine duyduğu güven kendini seçmen davranışlarında da gösteriyordu. 1950 ve 54 seçimlerinde seçmen hüviyeti olan neredeyse tüm gayrimüslimler DP’ye oy vermişti.³ Genelde azınlıkların alışılmış çekingen tutumlarından farklı olarak bu kez dinî ve sivil önderler açıkça DP lehinde konuşuyordu. Bu durum gayrimüslimler arasında oy kullanma oranının da yüksek olmasına yolaçtı. Buna karşılık CHP’nin politikası azınlıkların gözünde Jön Türklerin aşırı milliyetçi çizgisinin devamıydı. Zorla askerlik hizmetine alınma, Varlık Vergisi, asimilasyon politikaları ve kiliseyle cemaat çalışmalarının saldırgan bir tutumla engellenmeye çalışılması azınlıkların bir önceki hükümete yabancılaşmasına neden olmuştu. Özellikle de devlet tarafından sıkı denetim altında tutulan ekonomi politikası, ekonomide kendi inisiyatifleriyle hareket etmeyi tercih eden gayrimüslimlerin hoşnutsuzluğuna yolaçmıştı. Ancak, başlangıçta gayrimüslim gruplarla DP yetkilileri arasında ilişkinin iyiye gitmesinin yarattığı mutluluk havasına rağmen kısa sürede DP’nin özellikle gayrimüslim cemaatlerin faaliyetlerine yönelik tutumunun, CHP çizgisinden pek de farklılaşmadığı ortaya çıkmıştır. 1954 yılında Kıbrıs’la ilgili tartışmaların şiddetlenmesi, DP’nin gayrimüslim azınlıklara karşı başlangıçta gösterdiği toleransı tamamen yoketti. 6-7 Eylül Olayları ise bu tutumun açık bir kanıtıydı. 6 Eylül 1955 günü gayrimüslimlerin geleneksel ikâmet ve iş çevresi olarak bilinen tüm bölgelerde çeşitli araç ve gereçlerle donanmış olarak gelen ve iş yerlerini, okulları, evleri, kiliseleri ve mezarlıkları tahrip eden ve “bugün malınıza yarın canınıza”, diye bağırarak önceden organize olan grupların akımına uğradı. Eldeki listelerle Rum, Ermeni ve Yahudilere ait binaları kolaylıkla belirleniyor, önceden hazırlanan araçlarla mekanları tahrip ediliyordu. Polisin takındığı pasif tutum sayesinde ise hiçbir engelle karşılaşılmıyordu. Resmi bir Türk kaynağına göre 4214 ev, 1004 işyeri, 73 kilise, 1 sinagog ve 26 okul olmak üzere toplam 5318 tesis saldırıya uğramıştır.⁴ Alman Dışişleri Bakanlığı arşivindeki bir rapora göre İstanbul’daki 36000 işyerinden 3900’ü yıkılmış ya da yağmalanmıştır. Bunların dinsel ya da etnik gruplara göre bir sınıflandırması yapıldığında ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır; 2200 Rumlara ait işyeri, 900 Ermeniler ve 400 Yahudilere ait işyeri. Rumlara ait 670, Ermenilere ait 150, ve Musevilere ait 25 ev tahrip edilmiştir. Alman Başkonsolosluğu’nun verilerine göre bildirilen hasarın tümü, o dönemin 54 milyon Amerikan dolarına eşdeğerdir. Saldırıların sonucunda oluşan ve büyük bir kısmı bildirilmeyen gerçek hasarın ise yaklaşık 320 milyon Amerikan doları tutarı olduğu tahmin edilmektedir.⁵ Devletin ödediği tazminat ise çoğunlukla yetersiz sayılmıştır. Bir gayrimüslim vatandaşla yaptığım röportajda kendisi tazminatı şöyle tanımladığını açıkladı; “Tazminat ödemeleri ve benzeri şeylere itimadımız yok. Vakıfların malları haczedilip satılıyor ve bizim, paramız üzerinde

3 NARA (National Archives and Records Administration)782.00/11-2157 ABD Başkonsolosluğu, İstanbul’dan Devlet Departmanına, 24.11.1957

4 AESF,(Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Arşivi) Fahri Çoker Dosyası, 6 Eylül Hadiseleri Hasar Endeksi

5 AA PA (Disisleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Almanya) 270 Türkiye 211-00/92.42, İstanbul Başkonsolosluğu Raporu, 06.10.1955.

hükmümüz yok. Tazminat ödemeleri hakkında kesin bir şey bilmiyorum. Biz hasar beyanında bulunmamıştık. Ama tanıdık çevrem içerisinde aldığı tazminattan memnun olan kimseye rastlamadım. Bu ödemelerin gerçek gayesi uluslararası yankıydı. Demek isteniyordu ki, buraya bakın, haksızlığı telafi ettik. Fakat yine de memnun olmak gerekir. Zira devlet samimi olmasa da teessüflerini dile getirmiştir. Halk böyle bir şeyi bekler, insan kendini daha iyi hisseder. Bu azınlıkların tipik bir reaksiyon şeklidir. Resmi bir özür hala eksiktir. Ama her acı da zamanla geçer.”⁶ 6-7 Eylül 1955'teki olaylar devletle içiçe geçmiş sivil kurumların Jön Türklerce başlatılan Küçük Asya'nın etnik ve ekonomik homojenleştirme projesini tamamlamak üzere aldıkları tedbirlerden biridir. Devletin yeni meşruiyet zeminini oluşturan etnik kültürel birlik, farklı dinî ve etnik kimliklerin varlığına izin vermiyordu. Bilhassa gayrimüslimler, sadakatsiz vatandaşlar ve genç ulus devletin gelecekteki hainleri olarak görülüyordu. Çeşitli asimilasyon politikaları ve misillemeler yardımıyla azınlıkların ülkeden gönüllü olarak göçetmesi sağlanmaya çalışılıyordu. Literatürde 6-7 Eylül olaylarının düzenlenme nedenini asıl olarak Kıbrıs sorununa bağlamaya çalışan denemeleri yetersiz olarak değerlendirmek gerekir. Kıbrıs sorununun siyasi zamanlaması, daha çok 20'li yıllardan bu yana gayrimüslimleri kovmak için girişilen çabaların sürdürülmesi için bir fırsat oluşturmuştur. 1934 Trakya Yahudileri olayında olduğu gibi bir dış politika gelişmesi, gayrimüslimlerin taşınabilir ve taşınmaz mallarına zarar verilmesi suretiyle ülkeyi terketmeye zorlanmaları amacıyla değerlendirmiştir. Amerikan Konsolosluğu'nun bir raporuna göre 6-7 Eylül Olayları'nın başlıca üç hedefi vardı. Gayrimüslim azınlıkların ekonomik temellerinin ve dinî cemaat yaşamlarının yok edilmesinin yanı sıra bu grupların psikolojik olarak da tahrip edilmesi. Türk hükümetinin Anadolu'yu iskan politikaları yoluyla Hristiyan ve Yahudilerden arındırma ve eğer çoktan yurtdışına göçetmemişlerse, onları İstanbul'da yoğunlaştırma hedefi 50'li yıllarda gerçekleşmişti bile. Örneğin 1930'ların başında Anadolu'nun merkezinde yaşayan Ermeniler de çeşitli baskılarla Suriye'ye göçe zorlanmıştır. Gitmeyenler ise zorla İstanbul'a getirilmiştir.⁷ CHP'nin azınlıklarla ilgili raporunda belirtildiği gibi Anadolu'dan sonra şimdi sıra İstanbul'daki gayrimüslimlerin ekonomik varoluş koşulları ortadan kaldırılarak, kentin Hristiyanlardan ve Yahudilerden arındırılmasına gelmişti. Sadece tahrip edilen işletmelerin yüzde 59'unun Rumlara, geri kalan 17'sinin Ermenilere ve yüzde 12'sinin⁸ Yahudilere ait olduğu gerçeği bile şiddet eylemlerinin Yunanistan'ın Kıbrıs politikasına karşılık Rum azınlığın devlet elitleri tarafından cezalandırması olarak açıklanamayacağını gösterir. Özellikle Rum azınlığın saldırıların hedefi olması herşeyden önce Rumların sayısal olarak en büyük grubu oluşturmaları ve CHP'nin azınlık raporunda belirtildiği üzere siyasi elitlerin gözünde ulus-devlet için Ermeni ve Yahudilerden daha büyük bir tehlike arz etmeleriyile açıklanabilir. Ancak 6-7 Eylül 1955'te meydana gelen şiddet eylemlerinin Rumların yanı sıra önemli sayıda Ermeni ve Yahudiyi de zarara uğratmış olduğu gerçeği dikkate alındığında bu saldırılar doğru şekilde yorumlanabilir. 6-7 Eylül Olayları Rum, Ermeni ve Yahudilerin dalgalar halinde göç etmelerine sebep oldu. Şiddet eylemlerinin boyutu ve güvenlik güçlerinin pasifliği Hristiyan ve Yahudileri şoke etmişti. Buna karşılık göç etme kararının verilmesini tetikleyen sebep ise, Türkiye'de ikinci sınıf vatandaşlar olarak güvensiz ve belirsiz bir yaşam sürdürülecek olmasıydı. 1955 yılında Türk hükümetinin resmî verilerine göre, Türkiye'de 79.691 Rumca konuşan kişi yaşarken; bu rakam 1960'da 65.139'a, 1965'te ise 48.096'ya düşmüştür.⁹ 1955 yılının resmî istatistiklerinde, Türkiye'de Ladino dilini (Yahudi İspanyolcası) konuşan nüfusun sayısı 33.000 olarak verilmiştir.¹⁰ 1960'da bu sayı 23.000'e düşer.¹¹ Ermenice konuşan nüfusun sayısı 1955'te yaklaşık 70.000¹² kişi olarak verilirken, 1965'e gelindi-

6 Rober Haddeler (Haddecıyan) ile mülakat, 20.03.2002.

7 NARA 867.404/208, Nr. 946 ABD Büyükelçiliği, İstanbul'dan Devlet Departmanına, 24.02.1930

8 NARA 782.00/9-1255, İstanbul Başkonsolosluğu Raporu, 01.12.1955

9 Alexandrēs, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations (1918-1974)* Athens 1983, s. 291.

10 Devlet İstatistik Enstitüsü, 1955 Genel Nüfus Sayımı No:339, İstanbul 1961.

11 Devlet İstatistik Enstitüsü, 1960 Genel Nüfus Sayımı No:452, İstanbul 1960.

12 Devlet İstatistik Enstitüsü, 1955 Genel Nüfus Sayımı No:339, İstanbul 1961.

ğinde bu sayı 56.376¹³ olmuştur. Amerikan Konsolosluğu'na göre, Türkiye'de bulunan Hıristiyanların sayısı 1955'te 270.000¹⁴ olup, bu rakam 1960'da yaklaşık 230.000'e, 1965'te ise 206.000'edüştür.

Başlangıçta Türk hükümetinin göç dalgalarını frenleme konusunda çabası öncelikle gayrimüslimlerin Türk pazarındaki sermayelerini acele çekmelerini engellemektir. Saldırıların hemen sonrasında gayrimüslimlerin servetlerini yurtdışına transfer etmeleri idari olarak yasaklanmıştır¹⁵ Sadece İstanbul'da dört ile beş gün içerisinde gayrimüslimler banka hesaplarından 30 milyon dolar eşdeğerinde TL çekmişlerdir.¹⁶ Türk hükümetinin sermayenin ihracına meydan vermemek için aldığı önlemler gayrimüslimlerin saldırılardan hemen sonra kitleler halinde göç etmesini engellemiştir. Göçmenler servetlerini yasadışı yollardan yarılarında götürmek zorunda kalmışlardır. Özellikle Rumların mülklerini satışa çıkarmaları imkansızdır.¹⁷ Bu konu hakkında haber yapan gazeteciler polis takibine alınıyordu. Sermayenin yurtdışına kaçırılmasını engellemek için alınan bu tedbirle gayrimüslimlerin mallarını ellerinden çıkarmadan göçetmeye zorlanması amaçlanıyordu. Varlık vergisinde olduğu gibi 6-7 Eylül olaylarının yardımıyla Ermeni, Rum ve Yahudilerin Türkiye'nin ekonomik yaşamındaki rollerinin zayıflatılması ve gayrimüslimlerin servetinin Müslüman halkın eline geçmesi sürecinin hızlandırılması planlanıyordu. Saldırıların üzerinden bir ay geçmeden İngiliz Konsolosluğu'nun bir raporuna göre İstanbul'un büyük alışveriş merkezlerinde gayrimüslimlere ait önemli iş yerlerinin artık Müslüman sahipleri vardı.¹⁸ Saldırılarda büyük zarara uğrayarak kapanan birçok iş yeri bir daha hiç açılmamıştı. Gayrimüslimlerin büyük bir kısmı bu tarihten sonra Türkiye'de yatırım yapmaya çekinir oldu. Türk Ticaret Odası konseyindeki gayrimüslim üyelerin oranı 1955'te yüzde 10 iken 1960'a kadar yüzde 6'ya düştü. 1963'te ise konseyde toplam üye sayısının sadece yüzde 4'ünü oluşturuyordu.¹⁹ Bu tarihte konseyin Ermeni ve Rum üyesi kalmamıştı. Gayrimüslim üyeler ise yalnızca devlet tarafından daha az tehdit olarak görülen Yahudilerden oluşuyordu. Gayrimüslimlerin çoğu için 6-7 Eylül Olayları Türk vatandaşı olarak kabul görmediklerinin kesin deliliydi. İktidardaki parti bağımsız olarak ayrımcılığa maruz kalacaklarına inanmaları yurt dışına göç etmeyi arzulamalarında etkili olmuştur. 6 Eylül'den sonra gerçekleşen göç aynı zamanda İstanbul'daki kozmopolitik birlikte yaşamın da sona erdiğine işaret eder.

13 Devlet İstatistik Enstitüsü, 1965 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1965.

14 NARA 782.00/10-855, ABD Başkonsolosluğu, İstanbul'dan Devlet Departmanına, 14.09.1955.

15 NARA 782.00/10-555, ABD Başkonsolosluğu, İstanbul'dan Devlet Departmanına, 05.10.1955.

16 Uygur Kocabaşoğlu, "6/7 Eylül Olaylarından Sonra Hasar Tespit Çalışmaları Üzerine Birkaç Ayrıntı", *Toplumsal Tarih*, 81 (2000), s. 45-49.

17 NARA 782.00/10-555, ABD Başkonsolosluğu, İstanbul'dan Devlet Departmanına, 05.10.1955.

18 PRO FO 371/117712, RG 10344/79 İstanbul Başkonsolosluğu Raporu, 05.10.1955.

19 İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1955-1963, İstanbul

**TÜRKİYE'NİN AZINLIK HAKLARI SORUNUNUN
SOSYO-EKONOMİK BOYUTU:
MÜLKİYET HAKLARI VE VATANDAŞLIK**

II. OTURUM

**TÜRKİYE'NİN AB SÜRECİNDE GAYRİMÜSLİM HAYATLAR:
MÜLKİYET SORUNUNUN GÜNLÜK YAŞAMLARA YANSIMASI**

İNSANI AZALTMANIN DİĞER BİR YOLU: MÜLKÜ AZALTMAK

AZINLIKLARIMIZ... ANTİKALARIMIZ YA DA AZALDIKÇA VARSAYILANLAR

Hrant Dink

Yapılan oturumlarda arkadaşlarımdan dile getirdiği cümleler içerisinde bir-iki kelime sürekli tekrarlanan kelimeler oldu. “Azalmak” ve “azaltmak” kelimeleri özellikle çok kullanıldı. Önce o kelimeler üzerine birşeyler söylemek, ardından da “insan” ve “mülkiyet” ilişkilerine geçerek, “azalmak” ve “azaltmak” kavramlarıyla bağlantıların üzerine konuşmak istiyorum.

Azınlıklara Lozan’dan sonra esas olarak “azlık” denirdi. Azalmış anlamında kullanılırdı, daha sonra onun yerine gelişen “azınlık” kelimesi de esas olarak sayının azlığını vurguladı. Bu “az” kökü esas olarak devletin ve cumhuriyet hükümetlerinin istisnasız herbirinin esas olarak kendi politikalarının temel yönlendirmesi oldu. Azınlıklar ve onların azalması temel hedef olarak devam etti. Bu azalmaya baktığımız zaman bazen insanın azalmasına bazen de mülkün azalmasına tekabül eder. Sonuçta ikisinin birbiriyle bağlantısı çok nettir. İnsanı azaltırsanız onun mülkiyeti ortada kalır, mülkiyeti azaltırsanız insan ortada kalır. Ve bu ortada kalmışlık, esas olarak devletin ya da devletin güdümlendirdiği toplumun çok kolay kendisine hedef alacağı bir çıplaklığa varır. Ne demek istediğimi biraz daha açık anlatayım isterseniz.

Türkiye’de siyaset üzerine kamuoyu önünde yaptığım ilk konuşmayı hatırlıyorum. Televizyonlarda toplumun önüne ilk çıktığım günlerdi, ATV’de Ali Kırca’nın “Siyaset Meydanı” adlı programıydı ve konu tekrar azınlıklardı, tam on sene önce. Agos Gazetesi’ni de yeni kurmuştuk. Konu da Azınlıklar ve bu azalma meselesi üzerine idi. Oradaki konuşmamda “Ferman’ın dermanı” olarak adlandırdığım bir örnek vermiştim. Ferman benim arkadaşım, 70 yaşlarında. Silivri’de tam deniz kenarında bir tane yazlık evi vardı. Beni ve eşimi evine misafirliğe çağırmıştı. Gittik, hafta sonu, üç gün orda kaldık. İşte bahçeden sebepleniyoruz, bostan yapmış ekmiş bir şeyler. Patlıcan, mısır, ay çekirdeği. Ha bire bize onlardan yediyor. Ama bir tane ağaç yok, meyve yok. “Ferman niye bir tane ağaç dikmedin?” diye sormuştum. Verdiği cevap çarpıcıydı:

“Ne zaman bir tane ağaç diktiysem onun meyvesini yemek bana nasip olmadı. Ama bostanı günü birlik ekiyorum, yiyorum.” Türkiye’de yaşayan azınlık işte bu ruh halini içselleştirmiştir artık. Biraz önce Roni Yahudilerden örnek verirken, “Paraları dışarda, Türkiye’de mülkiyet edinmiyorlar” dedi. Bu da bu ruh halinin yansıtan başka bir örnek. Yani Türkiye’de yaşayan azınlıklar, bilemiyorum Yahudiler ne kadar anladılar ama ben Rumların ve Ermenilerin bir şeyi çok iyi anladığımı idrak edebiliyorum. Devlet onlara esasında şunu söylüyordu:

“Sen farklısın ama haksız bir farklısın. Doğuştan farklı bir haksızsın, haddini bilerek yaşa bu ülkede. Haddinin sınırlarını da ben çizerim.”

O sınırlarla da yetinilmedi, azaltmayı sürekli yaşamda tutabilmek için çeşitli dönemlerde kırılma noktaları da yaşatıldı. Varlık Vergisi, 6-7 Eylül gibi... Ama azalma sadece o kırılma noktalarıyla kalmadı, sürekli yaşanan bir süreç oldu.

Bu “azal(t)ma” kavramı üzerinde durmak istiyorum çünkü azaltma kendiliğinden yürüyen bir karar gibi algılanmamalı, devletin idari bir kararı, politik bir tercihi...

Vereceğim örnek, azaltmanın Türkiye’de ne denli bir “derin kaygı”dan kaynaklandığını da çok net ortaya koyar. Ragıp Zarakolu’nun rahmetli eşi Ayşe bir kitaptan yargılandı, “Ermeni Tabusu”, Yves Ternon’un kitabıydı. Kitap yıllarca mahkemede süründü ve sonunda beraat etti. Dava, kin nefret ve kışkırtma suçlamasıyla açılmıştı. Hakimin verdiği beraat kararı ibret vericidir, gerekçesini şöyle açıkladı;

“Zaten Türkiye’de kışkırtılacak sayıda Ermeni kalmamıştır.”

Bu örnek, azal(t)ma tercihinin, devlet politikasının, onun yargısının, hatta isterseniz onun hukukunun diyelim, ne kadar temel bir unsuru haline geldiğini çok net gösterir. Bu azaltma sadece insan üzerinden yapılmadı, mülkiyet üzerinden de yapıldı. Çünkü farketmiyor, biraz önce dediğim gibi bazen mülkiyeti azaltırsınız insan azalır, bazen insanı azaltırsınız mülkiyet azalır. 70’li yıllarda, bu azaltma işi yargıya ihale edildi. Verilen aslında siyasi bir karardı, Kıbrıs olaylarının sıcak dönemiymiş, Azınlık kurumlarının mülkiyetinin azaltılması yargıya ihale edildi ve Yargıtay o inanılmaz kararı aldı. Biz azınlıkları hukuk kararlarında “yabancılar” olarak nitelendirdi ve arkasından da elimizden kurumlarımızın mülklerini aldı. Peki bu mülk azalmasının yol açtığı sonuç ne?

Sonuç çok önemli çünkü azınlıklar için Lozan’dan gelen, bana kalırsa halen kabul edemediğim o maddeyle, ‘Azınlıklar kendi eğitim kurumlarını, sosyal, hayır kurumlarını kendi paralarıyla kendileri yürüteceklerdir’ maddesi var. Benim bu maddeye sonuna kadar itirazım var. Bu ülkede yaşayacaksınız ve diğer çoğunluktan hiçbir fark olmaksızın verginizi vereceksiniz, eğitim için de hayır için de, herşey için vereceksiniz. Ama artı bir vergi de kendi toplumunuza vereceksiniz. Lozan’ın o maddesinin Anayasa’daki eşit yurttaşlık ilkesine kesinlikle aykırı olduğunu düşünüyorum.

Tabii ki ben şimdi Lozan değiştirilmeli demiyorum, gerçi Lozan’ın o maddesi de uygulanabilmiş değil ama bu maddenin de insan ve mülkiyet ilişkisi açısından çok handikaplı olduğunu düşünüyorum. Mülkiyet azalmasının sonuçlarına dönersek eğer görürüz ki. Azınlık kurumlarının mülkiyetini azaltarak onların ekonomik gelirlerini azaltırsın, ekonomik gelirlerini azaltarak da kültürlerinin, eğitimlerinin kalitesini düşürürsün. Bu da demektir ki onları biraz daha azaltırsın. Peki TC Devleti azınlıkları azaltma politikasını kendi toplumuna nasıl anlattı? Bunun meşru bir zemini olmalıydı. Durduk yerde bir toplum bunu nasıl kanıksardı? Hakikaten önemli bir sorudur... Bir toplum beraber yaşadığı insanların devlet tarafından azaltılması politikasını nasıl kanıksar? Onun da yöntemi belliydi. Çünkü azınlıklar aslında bir güvenlik sorunuydular.

Evet, Türkiye’de azınlıklar sürekli güvenlik konsepti içerisinde değerlendirildi ve güvenlik konsepti içerisinde değerlendirildiği için de onlara yapılan haksızlıklar topluma meşru bir gereklilik olarak algılatıldı ve bu algıla(t)ma bana kalırsa halen sürüyor. Devletin sadece azınlıkları güvenlik konsepti içerisinde değerlendirmediklerini dile getirenler ve bu güvenlik konsepti değerlendirmeme karşı çıkanlar olabilir elbet. Bu konuda sizlere vereceğim önemli bir belge var, fazlasına da ihtiyaç olduğunu düşünmüyorum.

Türkiye’de birçok ders kitabı var... ilkökul hayat Bilgisi, Çevre Bilgisi, Yurttaşlık Bilgisi, Sosyal Bilgisi gibi... Bunların hiçbirinde, “işte beraber yaşadığımız insanlar”, “farklılarımız, komşularımız”, “Azınlıklarımız kimlerdir?” konularına eğilen ve sorular soran bir tek ünite, bir tek cümle göremezsiniz. Hiçbir yerde yoktur. Sadece bir ders kitabında vardır, lisede okutulan Milli Güvenlik ders kitabı... 97’nci sayfasını açarsanız azınlıkları anlatır. 13 satırdan müteşekkil bir paragraf olarak orada anlatılır. Hangi bahiste anlatır onu da size söyleyeyim: “Türkiye üzerine oynanan bölücü oyunlar...” bahsinde. Ve orda azınlıklar birbirini nötrleştiren iki cümleyle tanımlanır.

“24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması’na göre ülkemizde gayrimüslim unsurları teşkil edenler dışında Azınlık yoktur. Hangi dinden ya da ırktan [Rum, Ermeni vs...] olursa olsun herkes Türk vatandaşı kabul edilmekte ve kanunlar önünde eşit muamele görmektedir... Türkiye’de, %95’in üzerinde büyük bir çoğunluk binlerce yıldır aynı kaderi paylaşmakta, aynı kültür ve amaç içerisinde yoğrulmaktadır...”

Akıl almaz, birbirini takip eden iki cümledir bunlar birincisi Türkiye Cumhuriyeti’nde yaşayan herkes bu ülkenin yurttaşdır der, ikincisi ise bu ülkenin yüzde 95’inin sadece tarih boyunca hep tasada ve kıvançta birlik olduğunu yani %5 Azınlıkların olmadığını dolaylı olarak anlatır. Bunu anlatan Milli Güvenlik ders kitabıdır. Şimdi böyle bir konsept içerisinden baktığınız zaman aslında koca devlet bilmez mi 2 bin tane Rum’un, 50 bin Ermeni’nin, 20 bin Yahudi’nin her tarafı tehlike olsa ne olur? Bilir elbet. Ama burada asıl sorun izlediği politikaya meşruiyet kazandırması ve onu kendi toplumuna anlatabilme şansını elde edebilmesidir. Doğrusu, Kurtuluş Savaşı’ndan çıkmış olan bir toplum, emperyalistlerin kendi ülkesini bölük bölük, parça parça ettiğini ve onların Türkiye’de işbirlikçilerinin bulunduğunu sanan bir toplum, şimdi elbette azınlıklara yapılanları meşru görmeye eğilimli olacaktır. Son zamanlarda evet, biraz azınlıklara bakışta bir farklılık var gibi gözükür. “O kadar azaldılar ki yeter daha fazla azalmasını, antikamızı kaybedeceğiz”.

Bunun da önemli nedenlerinden biri, hani ispatlayacağız ya “Türkiye çokkültürlü” diye, dışarıya göstereceğiz ya çokkültürlülüğümüzü...Barthelemeos’u, Mesrop II’yi küppeleriyle gösteririz “işte var, onlar var, yaşıyorlar, özgürler” deriz, olur biter. Hatta Başbakanımız gider Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi’nde şu kadarcık odada minik bir müze açar, bütün dünyaya gösterir ne kadar çok kültürlü olduğumuzu. Az şey mi? Bakın, Ermeni Müzesi bile var artık. Yani anlayacağınız onlar ancak azaldıkça varlar... Bir tür müzelik halklara dönüştük.

“Hayır Hrant Dink sen çok fazla yükleniyorsun, sen bu söylediklerinle devletin bakış açısını esas olarak yansıtamıyorsun” diyen varsa onu da tartışmaya hazırım ama bunu diyenin, bunun verilerini de bana göstermesi lazım. 50. yılını yaşadık 6-7 Eylül’ün ve bu tarih çok uzak bir tarih değil, Hepinizin hafızasında...Aslında baktığınızda basına, hiç de duyarsız değillerdi. “Evet bu bir ayıptı” diyebiliyoruz en azından. İyi de kaç tane 50. yılı olacak bu 6-7 Eylül’ün ki bu devletin yetkililerinden biri, Cumhurbaşkanı, Başbakan çıkıp da azınlıklarından özür dilesin. gösterdiler mi böyle bir yaklaşımı?

Diyelim ki 1915 çok eski bir tarih, “karşılıklı çatışma”ydı şeydu buydu... Anlaşamadığımız bir tarih. Peki 6-7 Eylül üzerinde de mi anlaşamadık, yoksa orda da mı Rumlar, Ermeniler bir şeyler karıştırmışlardı? Birileriyle işbirliği yapmışlardı... Silah mı depolamışlardı o gece, neydi? Ama bu acı ve inkar edilmez olayın 50’inci yılında bile, bugün ülkeyi AB’ye sokmaya çalışan hükümetin bir yetkilisi çıkıp, özrü de bırakalım, iki cümle edip üzüntü belirtmeyi kendine yediremedi.

Özet olarak şunu anlatmaya çalışıyorum. Azınlıklara bakıştaki zihniyet halen İttihat Terakki’den beri devletin içine yerleştirilmiş olan zihniyettir ve o zihniyet şu ya da bu şekilde yansımalarını hükümet olmuş her iktidarda az ya da çok bulmaktadır. Yakın zamanda uyum yasaları çıktı, anımsayacaksınız. Çıkan bütün uyum yasalarının hepsi belli bir oy çoğunluğuyla kabul edildi. Azınlık kurumlarının mülk edinebilmelerine ilişkin çıkan uyum yasası ise Meclis’te uzun tartışmalardan sonra sadece bir oy farkıyla çıkabildi.

İkinci bir örnek veriyorum, Kopenhag Kriterleri içerisindeydi, yeni bir Vakıflar Yasasının çıkması. Bugüne kadar çıkmış olması gerekirdi. Ama gelin görün ki tüm kanunlar çıktı bir tek o çıkmadı çünkü azınlıkları ilgilendiriyordu. O kadar çok tartışıldı, o kadar devletin kendi derinliğinde halen tar-

tıılıyor ki çıkamadı. Hatta çıkacak taslak öylesine iđdiő edildi ki Avrupa Birliği “böyle çıkarmayın biz daha da bekleriz, sonra çıkarın ama doğru dürüst çıkarın” demek zorunda kaldı. Bu da Şu demektir:

“Devlet azınlıklara ilişkin çıkarabileceği uyum yasalarını dahi o kadar derine yerleşmiş bu konseptten bu güvenlik kavramından kurtaramıyor.” Sabah Metin Münir’in sorusu, çok önemliydi. Hiçbir zaman unutmamamız gereken bir soru ve her zaman birbirimize ve topluma yaymamız gereken bir soru. “Biz insanları azalttık, biz bu insanların mülklerini ellerinden aldık. Ne kazandık, ne kaybettik?” Bu sorunun Türkiye’nin en önemli sorusu olduğunu düşünüyorum.

YAHUDİLİK, IRKÇILIK VE GÖÇ

Roni Margulies

Bu konuşmaya davet edildiğim zaman başlık ‘Türkiye’de Yahudi olmak’ idi. Bu başlığı benim istersem değiştirebileceğim söylendi. Ben değiştirdim. ‘Yahudilik, ırkçılık ve göç’ başlığını seçtim. Ama “Türkiye’de Yahudi olmak” başlığı altında düşünülmüş bir sunuma konuşmacı olarak benim davet edilmiş olmam, Türkiye’deki Yahudi cemaatinin durumu hakkında bence zaten çok bilgilendirici bir şey. Şöyle, ben hayatımda hiçbir zaman dindar olmadım. Türkiye’de büyürken, babamla büyükbabam da dindar insanlar olmadıkları için, özellikle Yahudi bir eğitimden geçmedim, bir aile eğitiminden geçmedim. Yahudi bayramlarında Türk arkadaşlarım bana tebrik mesajları yollarlar, ben bayram olduğunu öyle anlarım. Dahası, daha sonraki yıllarda siyasi olup anti-siyonist olduğumda Türkiye’deki Yahudi cemaatiyle de kanlı bıçaklı oldum. Yahudi cemaati bildiği kadarıyla beni sevmez. Bunun teknik bir terimi vardır, “self-hater”, yani kendi kendinden nefret eden. Bu benim hakkımda sık sık kullanılır Türkiye’de. Türkiye’de Yahudi olmak konusunu Dilek hanım, acaba kim anlatır diye düşündüğü zaman çok fazla seçenek yoktu önünde. Şöyle iki seçenek vardı: biri, cemaatin resmi veya gayriresmi bir sözcüsünü davet edebilirdi. O sözcü buraya gelirdi ve Türkiye Yahudi cemaatinin ne kadar mutlu, Türklerin ne kadar misafirperver, iyi, liberal, hiçbir koşulda hiçbir azınlığı asıp kesmeyen insanlar olduğunu anlatırdı. Açık ki, bunun bu konferansa çok fazla bir katkısı olmazdı. İkinci seçenek, belki de ikinci seçenek dememek gerek, çünkü aslında sadece iki kişiden oluşuyor, biri Rıfat Bali, biri de ben. Bu Türkiye Yahudi cemaatinin durumunu gösteriyor bence.

Dolayısıyla, ben Yahudi cemaati adına konuşmuyorum, öyle bir yanılığın olmasın, benim öyle bir iddiam olamaz, olsaydı da zaten cemaat bunu kabul etmezdi. Çünkü Yahudi cemaatinin tavrı çok uzun zamandır şöyle bir tavidir: konuşmayan bir cemaattir, ses çıkarmayan bir cemaattir. “Ses çıkarmazsak; bizim burada olduğumuzu unuturlar veya hatırlamazlar, unutulursa da üstümüze gelmezler, geçmişte yaşadıklarımızı yaşamayız veya daha az yaşarız” diye düşünürler. Daha ileri giderler, konuşmak zorunda kaldıkları zaman az önce söylediğim gibi Türkleri, Türkiye’yi, Türkiye devletini, Türkiye devlet büyüklerini övmek için konuşurlar. Daha da ileri giderler, Türkiye devletine her koşulda yardımcı olmaya çalışırlar. Bunun bazı örneklerini biliyorsunuzdur. Amerika’da Yahudi lobisini Türkiye’ye yardımcı olmakta seferber etmek için Türkiye Yahudileri kullanılmaya çalışılır. Türkiye Yahudileri derken tabii kalburüstü, varlıklı, ABD ile ilişkileri olan işadamlarından bahsediyoruz. Açık ki benden bahsetmiyoruz. Veya İsrail’le ilişkilerin sıcaklaştırılması gerektiği durumlarda Yahudi cemaatine başvurulur ve cemaatin önde gelenleri bunu seve seve yerine getirir. Veya, biliyorsunuz 13 yıl önceydi, Türkiye Yahudilerinin Sefarat olanlarının yani İspanya tarafından gelmiş olanların gelişlerinin 500. yıldönümüydü. 500. Yıl Vakfı adıyla bir vakıf kuruldu, bu vakfı Türkiye devleti yardım ederek, kurulmasına önyak olarak Yahudi cemaatinin önde gelenleriyle birlikte kurdu ve bu vakfın hayattaki amacı Türkiye’deki Yahudilerin ne kadar mutlu olduğunu, Türklerin de onlara ne kadar iyi davrandıklarını dünya kamuoyuna anlatmaktır. On üç yıl önce dedim, çok utanç verici bir şey gerçekten, çünkü o yıllar Türkiye’nin güneydoğusundaki savaşın olanca sıcaklığıyla devam ettiği yıllardı. Orada onlar olurken, Türkiye Yahudi cemaatinin önde gelenleri Türklerin tüm azınlıklara karşı ne kadar hoşgörülü, yumuşak, sevecen olduklarını dünyaya anlatmak görevini seve seve üstlendiler.

Bu 500. yıl kutlamaları çerçevesinde sürekli “iyi ev sahibi” ve “iyi misafir” söylemi kullanıldı. Bizzat Yahudi cemaati tarafından. Yani *Hürriyet* gazetesinin başlığında yazan “Türkiye Türklerindir” anlayışını kabul etmiş oldu Yahudi cemaati. Yani bizler misafiriz, Türkler ev sahibi. Biz biraz tabii Erme-

ni misafiri durumuna düştük! Çünkü 500 yılı aşkın bir zamandır misafirlik ediyoruz. Ama dikkat edin, misafir bir gün gitmek zorundadır. Yani 500 yıl gibi çok aşırı bir misafirlik yapmış olmakla birlikte, mantıken günün birinde bu misafirlik sona erecektir. Dolayısıyla yabancı olmuş olduğunu kabul etti Türkiye Yahudi cemaati. Oysa benim bildiğim kadarıyla, bunu bir yerde okumuştum, özellikle ilgilendiğim, araştırdığım bir konu değil, ama Kuzguncuk'taki Yahudi mezarlığında Bizans döneminden kalma mezarlıklar vardır. Yani aslında Yahudiler, en azından İstanbul'da Türklerden daha uzun bir zamandır bulunuyorlar.

Bunu yapan, bu sessizliği, “göze çarpmayalım, çarparsak da ancak egemen topluma yardımcı olan, iyi bir unsur olarak göze çarpalım” anlayışını uygulayan üstelik Yahudi cemaati. Şunu söylemeye çalışıyorum “üstelik” derken. Yahudi cemaati hep sadık bir azınlık olmuş ve böyle algılanmış. Yahudi cemaatiyle egemen Türk toplumu arasında hiçbir zaman toprak talebi gibi bir konu nedeniyle bir maraza çıkmamış, bağımsızlık istemiş olması nedeniyle bir maraza çıkmamış, savaş olmamış, kan dökülmemiş. Ben ismini vermiyorum, diğer azınlık cemaatlerinin hepsi bu tür sorunlar yaşamışlardır. Dahası, Yahudi cemaatinin içinden çok ciddi Türkçüler çıkmıştır. Türkçülük akımının önde gelen isimlerinden bazıları Yahudi kişilerdir. *Tüm bunlara rağmen*, Yahudi cemaati ses çıkarmamaya özen gösterir. Ben hep söylerim, yazmışımdır, Türkiye’de Yahudi olmak zordur. Ama Ermeni veya Rum olma-ya kıyasla Türkiye’de Yahudi olmak, doğrusu keyiflidir. Şunu da zamanında düşünmüştüm: Abdullah Öcalan’a “Ermeni dölü” dendiği zaman, üstelik günlük basında böyle dendiği zaman “Valla bu sefer de yırttık” diyen Yahudiler kuşkusuz olmuştur. Yani bir taşla iki kuş vuran, Kürtlerin Ermeni, Ermenilerin de Kürt olduğunu vurgulayan bir durumda Ermeni veya Kürt olmanın ne kadar kan dondurucu bir şey olduğunu düşünüp “Vay be, ben hiç olmazsa Yahudiyim, paçayı kurtardım!” diyenler olmuştur tahmin ediyorum.

Yahudi cemaatinin konuşmuyor olması, sessiz olması, mutlu bir cemaat olduğundan, sorunsuz bir cemaat olduğundan, her şey yolunda olduğundan değil. Yahudi cemaati böyle olduğunu iddia eder, ama açık ki böyle değil. Veya Kemalistlerin zannettiği gibi Yahudiler kendilerini Türk gördükleri için hiç değil. “Ne mutlu Türküm diyene” diye düşündükleri için hiç değil. Sizi ben temin ederim, Yahudi cemaatinin çok fazla içinde yaşamıyor olmakla birlikte, takdir edersiniz ki tanıyorum cemaati, annem Yahudi en azından, babam Yahudi. Hiçbir Yahudi Türkiye’de kendini Türk zannetmez. Böyle bir tek Yahudi yoktur. İşte bunu denemiş olan, Türkçülük teorisyenliği yapmış olan Yahudiler de zaten bir zaman sonra yanlış bir iş yapmış olduklarını farkedip vazgeçmişlerdir. Çünkü bir Yahudi’nin kendisini Türk zannetmesi mümkün değildir zaten. Zannedemez, çünkü bir Yahudi Türkiye’de yabancı olduğunu her an, her yerde sürekli hatırlar, bu ona hatırlatılır. Üstelik hem sokaktaki insanın gözünde yabancıdır, hem de tabii ki, sabahki oturumda uzun uzun anlatıldığı gibi, devletin gözünde yabancıdır. Ve bu ona hep hatırlatılır.

Hatırlatılır derken sadece Trakya olaylarını, Varlık vergisini, 6-7 Eylül olaylarını ve buna benzer daha az bilinen ama cemaat tarafından çok iyi bilinen, diğer örneklerdeki aşırı durumlardan bahsetmiyorum. Günlük hayatta sürekli hatırlatılır bir Yahudiye yabancı olduğu. Bunu da ikiye ayırmak gerekebilir. Tabii ki hatırlatılıyor olması ırkçılık yüzünden olur. Bu iki türdür. Biri bilinçli bir ırkçılıktır, ırkçıların yaptığı ırkçılıktır. Ama ırkçılığın çok daha yaygın şekli bilinçsiz ırkçılığın yaptığı hatırlatmadır. Bunları kısaca örnekleyeyim derseniz. Bilinçli ırkçılıktan şunu kastediyorum; Türkiye’de Alpaslan Türkeş eli kanlı bir katil değil, saygın bir devlet adamıdır. Saygın bir devlet adamı cenazesıyla gömülmüştür. Türkiye’de şimdi şurdan çıkın, Sirkeci Garı’na bir gidin, koca koca tezgâhlarda Harun Yahya’nın kitapları satılır. Türkiye’de Mim Kemal Öke ve daha birçok, kendisi MHP’li değil ama, onun yanı sıra birçok MHP’li devletin üniversitelerinde profesördür. Veya hatta profesörlük yaparken Yahudilerin dünyayı ele geçiriyor olduklarını, Yahudilerin paradan anladıklarını, Yahudilerin

şöyle veya böyle olduğunu yazan insanlardır bunlar. Bunların hiç birine karşı Türkiye’de yasa yoktur. Bunu yaparlar. Bir Yahudi, Sirkeci Garı’ndan geçerken, televizyonu açtığında bunları görmek, dinlemek, duymak zorundadır. Bu işin bilinçli tarafı. Sonuç olarak Türkiye’de Avrupa’nın en büyük faşist partisi vardır. Şu anda oyu düşmüştür, ama hala Avrupa’nın en büyük faşist partisidir. Bu işin bilinçli tarafı.

Bir de bilinçsiz ırkçılık var, yani ırkçılık olduğunun bilincinde bile olmayan bir ırkçılık. Önce Yahudi örneğini değil, ben çok daha çarpıcı bulmuştum, hatırlayanlarınız vardır, artık aydınların bile futbol meraklısı olması çok moda oldu çünkü. Trabzonspor’un siyah bir futbolcusu vardı, İngiliz. Kevin Campbell, yanılmıyorsam. Bu adam hakkında Trabzonspor Başkanı, “yamyam” demişti. Ve hiç ses çıkmadı tabii. Türk milletinin büyük çoğunluğu siyahların yamyam olduğunu düşündüğü için, “ne var ki bunda?” diye düşünüldü. Ama adamın kendisi yamyam olmadığını bildiği için, UEFA nezdinde dava açtı ve – Ulusoy değil mi Trabzonspor başkanı? – sanırım Ulusoy’du. Adama sordular... Ben izledim, televizyonda gördüm, o kadar içten bir şekilde “ben ırkçı değilim, yahu ne var ki bunda?” diye anlattı, o kadar inanarak tartıştı ki, ben ikna oldum! Yani ırkçılık yapmadığını düşünüyordu Ulusoy.

Şimdi Yahudi örneklerine gelelim. Cahit Tanyol’un Yahya Kemal üzerine bir kitabı vardır, hem Cahit Tanyol’u o güne kadar, hem de Yahya Kemal’i hâlâ çok sevdiğim için, ben o kitabı aldım, okudum. Kısa bir önsöz yazmış Cahit Bey, 2-3 sayfa. Birinci paragrafında, “ben dünyaya Marxçıl gözlüklerle bakarım” diyor, “ben Marxistim” diyor yani, Türkçesiyle. Sekizinci paragrafta da şu gelişmeye karşı üzüntü duyduğunu söylüyor: “Eskiden milli sermaye vardı, şimdi Yahudileşmiş dünya sermayesi Türkiye’ye girdi”. Yahu bir Marxist sermaye ilişkileriyle ırk ilişkileri arasında böyle bir paralelliği nasıl kurabilir? Cahit Tanyol’a gidip birisi, “arkadaşım sen kafayı mı yedin?” deseydi, “sen ırkçısın” deseydi, çünkü ırkçı açıkça, tabii ki Ulusoy’dan çok daha ciddi bir şekilde itiraz edecekti. Ama o kadar yaygın ki, “sermaye eşittir Yahudilik”. “Para eşittir Yahudi”. “Zengin Yahudidir. Yahudi zengindir”. Bu düşüncelerin ırkçılık olduğuna dair bir inanç yok. Kendini marksist zanneden kişilerde bile.

Veya bir kısmınız farketmiştir, *Radikal* gazetesinde, herhalde üç-beş ay önceydi, bir yazı, Amerika’nın bir dergisinden tercüme edildi, bugün Amerika’yı yöneten neo-conlar, sağcı klik hakkındaydı yazı. Alt başlıklar halinde Richard Pearl, Donald Rumsfeld, Paul Wolfowitz vs gibi isimlerini bildiğimiz insanlar vardı. *Radikal* gazetesi bu insanların isimlerinin önlerine birer sıfat koymuştu, çeşitli sıfatlar vardı. Ama Wolfowitz’in sıfatı “Yahudi Wolfowitz” idi. Rıfat Bali benden önce davrandı ve bir itiraz mektubu yazdı. İtiraz mektubunu *Radikal* gazetesi dalga geçerek yayınladı, “Hadi canım, bize ırkçı mı diyorsun yani”. Yani Paul Wolfowitz gibi, bugün dünyayı yöneten Amerikan egemen sınıfının belli bir kanadının temsilcisi olan kişiyi, bu niteliğiyle değil de, dini niteliğiyle tanımlamanın ırkçılık olduğunun bilincinde bile olmayan bir ırkçılık var Türkiye’de.

Bu örnekleri saatlece hiç durmadan sayabilirim, çoğaltabilirim. Varlık Vergisini konuştuk sabah. Varlık Vergisi çıktığı zaman Türkiye aydınlarının, bunların arasında kendilerini Marxist zannedenler dahil olmak üzere verdikleri tepkiyi inceleyin. Rıdvan Akar’dan rica edeceğim zaten, sabah o konuşurken aklıma geldi, bu başlı başına bir kitap konusu olur. Yaşar Nabi Nayır, örneğin, “Yahudiler yüzyıllardır kanımızı emiyorlar, şimdi birazını geri verecekler, ne var ki bunda?” türünden bir tepki vermiştir. Bu, Yaşar Nabi Nayır. Yani bu bir faşist, bu bir azgın Türk milliyetçisi filan değil. Bu aydın, hatta liberal diyebileceğimiz kesimin tepkisi. Allah için bir tane, “yahu ırk temelinde alınan bir vergi ırkçılıktır” tepkisini gösteren benim bildiğim kadarıyla olmamıştır. Yani vergiye itiraz edenler elbette oldu, ama bu netlikle eden olmamıştır.

Bu nedenle, hem bilinçli hem de bilinçli bile olmayan ırkçılık nedeniyle, Türkiye’de bir Yahudi’nin, bir Ermeni’nin, bir Rum’un kendisini Türk zannetmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bu “Türk mü

diyeceğiz, Türkiyeli mi diyeceğiz” tartışması anlamsız bir tartışmadır. Ben tabii ki Türk değilim. Ha ben ortalıkta “Ben Yahudiyim” diye de gezmeyorum. Böyle bir kimlik ihtiyacı zaten hissetmiyorum. Bu benim siyasetimden kaynaklanıyor. Ama böyle bir ihtiyaç hisseden ve Türkiye’de doğan bir Yahudi, Rum veya Ermeni hiçbir koşulla kendisini Türk zannedemez, zannetmesine izin verilmez.

“Yahudiler mutludurlar, o yüzden mi sessizdirler?” tartışması da anlamsız bir tartışmadır. Bu tartışma gerçi, Türkiye’deki resmi ideolojiyle değil, herhalde Yahudi cemaatiyle yapılması gereken bir tartışma. Çünkü en yüksek sesle “Biz mutluyuz!” diye bağırانlar Yahudi cemaatinin sözcüleridir. İki üç tane rakam vereyim size: 1914 yılında Türkiye’de 147 bin tane Yahudi vardır. 1945 yılında 77 bin Yahudi vardır, 1965 yılında 38 bin Yahudi vardır. 65’ten sonra nüfus sayımlarında sorulmamaktadır bu soru. Ama bugün 20 bin kadar Yahudi olduğu tahmin ediliyor. Yani 1914’ten 2005’e, 147 binden 20 bine. Vallahi sizi bilmem, ama bu bana mutlu bir azınlık tablosu çizmiyor. Bu kadar mutlu bir azınlık niye sürekli gidiyor? Tabii ki bunun ayrıntıları var, tabii ki başka unsurlar var. İsrail devletinin 1948’de kurulması birçok Yahudi’nin gitmesine yol açmıştır, filan. Ama genel tabloya baktığınız zaman, açık ki Türkiye Yahudi cemaati bu memlekette yabancısıdır, yabancılığını sürekli hisseder ve bu nedenle becerebildiği zaman bu memleketten kaçır.

Bitirmem gerekiyor. Bari konu mülkiyet olduğuna göre, mülkiyetle ilgili bir konuda bitireyim. Benim büyükbabam zengin bir insandı. 1920’lerde 30’larda, o dönemde pek çok azınlık vatandaşın yaptığı gibi yabancı dil bilgisini kullanarak yabancı şirketlerin komisyonculuğunu, temsilciliğini almıştı, sıfırdan başlayarak. Benim çocukluk yıllarımda iyice zengin, varlıklı bir adam olmuştu. Öldüğü gün, ki 80 küsur yıl yaşadı, 1980’lerde öldü, sadece parası vardı. Hiçbir mülkü, bir günden bir güne, bir yerden bir yere hemen taşınabilecek olmayan hiçbir şeyi yoktu. Parası vardı dedim, parası İsviçre’deydi. Ve mülksüz öldü. Paralı öldü, parası yurtdışındaydı, Türkiye içinde mülkü yoktu. O kuşak, dedemin kuşağı Türkiye’de mülk almamıştır. Türkiye’de Yahudiler 1942 yılından sonra mülk, taşınmaz almamışlardır. Herhalde bu benim kuşağımla unutulmaya başlanmıştır ve almaya başlamışlardır. Kız kardeşim kendi sahibi olduğu dairede yaşıyor. Ama 50 yıl boyunca Yahudiler Türkiye’de mülk almamışlardır. Bunun üstelik yasalarla hiçbir alakası yok. Tabii ki mülk alma hakkına sahipler, ama almazlar. Çünkü hiçbir zaman unutmazlar: “Türkiye devleti bir gün öyle uygun gördüğü için bu mülkü elimizden alır” kaygısı kolayca unutulmaz, “İsviçre’deki paramıza ise dokunamazlar”. Dolayısıyla, bütün bu tartışmaların bir yasal yönü var, ama bir de gerçek yönü var. O gerçek yönü bence daha önemli. Toplumun hafızasına kazılmış derin kaygıların unutulması bence çok uzun sürecek. Türkiye Avrupa’ya dahil olduktan çok daha sonra bence azınlıklar mülk almamaya devam edecekler.

TÜRKİYE'DE –DÜN, BUGÜN, YARIN (?)- RUM OLMAK

Mihail Vasiliadis

Her şeyden önce şunu söyleyeyim ki buradaki konuşmam tamamen kendi adıma bir konuşma, kim-
senin temsilcisi değilim, bir gazeteci olarak konuşuyorum. Konumuz, daha doğrusu bana verilen ko-
nu İstanbul Rumları. Ben onu iki nokta üst üste koyarak dün, bugün ve yarın diye saptadım. Ve yarın
kelimesinin önüne de bir soru işareti koydum.

Esasen dar olan zamanın büyük kısmını “bugün”e ve “yarın”a hasretmek istiyorum. “Dün” zaten ko-
nuşuldu. Biraz önceki panelde gerek Rıdvan Akar arkadaşımız, gerekse Dilek Güven arkadaşımız bi-
ze onu hatırlattı. Tabloları gayet güzel çizdi. Dolayısıyla ben ağırlığımı bugüne ve yarına vermek isti-
yorum. Lozan Anlaşmasını ve Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşunu bir milâd olarak kabul
edecek olursak, İstanbul Rumları, sayın Ayhan Aktar hocamızın da kullandığı rakamları kullanarak
söyleyeceğim, mübadele edilen bir milyon iki yüz bin Anadolu Rumuyla, Yunanistan’daki dört yüz
bin Müslüman Türkün mübadelesinden sonra arta kalan rakamlardır ki, bu –yaklaşık- Batı Trakya’da
120 bin kişi, İstanbul’da da 120 bin kişi düzeyindeydi (1925 rakamları). Buna göre daha önce Yunanis-
tan sınırları içinde 500-520 bin Müslüman Türk, bugünkü TC sınırları içerisinde 1 milyon 320 bin
Rum yaşamaktaydı. Bunlardan şu anda TC sınırları dahilinde, yaş ortalaması ihtiyarlık sınırına git-
tikçe yaklaşan, hatta onu zorlayan, iki bine yakın Rum kalmış bulunuyor. Yunanistan’da ise 150 bini
aşkın Müslüman yaşamaktadır ki bunların büyük bir kısmı kendilerini Türk olarak nitelemektedir-
ler. Tabii bununla orda her şeyin güllük gülistanlık olduğunu söylemek istemiyorum. Amacım bizim
durumumuzun, yani Türkiye’de, İstanbul’da yaşamakta olan Rum cemaatinin durumunun, çok çok
acil önlemlere muhtaç olduğunu, eğer bu cemaatin yok olması istenmiyorsa bunların acele olarak
alınması gerektiğini hatırlatmaktır. Bu tedbirleri başkası alamıyorsa, bize bunları alma izninin veril-
mesi gerektiğini vurgulamak istiyorum.

Şimdi bu neden böyle oldu? Türkiye’nin ulus-devlet olma çabası içerisinde güttüğü azınlık politikası
bugün aşağı yukarı artık biliniyor. Eskiden tabu olan konular günümüzde görüşülüyor. Tabu niteli-
ğini kaybetmiş durumda. Hatta araştırma konusu olabiliyor. 1932’deki bazı mesleklerin icrası Cema-
atimizin Yunan uyruklu üyelerine yasaklanması, ondan sonra 1941’de 20 yaşın (22’den 42’ye dek) se-
ferberlikle toplanması, 1942’de Varlık Vergisi, 1955’te 6-7 Eylül Olayları, 1964’teki sınır dışı uygula-
ması ve bu arada yapılan, uygulanan diğer baskı yöntemleri.

Tabii bir de çok önemli bir nokta var, onu özellikle hatırlatmak isterim. İsmi duydüğümüz, ancak
cismini bir türlü göremediğimiz şu meşhur “Azınlıklar Tali Komisyonu”. Bugün için lâğvedilmiş ol-
duğu söyleniyor. Ama bunun kimlerden oluştuğunu, orada ne gibi kararlar alındığını, alınan karar-
ların hala uygulanıp uygulanmadığını, tutanaklarının nerde bulunduğunu, eğer lâğvedilmesi gere-
ken bir komisyon idiyse, gereksiz bir komisyon idiyse, aldığı kararların çoğunun neden hala yürür-
lükte olduğunu, tutanakların neden gizli tutulduğunu... bilmek, zannediyorum ki pek çok şeye ışık
tutacak, pek çok şeyi öğrenmemize yardımcı olacaktır.

Azınlıklara uygulanan baskılar konusunda vurgulamak istediğim bir nokta daha var. Hep söylenir;
işte Varlık Vergisiydi, yok 6 Eylülüdü. Bunlar bilinen şeyler de, hani Varlık Vergisini koydun yanlışlı-
ğını gördün, bir başka yasayla onu geri alırsın. Vakıflardan malları aldın, bunun olamayacağını gör-
dün, yine bir yasayla iade edebilirsin. Ama Türkiye’de öyle bir silah kullanıldı ki azınlıklara karşı,
kullanıldıktan sonra geriye çekilmesi mümkün değil. O da şu: Azınlıklara karşı toplum kullanıldı,

onlara karşı kamuoyu zehirlendi. Bugün bütün dünyada, Kıbrıs'taki Ortodoks unsura Kıbrıs Helenleri yada Yunanlıları denir. Onlar da kendilerini böyle niteler (Batı Trakya'da birçok Müslüman'ın kendisini Türk olarak nitelediği gibi). Türkiye'de ise bunların adı Kıbrıs Rum'u yada doğrudan "Rumlar"dır. Bunun bir nedeni vardır. Kıbrıs'taki "Rumdan" geldiği söylenen kötülüğe, kilometrelerce uzaktaki İstanbul'da, Rum olarak nitelenen bir toplumu da ortak edebilmek. Böyle bir çağırışım yaratmak. Bugün herkes Kıbrıs Rumları diyor; bunu tabii ki alışkanlıktan söylüyor. Ama bu ismi ilk kullananlar eminim ki bunu bilerek ve özel nedenlerle kullanmışlardır. Şimdi Rum kelimesi nerden gelir, neden gelir onun araştırmasına girmeye gerek yok. Fakat Kıbrıs'takiler için Rum nitelemesi doğru bir niteleme değildir. Rumlar aleyhinde kötü bir imaj yaratılıyor.

Sayın Herkül Millas'ın çalışmasına atıfta bulunayım, "Türk edebiyatında Rum imajı". Ortaya çıkanlar şöyle: Rum kadınları genellikle genelevlerde çalışır; erkeklerin çoğu ya hırsızdır, ya kancık yada başka aşağılayıcı nitelikleri vardır. Bunun, bizzat yaşadığım, bizzat gördüğüm bir örneği var. Zamanın dar olmasına rağmen anlatayım. Hoş bir hikâyedir. Askerliğimi yapıyorum, hem de 27 Mayıs döneminde. Yedek subayım, Hacı Çavuş diye bir çavuşum var; bir de siyah güneş gözlüğüm. O güneş gözlüğünün çerçevesi çatladığından çıkarıp bıraktım; bölük odasında masamın üstünde duruyor. Hacı Çavuş girer çıkar, gözü gözlükte. Ben başka gözlük de almışım. Hacı Çavuş, diyorum bir gün, tak bakayım şunu gözüne. Takar Hacı Çavuş, bir de kurum kurum kurulur. Yakışmış, senin olsun deyince gözleri ışıldadı. Valla mı kumandanım? Valla, hadi al git. O günden sonra artık Hacı Çavuş dediğimi iki etmiyor. Pencereden atla desem atlayacak...

Bir gün bölük odasına geliyor Hacı Çavuş, suratı asık, üzüntülü. Bir şeyler söyleyecek ama söyleyemiyor. Ya Hacı Çavuş diyorum bir şey söyleyeceksin söyle bakayım bana. Diyem mi kumandanım diyor, de diyorum, demeyeyim diyor... neyse diyeceksen de deyince ağzı çözülüyor: Kumandanım senin için ne diirler bilir misin? Ne diyorlar? Valla senin için Rum diirler. Hadi bakalım şimdi! Ne dersin Hacı Çavuşa? Ya dedim öyle mi diyorlar? Hee sen Rum misen? Valla dedim Hacı Çavuş benim anam babam Rum. Haaa, öyle de be kumandanım, ben şimdi söyleyem onlara...

Hırsıyla çıkıp gider Hacı Çavuş. Ne dedi ne demedi "onlara" öğrenemedim amma, ortaya bir gerçek çıktı: Hacı Çavuş Rum olmanın ne olduğunu bilmiyor, amma Rum olmanın çok kötü bir şey olduğunu, "başını, nerede görürse ezilmesi gerektiğini" biliyor. Bunu bu adama aşılıyan, herhalde, çoğunluğun içindeki küçük bir zümrenin kendi çıkarları için güttüğü politikanın verdiği eğitimin neticesidir.

Bunların sonucu ne? Çoğunlukla azınlık arasındaki ilişki menfi bir ilişki olarak gelişmiş oldu. Bu durum azınlıkları, korkan, devamlı savunma durumunda kalan ve doğal olarak çoğunluğa düşmanca bakan bir zümre haline getirdi. Oysa baskı, dediğim gibi çoğunluğun tamamından değil, yalnızca bir kısmından geliyor. Azınlıklara yönelik politika, o kişilere "hizaya gel" diye komut vererek oluşturulacaksa, o ilişkiden hayır beklemek muhakkak ki doğru olmaz. Bu ters tepki yapar. Ben gençliğimde Türk milli takımının spor karşılaşmalarının olduğu zamanlarda Türk milli takımını, yahut da Türk sporcusunu tutmazdım. Neden tutmazdım, çünkü ertesi gün gazeteler çıkacak, işte Türk tokadı vurduk Bulgar'a, Alman'a falan... diye yazacak Bütün bu spor karşılaşmaları bir milliyetçi zihniyet oluşturmak için kullanılır durumda.

Bu durumda ne oluyor? Azınlık da karşısındakinin her yaklaşımını kötü niyetli olarak değerlendiriyor. Ve kendi gençlerini, kendi çocuklarını da bu şekilde yetiştiriyor, o şekilde şartlandırıyor. Eğer bu azınlık içerisinde biri çıkar da geniş çevresiyle önyargısız bir ilişki kurmaya çalışacak olursa, o azınlığın "yoldan sapmış" genci oluyor. Yine, Herkül Millas'tan bir örnek vereyim. İki arkadaşıyla birlikte -arkadaşlarının biri Musevi, diğeri Ermeni, kendisi de Rum- oturmuş, üniversite gençliği döneminin-

de, Türkiye'nin sorunlarını tartışıyorlar. Koridordan geçen babası kulak misafiri olur. Bakar üçüne de sonra "hıh tamam işte, bir Rum, bir Ermeni, bir Yahudi toplandınız da Türkiye'nin sorunlarını çözeceksiniz, Allah size akıl fikir versin deyip kızarak çekip gider... Yani Rumları, azınlıkları kendi içine kapanmaya zorlayan politikalar oldu bunlar.

Bugün bu durum nedir? Bunları nasıl aşabiliriz? Evet büyük gelişmeler var. AB'ye doğru bir ilerleme var. Bunun zoruyla da olsa, daha hoşgörülü bir görüş açısı var. Ama, o günkü düşünce tarzı, -özellikle bazı çevrelerde- değişmiş midir? Karşılaştırmalı bir örnekle bakalım: Elimde, 05.07.1958 tarihli Milliyet Gazetesi'nden, Peyami Safa'nın "En kestirmesi" başlıklı bir yazısı var. Tamamını okumayacağım, bir kısmını alıyorum. Şöyle diyor: "Bayramın dördüncü günü, bazı Türkler, Boğaziçi'nin sahil gazinolarının birinde oturuyorlarmış... İlerdeki masalar birleştirilerek bir grup teşkil eden Rum müşteriler hep bir ağızdan, yüksek sesle, bir Yunan marşı söylemeğe başlamışlar. Umumi bir infial uyanmış. Okuyucumuz gazinonun yetkili yetkili adamına bu hareketin doğru olmadığını hatırlatmış ve sükuneti bozanların susturulmasını istemiş.

Gazinocunun cevabı "Bunlar turisttir, memlekete bol bol döviz akıtıyorlar... olmuş. Bunların turist değil, yerli Rum oldukları ve icap ederse bu noktanın tespitinin güç olmadığı kendisine söylenince, gazinocu ısrar etmemiş ve grup susturulabilmiş.

Peyami Safa'nın yazısı bundan sonra böyle devam ediyor:

Pek çoğu Rum olan gazino sahiplerinin, ihtara lüzum kalmadan, buna benzer cüretleri önlemelerini temin edebilecek kestirme bir yol vardır. Bu toprağa bağlılıklarından emin olmadığımız Rum gazino ve dükkân ve mağazalarıyla toptan alâkayı kesmek!

Bizden olmayanlara bu memlekette nefes aldırmanın çaresi onların gelir kaynaklarını besleyen iktisadî hava deliklerini tıkamaktır. Bunlar hâlis Türk müşterilerinin azaldığını görürlerse, ya bize bağlılıklarını ispat eden hareketlere (teberrulara, ianelere, millî davalarımızı her şekilde müdafaasına) girişirler veya iflâs eder, bu memlekette defolup giderler.

Bunları yazıyor o dönemde, meşhur köşe yazarımız, ve biz dediklerini tartışıyoruz: 1955'in 6 Eylül'ünden 2-3 sene sonra bir Rum grubu, bir marş, hem de "hep bir ağızdan bağıra bağıra" söyleyebilir mi? Muhakkak ki adamlar şarkı söylüyorlardı. Ama yazılarıyla büyük zümreleri etkileyen Peyami Safa, orda -bilerek- "marş" kelimesini kullanıyor. Militer bir düşünce olduğu intibasını yaratıyor. Yazısını bitirirken de telkinde bulunuyor; diyor ki bizden olmayanlara bu memlekette nefes aldırmanın çaresi onların gelir kaynaklarını besleyen iktisadi hava deliklerini tıkamaktır. "Bunlar" dediği, Rum kökeni Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıdır. Bu topraklarda yaşamak hoşgörüsüne mahzar olmak istiyorsak, cebimize davranmalı, teberrular, ianeler vermeli, ayrıca "millî davaları" her şekilde müdafa etmeliyiz! Yani her vatandaş gibi verdiğimiz vergiler yeterli kabul edilmeyecektir. 1955'te kırılan dökülen mallarımız, Varlık Vergisiyle elimizden alınanlar, Vakıflarımızın gasp edilen taşınmazları da yeterli değildir. Kalanından da verip ispat edeceğiz sevgimizi ve üstüne bir de "helâl olsun" diyeceğiz. Yada, iflas edip bu memlekette defolup gideceğiz.

Bu 1958 dönemindeki yazı. Yanımda bir de geçen günkü bir yazı da var. Bu yazıda da yine çok saygın ve etkili bir yazar şöyle yazıyor:

Bugün Yunanistan; İstanbul'dan, Batı Anadolu'dan, Pontus'tan ayrılan Rumları geri getirmek için çeşitli faaliyetlere girişmiş, İstanbul Patrikliğine evrensel bir makam kazandırmak için planlı faaliyet başlamıştır. Bazılarının zannettiği gibi bu bir vehim değildir...

Bunları savunuyor yazarımız. İki dönem arasındaki söylem farkını bir yana koyacak olursak, her iki yazı da, kamuoyunu Rum azınlığının aleyhine çevirmek gösterilmiş çabaların eseridir. Ne iddia ediyor bugünkü yazarımız? Yunanistan İstanbul'da yaşamakta olan 2000 kişiyi kullanarak, Patrikhane aracılığıyla, Bizans İmparatorluğunu yeniden kuracak. E böyle bir komplo teorisine inananlar çıkarsa, ne diyeyim, kendilerini alkışlarım.

Peki, eğer Türkiye'deki Rum varlığının devam etmesi isteniyorsa, bugün ne yapılması gerekir. Çok basit: Bize yeniden organize olma, tek bir kurum altında toplanma izni verilmeli. Bu kurum, Lozan anlaşmasında bahsi geçen "Rum Ortodoks Cemaati"dir. 180.000 kişi iken bir çok vakıfa bölünmüş olmak belki idareye yararlı sayılabilirdi. Bugün, yaklaşık 2000 kişilik Cemaat bölünmüş olarak kalırsa yok olacaktır.

**TÜRKİYE’NİN AZINLIK HAKLARI SORUNUNUN
SOSYO-EKONOMİK BOYUTU:
MÜLKİYET HAKLARI VE VATANDAŞLIK**

**III. OTURUM:
MÜLKİYETİN VANTANDAŞLIK POLİTİKALARI AÇISINDAN
“ÖTEKİLEŞTİRİCİ” İŞLEVSELLİĞİ**

VATANDAŞLIK VE 'ÖTEKİ': AZINLIKLARIN MÜLKİYET SORUNUNUN EŞİTLİK AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRMESİ

Herkül Millas

Merhabalar. Benden önceki konuşmacılar gayet güzel sunuşlar yaptı, ben söylenmiş olanları tekrarlamamaya çalışacağım. Bu sunuşumda önce konumuzla ilgili bazı olaylara, saptamalara ve kavramlara değineceğim ve sonra bazı genel sonuçlara varmaya çalışacağım.

Geçmişe bakabilmek

6-7 Eylül olaylarıyla ilgili olarak bu yıl ve bu aynı tarihlerde *Radikal* gazetesinde İsmet Berkan iki yazı yayınladı. Birincisinde şunları yazıyordu:

'Anadolu'nun ve İstanbul'un son 100 yılını, servetin ve sermayenin el değiştirmesinin yüzüylü olarak da okuyabiliriz... Türk milliyetçiliği, öyle tesadüfen geliştirilmiş ve rastgele uygulanmış bir politikalar bütünü değildi. Hep önceden özenle planlanmış, fikri altyapısı sağlam kurulmuş siyasetler uygulandı... Servetin gayrimüslim azınlıklardan alınıp Türklere geçmesi, sermayenin aynı şekilde gayrimüslimlerden Türklere geçmesi en temel politikalarıydı. Bu politikaların uygulanmasına İttihat ve Terakki döneminde başlandı ve diyebiliriz ki, 100 yıl sonra, bu politikalar bugün bile uygulanıyor. Servetin ve sermayenin el değiştirmesi çoğunlukla hiç de dostane olmayan, hiç de barışçı olmayan, hiç de merhametli olmayan yollarla gerçekleştirildi. Ermeni tebciri de bir yerde servet ve sermayenin el değiştirmesidir, 1924'teki nüfus mübadelesi de. Tepyeni bir başlangıç yapma iddiasındaki Cumhuriyet de aslında konu gayrimüslim azınlıklar olduğunda, İttihat Terakki ile aynı siyaseti izledi. Onlara hayatı zindan edecek, onları Türkiye'den kaçırtacak her şey yapıldı, bugün İkinci Dünya Savaşı yıllarında çıkarılan Varlık Vergisi Kanununu ve onun uygulanma biçimini adını koymaya çalıştığım siyasetin hamlelerinden biri olarak görmek lazım. Ve elbette 6-7 Eylül vahşetini de aynı kategoriye sokmak gerek. Azınlık işyerlerinin yağmalanması hiç de tesadüf değildir ve maalesef Almanya'da Nazilerin 'Kristal Gec'e' sine çok ama çok benzer... Hâlâ direnen 70 bin kadar Ermeni var, onlara hayatı zehir etmek için elinden geleni yapan devletin gizli komisyonları isim değiştiriyor belki ama yaptıkları işler değişmiyor.'

İkinci yazısında ise şunları okuyoruz:

Bugünkü yabancı sermaye düşmanlığı, sermaye kelimesinin başına 'yabancı' kelimesinin eklenmesi, Telemekom'u sırf 'Arap sermayesi' aldı diye tedirginlik duyulması, 28 Şubat'ta 'yeşil sermaye' avına çıkılması vs. bunlar hep geçmişle paralellikler içeren şeyler... 80 yılda Türkiye bir hayli Türkleştirildi, en azından gayrimüslim azınlık sorunu ortadan kalktı ama azınlık sorunu bitmedi. Her ne kadar, hukuken 'azınlık' olmasalar da, Türkiye'nin etnik ve dini azınlıklara sahip olduğunu hepimiz biliyoruz. Evet, Kürtlerden ve Alevilerden söz ediyorum... Dün Rum ve Yabudi sermayesini temizlemeye uğraşıyorduk, Susurluk çetesi de Kürt sermayesinin peşine düşmüştü.

Bu tür özgün ve kuşkusuz yürekli yazılarla ilgili olarak iki gözlemde bulunmak istiyorum:

A) Bu tür yorumlar geçmişle daha dürüst ve sağlıklı bir ilişkinin doğmakta olduğunun belirtisidir. Tabu konular artık ele alınabiliyor, tartışılabilir, eleştirilebilir. Bunun belki en önemli boyutu akademiktir: tarihle yüzleşebiliyor.

B) Ama olayın bir de siyasi yanı var. (Olayın bir de toplumsal kimliklerle ilgili bir yanı var ama bu konuşmamda buna değinmeyeceğim.) Bu konuların bu siyasi ekseninde tartışılması ve eleştirilmesi ise bu politikaların değışmeye gebe olduklarının kanıtıdır. Bugünkü kongre de aynı doğrultudadır: bir siyasi değışikliğin, daha doğrusu, böyle bir olanağın habercisidir.

Bu iyimser olanağın ışığında azınlıkların servetlerine yapılan saygısızlıklardan örnekler sunarak, bu olayın ne denli yaygın olduğunu göstermeye çalışarak ulus-devlet yurttaş ilişkisine değinmek istiyorum.

Devlet-yurttaş ilişkileri

Son yıllarda gündeme gelen bu iyimser akademik ve siyasal sinyallerin berisinde daha çağdaş devlet-yurttaş ilişkilerinin oluşmasının gereği ve toplumsal isteği yatıyor. Farklı devlet-yurttaş ilişkileri derken en azından iki aktörler *grubundan* söz ediyorum: hem devletin hem de yurttaşın bir değışimden geçmesi gerekli. Çünkü eleştirilen devlet uygulamaları kimi zaman yurttaşların baskısı ile, kimi zaman yurttaşların görmezliği ile, yani zımnem onayı ile uygulandı.

Yurttaşlar derken ‘çoğunluğu’ oluşturanlardan söz ettiğim anlaşılıyor herhalde. Ancak azınlık üyelerini de katmak istiyorum değışmesi gereken yurttaşlar kategorisine. Çünkü onlar da kimi zaman içe dönük çekingenlikleriyle, aşırı ‘dikkatli’ ve ‘ölçülü’ tutumlarıyla eşit yurttaş sayılmamayı bir tür kabullenerek, kimi zaman da sorumsuz ve maceracı tutumlarıyla dolaylı olarak kendilerini marjinalleştiren politika ve politikacıları meşrulaştırıyorlar.

Yani istenen ve bugün burada somut olarak gündem oluşturan söz konusu değışim toplumsaldır, geneldir; devleti ile, çoğunluğu ve azınlıklarıyla bütün toplumu içermelidir. Kuşkusuz her tarafın rolü ve sorumluluğu eşit sayılamaz. Bu *eşit olmayan* sorumluluğu, altını çizerek tekrarlıyorum. Devletin öncü rol aldığı tarihi olaylardaki sorumluluğu ile bu uygulamaların kurbanlarının sorumluluğu kuşkusuz eşit yada benzer değildirler. Ama bu, bütün aktörlerin de bu dengelerde sınırlı da olsa bir rol üstlendikleri gerçeğini yok etmez. Bunun sık sık unutulmasının berisinde bazı sorumluluklardan kaçmanın yattığı oldukça açıktır. Kavga toplumca paylaşılan ve yaşanan anlayışlar paketinin sonucudur: devleti ve yurttaşlarıyla, çoğunluğu ve azınlığıyla bir arada. İstenen ise *bir bütün olan* bir toplum yapısından (ve toplumsal davranıştan) farklı bir toplum uygulamasına geçmektir.

İşleyişi çarpılmış, devlet ile yurttaşlar ve dolayısıyla bütün yurttaşlar arasındaki ilişkilerin de çıkırından çıkmış olduğu bir ortamda masum taraf aramanın pratik bir yararı olmuyor. Az yada çok herkes bu çürümenin içindedir. Herkesin eli pislige bulanır en sonunda.

Olayın evrenselliği

Hemen başından, azınlık servetine saygısızlığın – aslında yağma bu – Türkiye’ye özgü bir pratik olmadığını söylemeliyiz. Sabah bir dinleyici sormuştu, ‘bize özgü mü bu durum diye, yani başka ülkelerde var mı? Kuşkusuz var. Komşu ülkelerde ve hatta bütün dünyada benzer olaylar olmuştur ve olmaktadır. Bunun sık sık vurgulanması gereklidir. Çünkü ulus-devlet yurttaşları ulusçu kimlik taşıdıkları oranda belli duyarlılıklar da geliştiriyorlar. Hayali ecdatlar ve soydaşlara yöneltilen eleştiriler kendilerine yöneltilmiş gibi alınıyorlar. Bir ulusal pratik kötülenince yada çirkinliği sergilenince bütün ulusun onuru rencide olmuş gibi tepki gösteriyorlar. Bunun nedeni herhalde ‘soydaşlar’ arasında koparılamaz bir bağ ilişkisi görmeleridir. Ulusçularca sorumluluk ulusaldır. ‘Ulusa bağlı birilerinin yaptığı kötü ve ayıp bir davranış bütün ulusu, dolayısıyla beni de bağlar’ anlayışı ulus-devlet yurttaş-

ları arasında yaygındır. Bu aidiyet ilişkisinin ırkçı bir yanı olduğu da akla gelmekte ama bu konuya da burada değinmeyeceğim. Her halükârda, eleştirinin bir ulusa değil bir pratiğe yöneltiliyor olduğu hatırlatılmalıdır. Özellikle aynı yada benzer pratiklerin başka ulusların tarihinde de görülmüş olduğunu hatırlatmak ulusçulara çok rahatlayıcı bir etkisi olmaktadır. Örneğin ‘dedelerimiz katliam yaptı’ demek başkadır, ‘Fransızlar, İngilizler, Amerikalılar gibi ve aynı nedenler yüzünden katliam yaptı’ demek başkadır. İkinci şıkta biraz kıvanç bile duyulabilir: nihayet biz de çağdaş oluyoruz diye!¹

Türkiye’de gözlenen ‘tarihle yüzleşme’ diyebileceğimiz gelişmeye benzer bir olayı yaşayan Yunanistan’dan bir örnek vermek istiyorum. Bu yıl Selanik’teki Aristoteles Üniversitesi’nde ders veren Yorgos Margaritis *İstenmeyen Yurttaşlarımız* adında bir kitap yayınladı ve Yunanistan’da son onyıllarda yok edilen Müslüman Arnavutlar ve Yahudiler konusunu gözler önüne serdi. Bu konular bugüne dek tabu konulardı ve ancak arada dergi köşelerinde ele alınırды. Toplumca da pek su yüzüne çıkarılmazdı. Bu kez kitap ilgiyle karşılandı, hemen üst üste baskılar yapıtı ve övücü tanıtım yazıları çıktı.

Araştırmacıya göre 1924 Nüfus Mübadelesiyle son anda Türkiye’ye gönderilmeyen Müslüman Arnavutlar İkinci Dünya Savaşı süresinde ve hemen sonrasında Yunanistan’da süregelen iç savaş şartlarında yerlerinden edildiler. Doğal olarak ‘yerlerinden etme’ işleminin gerçekleşmesi için insanların iyice ürkütülmesi gerekiyor. Bunu da dayaklar, ırza geçmeler, soygunlar, katliamlar gibi uygulamalar sağlıyor. Yoksa kolay kolay kimse evini barkını bırakıp çıkıp gitmiyor. Bu etnik arındırmanın en çarpıcı yanı yok edilenlerin mallarının nasıl yağma edildiği, nasıl kalanlarca paylaşıldığıdır.

Bugün de Yunanistan ile Arnavutluk arasında bir sürtüşme nedenidir bu mala el koyma olayı. Mülklerinden olan Arnavutlar daha geçen ay Yunanistan Cumhurbaşkanı Arnavutluk’a gidince resmi misafiri tazminat taleplerini dile getiren pankartlarla karşıladılar. Yunan tarafı bu gösteriyi saygısızlık saydı ve resmi ziyaret iptal edildi. Bu olay yüzünden iki ülke arasında mini bir kriz yaşandı.

Böyle durumlarda hep olduğu gibi her iki taraf da savunma hatları oluşturmaktalar. Yunan tarafına göre Arnavutlar işgalci Alman ve İtalyanlarla işbirliğine girmişlerdi. Arnavutlara göre bu işin baha- ne yanıdı; işbirlikçiler sınırlıydı. Bazı araştırmacılara göre Aralık 1944 tarihinde Arnavutluk’a kaçan nüfus 22-25 bin kadardır. Geride onlu hanelerle anılan Arnavut ölü kaldı. 30 Haziran 1994’de Arnavutluk Parlamentosu, yani olaylardan elli yıl sonra 27 Haziran’ı ‘Arnavutların soykırım günü’ ilan etti.

Ama temel sorun el değıştiren taşınır ve taşınmaz mallar. Kovulanlar geriye dönerse yada yok edilenlerin varislerine tazminat ödenecekse bu mallara el atan bazı Yunanlılara ve Yunan toplumu için bir yük olacaktır.

Margaritis’in kitabında Yunanistan Yahudilerinin yok edilmesini ve mallarına Yunan toplumunun bir kesimince nasıl el konduğunu da okuyoruz. İlk kez Yunan toplumunun bu konudaki sorumluluğu böylesine açıklıkla dile getiriliyor. Şimdiye kadarki söyleme göre Yahudileri Yunanistan’dan Polonya ve Almanya’ya götürüp yok edenler Almanlardı. Bu gerçekten doğru. Ancak Yunan toplumu bu olayda seyirci kalarak, protesto etmeyerek dolaylı olarak sorumlu ve suçlu oluyor. İşgal ordusuna karşı Yunan toplumu, arada protesto gösterilerine girişmişse de, çoğunluğun dininden farklı bir din- den olan Yunan yurttaşı Yahudilere yapılanlar konusunda susmuştur.

1 Batı’ya benzemek, Batı gibi üstün ve çağdaş olmak söyleminin güzel bir örneğini Ömer Seyfettin’in *Beyaz Late* öyküsünde (ama başka yazılarında da) bulunabilir. Bu bağlamda ‘Batı’ katliamlar yapan, devlet sınırları içinde ‘düşman’ sayılan unsurları yok eden bir Batı’dır. ‘Türkler de öyle yapmalıdır’ anlayışı sık sık dile getirilir. Bu söylemde hem bir siyasi gündem hem de bir kıvanç kaynağı sergilenir. Bknz: H. Millas ‘Türk Edebiyatında Yunan/Rum İmajı: Ömer Seyfettin’, *Kebikeç Dergisi*, 1996, sayı 3, s. 25-38; ve *Türk ve Yunan Romanında Öteki ve Kimlik*, İletişim, 2005, s. 64-72.

Yazara göre bu davranışın arkasında taşınır ve taşınmaz malların yağması yatmaktadır. Yunan mercileri Almanlarla birlikte Yahudilerin mallarının çok ayrıntılı envanterini çıkarmış ve bu mallar Yahudilerin ayrılışından sonra aralarında bölüşülmüştür. Yazar bu ayrıntılı envanteri özellikle anlamlı buluyor. Bu bürokratik işlemlerle korkunç bir soykırım görmezlikten gelinmekte ve 'iş' bir tür idari bir olaya indirgenmektedir. Toplum ise olayı görmezlikten gelmiştir. Tarafsız kalmıştır; sessizliği ile olayı kolaylaştırmıştır. Bu sessizliğe faşizme ve nazizme resmen savaş ilan etmiş Yunan solu da katılmıştır. Yunan solu bile bu yağma işinde, bir iki istisna dışında sessiz kalmıştır. Yahudiler 'yabancı' sayılmış ve onların hakları yurttaş olarak savunulmamıştır. Sonunda Yunanistan'da 60 bin Yunanlı Yahudi dininden olduğu için yada Yahudi bir kültürel gruptan oldukları için sürüldü ve yok edildi.

Yunanistan konusunu kapatmadan daha eski başka bir araştırmaya da değinmek istiyorum. Hukuk ve ekonomi uzmanı üç yazarın (Y. Katsoulis, M. Kikolinakos, V. Filyas) hazırladıkları *Çağdaş Yunanistan Ekonomi Tarihi, 1453-1830* adlı çalışmalarında (1985) 1821 Yunan Bağımsızlık savaşından söz ederken bu savaşın sonunda artık var olmayacak olan Müslüman halktan ve mallarından da söz etmektedirler. Bir paragrafı aynen aktarıyorum:

Bu dokuz ay içinde bağışlardan, ganimetten, savaş gelirlerinden ve Türklerin mallarından ele geçirenlerden toplam 70 milyon kuruş elde edildi. Aynı sürede savaş harcamaları 10 milyon kuruşa vardı... Hazinesinde ve yerel yönetimlerde ise ancak 1 milyondan fazla bulunmuyordu. Geri kalan miktar ise çeşitli yollarla özel mülkiyete gelmişti (70-10=60 milyon kuruş) (s. 152).

Yani bu kargaşada ganimetin %85'i çoğunluk sayılan halka gitti. Kitabın başka bir yerinde Trebliçe (Tripolis, 1821) kıyımı ve soygunu anlatılmaktadır:

'Savaşçıların soygun hırsı çılgınlık derecesine varmıştı. Sarılmış olan kalenin etrafında savaşçılardan başka binlerce aç sefil yoksul köylü, erkek, çocuk, kadın zengin ganimeti beklemeye başlamıştı' (s. 165).

Bütün bu okumalardan çıkaracağımız bir sonuç, bağımsızlık savaşları gibi 'kutsal' ve 'tabu' sayılan savaşlarda bile kâr hesapları yapıldığı ve bu hesapların hiç de ölçülü bir biçimde uygulanmaya geçirilmediğidir. Yukarıda alıntılar iktisat tarihiyle ilgili anlatımlardır. Savaşa katılan askerlerin anılarını okuduğumuzda bu ekonomik hedeflerin aynı zamanda insanın kanını donduran kıyımlarla ve vahşetle yürütüldüğünü göstermektedir. 1821'deki bu bağımsızlık savaşında Müslümanlardan çok Yahudilerin öldürüldüğünü ve soyulduğunu da ekleyeyim. Şimdiki barış döneminde de Batı Trakya Müslümanlarının istimlak yoluyla ve bahanesiyle toprak kayıplarına uğradıklarını anımsatayım.

Özellikle kriz dönemlerinde, ekonomik çıkarlar gözetilen sıradan insanların ama yüksek mevkilerde ve lider durumunda bulunanların da anlaşılması kolay olmayan bir duyarsızlıkla her türlü vahşeti uyguladıklarını görmekteyiz. Bu vahşet olayında en umulmadık ülkeler ve halklar da zaman zaman çok kötü notlar almışlardır. Barbarlık vasfı bütün insanlığın bir özelliğidir; yalnız belli ulusların değil. Barbarlık nitelemesi en azından belli dönemler için bütün insanlara yakıştırılabilecek bir özelliktir. Yani İsmet Berkan Türkiye'nin tarihi, mülkü bir elden bir ele geçirme ameliyesidir derken aslında Balkanların tarihinden de söz etmektedir, belki dünyanın tarihinden de.

Mitoslar, yanlış tanımlar, stereotipler

Azınlıkların mülkiyet konusunda ağızdan pek düşmeyen bir mitos azınlığın zenginliğidir, ekonomik üstün konumdur. Türkiye'de örneğin bu mitos yıllarca tekrarlanan tekrarlanan kimsenin kuşku duymadığı bir gerçeğe dönüştü. Bu 'zengin azınlıklar' söylemi Nazilerin Yahudiler hakkında söylediklerin-

den pek farklı değil. Sonraları uygulanan her türlü soygun politikalarının gerekçesi ve mazereti bu mitosa dayandırıldı. Böyle bir mitos vicdan azabına bir ilaç gibi geldi. Oysa azınlıklar hiçbir zaman bir bütün oluşturmadı. Aralarında az sayıda zengini olduğu gibi büyük sayıda yoksulları da vardı.

Ama ille de bir genelleme yapılacaksa Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkların, özellikle yirminci yüzyılda ve nüfus mübadelesinden sonra, tarım bölgelerinde değil genellikle kentlerde yaşadığı ve dolaşısıyla köylü nüfusa göre farklı bir konumda olduğuydu. Genel olarak köylü nüfusa göre herhalde daha iyi koşullarda yaşıyordu ama öteki kentli Müslüman nüfusa göre daha zengin oldukları gerçek değildir. Azınlık üyeleri arasında ne fabrikatörler, ne köy ağaları, ne feodal kökenli arazi sahipleri vardı. Harp zenginleri de azınlık üyeleri arasından çıkmadı. Varlık Vergisinden yararlananlar da azınlıklar değildi. Özellikle 1923'ten sonra bankalar, dış ticaret, geniş mülkler azınlıkların elinde değildi.

Gayrimüslim azınlık üyelerinin zengin sayılanları orta halli dükkan sahipleri, doktor, avukat gibi serbest meslek sahipleriyle esnaf ve çok az sayıda küçük işletme (atölye) sahipleriydi. Sait Faik'in azınlıktan olan kahramanlarını hatırlatmak isterim: Balıkçılar, seyyar satıcılar, duvarcılar, kokonalar, fahişeler, meyhaneciler, papazlar, boyacılar, öğretmenler, bakkallar, sütçüler, şarapçılar, garsonlar, kunduracılar, öğrenciler, işsizler ve bunların karıları ve küçüklü büyüklü çocukları. Yani karikatürlerde gösterilen azınlık üyelerinden oldukça farklı kimseler. Dünya zenginleriyle kıyaslandıklarında ise azınlıklar çok daha zavallı bir durumda oldukları hemen anlaşılıyor. Ancak, azınlık üyeleri arasında küçük ve kapalı toplumlarda gözlenen bir dayanışma var olduğundan sokaklarda dilenenleri pek olmazdı. Belki bu durum genel bir 'yüksek standart' izlenimi verirdi. Dullar, yetimler ve yoksullar da cemaat içinde kollanırdı. Ama bu duruma 'azınlıklar zengindi' denmez.

Azınlıklar yoksullardan da oluşuyor, bu unutuluyor ve kasıtlı unutuluyor. Hemen söyleyeyim, önceki konuşmasında Mihal Vasiliadis benim *Öteki ve Kimlik* adlı kitabımda Türk edebiyatında Rumların kötü gösterildiğini söyledi. Milli edebiyatta öyledir ama Sait Faik ve onun yanında bir sürü yazar, büyük sayıda yazar, farklı bir imaj da sunuyor. Türk toplumu bütün toplumlar gibi bir bütün değildir. Farklı görüşler var ve bunlar da zaten burada dile getiriliyor.

Bu faşizan 'azınlıklar zengindir' söylemi Türk solu tarafından da tekrarlandı. Örneğin Varlık Vergisi uygulandığında hiçbir solcunun bu uygulamayı mahkum edilmemiş olması çarpıcıdır. Kimi solcular da bu etnik ayrımcılığı destekledi. Bu davranışlar özel mülkiyete beslenen ideolojik antipatiyle açıklanamaz. Herhalde şoven ulusçu refleksler de gündeme gelmişti. Hatta bu gelişmelerden ekonomik olarak kârlı çıkan solcuların bulunduğu bile düşünülebilir. Bazı sol yazarlar da romanlarında 6-7 Eylül olaylarını bir sınıf mücadelesi olarak sergilemiş, yoksulların zenginlere saldırısından söz etmişler. Bu olayın etnik ve hele haksız yanını göremediler.

Bir de 1908 yılından başlayarak milliyetçi bir anlayış ile Müslüman/Türk iş adamları ve sermayesi yaratma politikası yürütüldüğü söylemine değinmek istiyorum. Terimleri tam kullanırsak bu işlem 'yaratmaktan' çok bir 'yok etme' politikasıydı. Egemen Darwinist anlayışa göre uluslar savaşında mücadelede 'ya biz ya onlar' anlayışı egemen olmuştu. Her iki tarafın da kazançlı çıkacağı bir dünya düşünüleliyordu. Onun için hasım sayılanın yok edilmesi kendi başına bir başarı sayıldı. Sermayenin 'bizim tarafa' geçmesi kuşkusuz önemliydi ama karşı tarafın yok edilmesi daha önemliydi. Bu yok olma başarısının ilk ve gerekli adımıydı. Bunun için her türlü bedele karşın 'Öteki'nin zarar görmesi temel ilkeye dönüşmüştü. 6/7 Eylül olaylarında malların çalınmasının yanı sıra tahrip edilmesi ve bu tahrip sırasında insanların sevinçli görünmeleri herhalde böyle açıklanabilir.

Nihayet azınlıklarla ilgili stereotiplerin de zaman içinde egemen ideolojiye ve amaca göre nasıl değiştiğine de değinmek istiyorum. Orta çağlarda daha çok etik ve kültürel olan ön yargılar ve stereotip-

ler (ahlaksız, uğursuz, pis, dinimize karşı gibi) çağdaş devletler ve ulusçuluk döneminde farklı bir yöne kaymıştır. Artık siyasal ve ekonomik boyutlar öne çıkmaktadır. Azınlıklar 'siyasal bütünlük' ve 'ekonomik çıkarımız' açısından tehlike sayılmaya başlandı. Örneğin azınlıkların 'emperyalizm ve sömürü mekanizmaları ile işbirliği içindedir' gibi bir sol/faşizan söylem sık duyulmaktadır. Bu anlayışlar güç kazandıkça hayali düşmana karşı önlemler de meşru sayılmaya başlandı. Ülke bütünlüğü kutusal bir değer, ekonomik kalkınma ve refah ise bu bütünlük için gerekli bir araç sayılınca, bu alanlarda tehlike sayılanlara karşı her türlü önlemi almak da – bunlar ne denli sert de olsa – artık meşru sayılır olmuştur. Sonunda acımasız uygulamalar mazur görülebilmiş ve hala da bu anlayışla mazur görülebilmektedir.

Sonuç yerine

Kısaca sonuç sayılabilecek bazı gözlemlerimi sıralayayım. En başta söz konusu pratikler, yani azınlıkların mülklerinin soyulması ve yağma edilmesi ulus devletlerinin (ama eskiden başka tür devletlerin de) birçoğunda görülmektedir. Bu saptama bizleri yalnızlıktan ve biriciklikten kurtararak ulusal onurumuzu az da olsa tatmin eden bir durum mudur, yoksa insanlık kimliğimizi lekeleyen olumsuz bir durum mudur, yorumu size bırakıyorum.

İkincisi, bu pratikler yalnız devletler yada hükümetler tarafından başlatılıp tamamlanmamaktadır. Toplumun bütünü tarafından, bazen doğrudan bazen de 'tarafsız' kalarak dolaylı olarak uygulanır. Aslında bu olaylar güç dengeleri içinde kendilerini daha üstün hisseden toplumsal bir kesimin ilkel bir içgüdüyle uyguladıkları bir gasptir. Devleti ve toplumu örgütlü bir bütün olarak yaşatan düzenin zayıfladığı durumlarda, yani kriz anlarında bu gaspın daha sık uygulanması ise kontrolsüz güç dengelerinin bir marifeti olarak yorumlanabilir. Azınlık mülk sorunu temelde bir devlet-yurttaş ilişkisi olması bu anlamadır: devlet kimleri yurttaş sayıyor, yurttaşlar ile devlet dayanışması kimleri ve hangi temelde içeriyor sorunu problematiğin özüdür.

Üçüncüsü, azınlığa karşı girişim önce birilerinin 'Öteki' olarak algılanması ile başlar. Bu ise temelde toplumsal bir olaydır. 'Öteki', duruma göre farklı sıfatlarla nitelenir. Ulus-devletlerde ve ulusçuluk döneminde 'Öteki' etnik sıfatlarla işaret edilir. Ayrım ve saldırı olacaksa ancak bu aşamadan sonra gerçekleşir. Başka türlü söylersek, mülke saldırı bir sürecin son aşamasıdır. Daha önce yurttaşların bir kesiminin 'öteki' olarak ayrılması gerekir. Oysa dikkatler hep son aşamaya yönelmekte yıllardan beri ve her gün beslenen ön yargılar pek dikkati çekmemektedir.

Dördüncüsü, 'Öteki'nin oluşmasında azınlıkların tutumu da bazen pekiştirici ve tamamlayıcı olmaktadır. Örneğin toplumun bazı kesimleri onlara uygun görülen rolleri kolaylıkla benimsemekte ve böyle davranarak bir kısır döngü oluşturmaktadırlar. Önce toplum dışına itilmekte, onlar da bir tür gettoya kapanarak 'Öteki' olma sürecini hızlandırmaktadırlar. Bazen topluma entegre olmakta yada olmamakta, pasif kalmakta ve çoğunluğun tepkisini körüklemektedirler. Yukarıda anlatılan Yunan Yahudileri ve Türkiye gayrimüslim olayında örneğin, bu azınlıklar hemen hemen hiçbir toplu protestoda, bir gösteride bulunmamaları ibret vericidir. Bunu her ne kadar 'korku' faktörü ile açıklayabilsek de, sonuç olarak bu tutum çoğunluğun gözünde 'Öteki' olmanın kabulü gibi bir işlevi olmaktadır. Bu söylenenler 'sorumluluk' yüklemek anlamında ve hele eleştiri anlamında değildir; nedenleri bir yana, en başta bir gözlemdir.

Azınlıkların entegre olamaması onların kusuru değil ama bu durum sorunlu bir kısır döngü. Azınlık üyeleri örneğin, anılarını yazmadı. Aşkale'ye gidenlerin anılarını okumayı çok isterdim. Oysa okuma yazması olan insanlardı. Yada burada Roni Marguilez ve benim gibi insanların azınlıklar adına ko-

nuşması da çok ilginç. Biz azınlıklardan oldukça uzak insanlardık ve genel topluma entegre olduğumuz için konuşabiliyoruz. Entegre olmasaydık zaten konuşamayacaktık. Yani bu entegre olamama bir kısır döngü yaratıyor ve çoğunluğun da azınlığı farklı bir gözle görmesine neden oluyor

Başka konuşmacıların da işaret ettiği gibi, bu sakat uygulamaların berisinde kötü yanlarıyla su yüzüne çıkan ulusçuluğun (milliyetçiliğin) yattığı söylenebilir. Ancak bu gözlem pek rahatlatıcı ve aydınlatıcı değildir. Böyle bir gözlem 'Bu budur' demekten pek farklı değildir. 'Ulusçuluk' saptandıktan sonra çekilip atılacak bir 'şey' değildir. Bir toplumun anlama ve yaşama biçimidir. Ve en sıkıntılı yanı, bu toplumu değiştirecek gücün de yeniden toplumun içinden gelmesi gereğidir. Ama çaresi aynı zamanda bir zaman ve süreç meselesidir.

Türk-Türkiyeli Metaforu

Nihayet bu günlerde çok sözü edilen 'Türk-Türkiyeli' kavramına da değineyim. Alt-üst metaforunu ve hiyerarşisini mekanik ve yanıltıcı buluyorum. Kuşkusuz bu sorunun temelinde yurttaşın tanımı, onu algılama biçimi ve kimliği yatıyor: Doğrudur, Öteki'ler yaratılmamalı, yurttaşlar arasında eşitlik ve dolayısıyla uyum sağlanmalıdır. Devlet karşısında ve yurttaşlar arasında eşitlik ve saygı tatsız olayların panzehiridir. Bunda sanıyorum hepimiz anlaşıyoruz. Çoğunluk hoşgörülü olmalı, azınlıklar entegrasyonu (asimilasyonu değil) sağlamalıdır. Bunlar söylenmesi oldukça kolay sözler.

Bu alt-üst kimlik metaforunu bir metafor gibi görüyorum: gayet geniş bir çadır, veya tente. Bu üst oluyor, hepimizi kaplıyor, altında da birileri küçük renkli şemsiyelerle dolaşiyor. Bu da alt kimlik oluyor. Bu metaforun iyi niyetle yapıldığından eminim, cesur bir girişim. Fakat ben metaforu benimseyemedim. Çünkü kimliğin ve kimliklerin böyle çalıştığına inanmıyorum. Benim bildiğim kimlik başka bir metaforla, guguk kuşu metaforuyla daha iyi açıklanabilir. Çalar saatlerde kuşlar arada çıkar, guguk guguk der sonra içeri girer ya, o şekilde bir metafor. O saatte 20-30 tane kimlik var. Benim mesela 10-20 tane kimliğim olabilir. Babayım, erkeğim, Fenerbahçeliyim, İstanbulluyum, mühendisim, vb. Belirli anda biri çıkar, ondan sonra geri çekilir. Ülke tehlikedeyseniz insan Türk olur, dinine küfür ederlerse Müslüman, ama hangisi üst dersiniz bunun cevabı yoktur. Biz ille de biri üsttür diye bastırırsak tepki doğar. Çünkü kimlikler duruma göre yer değiştirir, biri öne çıkar, sonra öbürü. Şimdi ben önce erkek miyim yoksa Türk mü? Ne biçim soru bu? Bu tür bir problematik ve tartışma bizi bir milliyetçi paradigmaya mahkum ediyor. Çünkü o sözünü ettiğimiz etnik kimlik kimliğimizin bir tane-sidir. Burada yanlış başlatılan bir tartışma var, çıkmazdır, anlaşamayacağız, kesin.

İster Türk ister Türkiyeli desinler, bu sıfatlar beni pek ilgilendirmiyor. Bir azınlığın yada grubun dertleri ve beklentileri onun adıyla ne başlar ne de biter. Zaten azınlık üyesi, eğer bir ülkede özgürlükler varsa kendisi için istediği sıfatı her zaman kullanacaktır. Sıfatın kavga sorunu olması, sıfatın sembole dönüşmesinden dolayıdır. Baskıların ve yasakların çok arttığı durumlarda olmadık nesnelere ve sözler (bazen şarkılar ve renkler) sembole dönüşür. Semboller savaşı ise, dışarıdan bakanlarca, anlamsız ve saçma bir dalaşmaya benzer.

Türk ve Türkiyeli kelimelerine verdiğimiz anlamlardır sorun olan, kelimelerin kendileri değil. Şu anda birileri Türk, kimileri de Türkiyeli kelimelerini önerdikleri için bu kelimelerin anlamı zaten değişmekte ve değişmiştir de. Türkiyeli kelimesi artık kimilerince Türk kelimesine 'karşı' bir tutum olarak algılanmakta. Bu soyut tartışmada anlaşmak gittikçe zorlaşmaktadır. Oysa somut ve her günkü sorunlarımızla ilgili pratik öneriler üzerinde anlaşma sağlandığında herhangi bir sıfat kimseyi rahatsız etmeyecektir. Kısacası, kelimeler değil, pratiklerdir sorunları doğuran ve yaşatan.

Ben kendime, kimliklerimden biri olarak kısaca Türk derim ve kelimeyi 'Türkiye yurttaşı' anlamında kullanırım. Bu arada birçok kimsenin de bana Öteki ve yabancı gözü ile gördüğünü de bilirim. Anayasal ve yasal düzenlemelerle yarın bana Türkiyeli deseler de hiçbir şeyin değişmeyeceğini bilecek kadar yaşadım bu topraklarda. Benim sorunum bana ne diyecekleri değildir, en başta benim için çevrem ne düşüneceği, neler planlayacağı ve ne yapacağıdır. Beni, bir azınlık üyesi olarak ilgilendiren, içinde yaşadığım ülkede ne tür bir devlet pratiği ile karşı karşıya bulunduğumdur; öteki vatandaşların gözünde kaçınıcı derece bir vatandaş olduğumdur. Olayı bir isim sorununa indirgemek isteyenler ya sorunu anlamamış 'çoğunluk' üyeleridir yada kimlik sorununu bu biçimde ön planda tutan azınlık milliyetçileridir, sanıyorum.

AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ'NDE MÜLKİYET HAKKI*

Ivan Ivanov

Her şeyden önce, beni bu konferansa davet edenlere teşekkür etmek istiyorum. Avrupa Komisyonu İnsan Hakları Konvansiyonu'ndaki mülkiyet hakkı üzerine konuşacağım. Bu konuya da aslında çok detaylı bir şekilde girmeyeceğim. Bu kadar ilginç ve etkileyici konuşmalardan sonra yasal konularla ilgili konuşmak oldukça zor olacak. Bu yüzden kısa ve öz konuşup, ardından da Roman Cemaati ile ilgili örnekler vereceğim. Esasında Romanlardan bahsetmek gibi bir niyetim yoktu, çünkü bu konferansın sadece gayrimüslim azınlıklar üzerine olduğunu zannediyorum; ve Türkiye'deki Romanlar da -her ne kadar bazı sözlüklerde dinsiz olarak tarif edilseler de- Müslümanlar. Ancak, Romanlar yaşadıkları her yerde azınlık oldukları için, bu konferansta da onlardan bahsedilmesi gerekiyor diye düşünüyorum. Garanti altına alınmış hakların ve özgürlüklerin bir listesini içeren ve kısmen İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'ni model alan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nden (AİHS) kısaca bahsetmek istiyorum. Sözleşme'nin birinci maddesine göre sözleşmeye taraf her ülke kendi yargı yetkisi altındaki herkese, bu sözleşmedeki bölümlerde tanımlanan hakları ve özgürlükleri sağlamakla yükümlüdür. Türkiye de bu sözleşmeye taraf ülkelerden biridir. Anlaşma Türkiye tarafından Kasım 1950'de imzalanmış ve dört yıl sonra da onaylanmıştır. Mülkiyet hakkı I numaralı protokolün 1. maddesinde ilk paragrafında belirtilmiştir. Genelde devletler, ulusal egemenliğin merkezinde yer alan bu konuyla ilgili sınırlayıcı yaklaşımlar benimsedikleri için, mülkiyet hakları konusunun uluslararası insan hakları sözleşmelerinde bahsinin geçmesi pek de alışılmış bir durum değildir. Vergilendirme ve istimlak, devletlerin, üzerlerinde uluslararası düzenleme istemedikleri konulardan sadece birkaçıdır. Mülkiyet hakkının sözleşme ana metninde değil de ek bir protokolda belirtilmiş olmasının temel nedeni de budur.

I No.'lu Protokol, 1. madde'nin belirttiği üzere:

“Her gerçek ve tüzel kişinin mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesini isteme hakkı vardır. Herhangi bir kimse, ancak kamu yararı sebebiyle ve yasada öngörülen koşullara ve uluslararası hukukun genel ilkelerine uygun olarak mal ve mülkünden yoksun bırakılabilir.

Yukarıdaki hükümler, devletlerin, mülkiyetin kamu yararına uygun olarak kullanılmasını düzenlemek veya vergilerin ya da başka katkıların veya para cezalarının ödenmesini sağlamak için gerekli gördükleri yasaları uygulama konusunda sahip oldukları hakka hâlel getirmez.”

Bu madde değerlendirilirken akılda tutulması gereken ilk nokta, mülkiyet veya zilyetlik kavramlarının çok genel olarak yorumlandığıdır. Çok çeşitli ekonomik çıkarları içermektedir. Taşınabilir veya taşınmaz mallar, somut veya hisse senetleri, patentler, tahkim kurulu kararları, devlet yardımı, kira geliri, işle ilgili ekonomik çıkarlar, bir işi yapma hakkı gibi soyut çıkarlar, 1. madde'nin koruması altındadır.

Fakat 1. madde'nin koruması bahsi geçen mal/mülk ile ilgili bir hak iddiasında bulunuluncaya kadar geçerli değildir: sadece mevcut malk/mülk korunmaktadır, gelecekte mal/mülk edinme hakkı değil. Örnek olarak, gelecekte mal/mülk tevarüs edileceğine dair beklentinin, 1. madde'nin korumasından yararlanması söz konusu olamaz.

* Türkçesi: Mert Kayhan

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'nin bu maddeyi üç farklı kural içerecek şekilde değerlendirdiğini biliyoruz.

- 1) Mal/mülk dokunulmazlığı ilkesi
- 2) Mal ve mülkten yoksun bırakılmak
- 3) Kullanımın kontrolü

İkinci kural çerçevesinde bir mal/mülkten yoksun bırakılma durumunun olup olmadığına karar verilebilmesi için sadece resmî bir istimlak işleminin veya mülkiyet transferinin olup olmadığının incelenmesi yetmez; aynı zamanda da, de facto bir el koyma olup olmadığının görülmesi için durumun boyutları araştırılmalıdır.

Üçüncü kural, mal/mülkle ilgili bir müdahale, tamamen ya da kısmen, mal/mülkün kullanımının kontrolünü sağlamayı amaçlayan yasal bir sürece dahil olarak gerçekleştirildiği durumlarda geçerlidir.

Birinci kural ise, “çatı kavram” olarak, diğer iki kuralın geçerli olmadığı her durumda geçerlidir. Yapılan hareketin, “el koyma” veya “kontrol” maksadıyla olmasa bile mal/mülkün dokunulmazlığı ilkesini çiğnediği durumlarda, bahsi geçen “Birinci kural” geçerlidir.

AİHM'nin çeşitli fırsatlarda bu üç kuralın birbirleriyle bağlantılı olduğunu vurguladığı hatırlanmalıdır: ikinci ve üçüncü kurallar belirli müdahale durumları ile mülkiyetin dokunulmazlığı ilkesine bağlıdır ve genel ilke ışığında yapılandırılmalıdır.

Mal/mülke yönelik herhangi bir müdahale, sadece kamu yararı ve genel yarar –yukarıda da belirtildiği üzere, doğrultusunda olması durumunda meşrulaştırılabilir. Kamu yararının ve genel yararın ne şekilde yorumlanması gerektiği ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. El koymaya veya mahrum bırakmaya yönelik bir hareketin kamu yararına olması gereği açık olarak 1. madde'nin ikinci cümlesinde belirtilmiştir. Mülkiyete yönelik herhangi bir hareketin meşru bir kamusal veya genel yarar uğruna gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, mal/mülke yapılacak bir müdahalenin kabul edilebilir olması için sadece kamu çıkarına hizmet etmesi yeterli değildir; aynı zamanda da gerçekleştirilmek istenen amaç ile uygulanan yöntem arasında ölçülülük esasının güdülmüş olması gerekmektedir. Toplumun genel çıkarı yönündeki talepler ile bireylerin temel haklarının korunması için gerekenler arasında, böyle bir dengenin tüm Sözleşme'de var olduğu göz önüne alınırsa, adil bir dengenin oluşturulması şarttır.

Bu madde, el koyma veya müdahale sonrasında tazminat ödenmesi gerektiğini açık olarak dile getirmemektedir. Ama el koyma veya mahrum bırakma durumlarında tazminat ödenmesi gerektiği üstü kapalı olarak belirtilmiştir. Devlet tarafından gözetilen genel çıkarın çok baskın olduğu durumlarda bile, mahrumiyet dolayısıyla tazminat ödenmesi hemen her durumda gereklidir.

Böylesi durumlarda, tazminat, makul bir süre içinde ödenmelidir. Tazminatın devlet tarafından ödendiği durumlarda bile, ödemelerde yaşanacak bir gelişme -ki bu durumun mağduru olumsuz yönde etkileyeceği açıktır- bile amaçlanan dengeye ulaşılabilmesi sonucunu doğurur.

Bu protokolün ve maddenin ihlal edilip edilmediğinin tespit edilebilmesi için yanıtlanması gereken birkaç soru vardır.

- 1. madde çerçevesinde değerlendirilebilecek bir mülkiyet veya zilliyet hakkı var mı?
- Bu zilliyete yönelik bir müdahale olmuş mu?
- Bu müdahale, 1. madde altındaki hangi kural dahilinde değerlendirilmelidir?
- Müdahale kamusal veya genel yararı gözeten meşru bir amaç doğrultusunda mı yapılmıştır?
- Müdahale ölçülü müdür? Yani toplumun genel çıkarı doğrultusundaki taleplerle kişisel haklar arasındaki dengeyi gözetiyor mu?
- Müdahale hukukî kesinlik ve yasallık prensipleriyle uyumlu mudur?

Bu soruları özellikle belirttim çünkü Romanların durumunda, sıklıkla, bu soruların hiçbirine cevap bulunamamaktadır ya da en fazla birkaç tanesine bulunabilmektedir. Türkiye'deki durum hakkında çok fazla bilgim yok; ama Orta ve Doğu Avrupa'daki pekçok örnekte Romanların tahliye edildiğini, evlerinin tahrip edildiğini, ve çok uzun süredir yaşadıkları yerlerden çıkarıldıklarını biliyoruz. Soru listesine geri dönecek olursak, herhangi bir mülkiyet hakkı olup olmadığı sorusuna verebileceğimiz net bir cevabın olmamasının ya da vereceğimiz cevabın genellikle "Hayır" olmasının nedeninin, Romanların, şehir dışında ve çoğunlukla yasadışı bir şekilde evlerini inşa ettikleri veya çadırlarını kurdukları, ve bunu müteakip, devlet tarafından bu belediye arazinin satışına ya da yeni inşaat alanı olarak kullanılmasına karar verilmesi durumunda, bu yapılaşmanın yasadışı olduğu ve Romanların mülkiyet hakkı olmadığı önkabulünden hareketle, tahliye kaçınılmaz olmaktadır.

Dava stratejimizi iç hukuk normları üzerine bina etmeye çalışıyoruz. Romanlar evlerini belediye arazisine kanunsuz bir şekilde inşa etmiş olsalar bile, orada uzun süre yaşamış oldukları gerçeği dikkate alındığında, tahliye öncesinde uyarılmaları gerekir. Böylesi bir durumda, yerel yönetimin geçici konaklama imkanı sunmasının zorunlu olması bekleniyor ise de, bunun sağlanamaması durumunda bile buraları terketmek durumunda kalacak olanların en azından kendilerine yeni yer bulmaları için zamanları olacaktır.

Romanların belediye toplu konutlarına yerleştirildikleri ve belediyenin gene hiçbir uyarı yapmaksızın onları tahliye ettiği durumlar da gözlenmiştir. Durumların çoğunda, mülkiyetten yoksun bırakmanın ve zilliyete müdahalenin etnik temelde yapıldığını saptamak mümkün değildir.

Yunanistan'da da olduğu gibi, Türkiye'de resmî olarak tanınan tek bir azınlık grubu vardır, o da din temelli azınlıktır. Bu ülkelerdeki Romanlarla konuştuğunuz zaman, kendilerini Türk vatandaşı olarak konumlandıklarını söylüyorlar. Etnik kökenlerinden ziyade, vatandaşlıklarını ön plana çıkarıyorlar. Roni'nin de daha önce belirttiği üzere, örneklerin çoğunda, hassas gruplar çoğunlukla sessiz kalmayı tercih ediyorlar, şikayet etmiyorlar, ve azınlık grubu olarak taleplerde bulunmuyorlar.

Türkiye'deki önde gelen insan hakları kuruluşlarının bazılarıyla görüşme fırsatım oldu ve onlara hiç, herhangi bir Romanı hedef alan polis şiddeti kaydı veya Romanların mağdur olduğu insan hakları ihlali kaydı olup olmadığını sordum. Örnek olarak İnsan Hakları Derneği böyle durumlar olduğunu ancak olayların "Roman olayı" olarak kaydedilmediği söyledi. Bu kuruluştakiler, insan hakları ihlali uğrayanın bu özel olayda Romanlar olduğunu teyit etmiş olsalar da, Romanlar, etnik kökenleri dolayısıyla ayrımcılığa maruz kalmış olduklarını dile getiren bir şikayette bulunmamışlardır. Mağdurların maruz kaldıkları eylemlerin etnik kökenleri dolayısıyla gerçekleşip gerçekleşmediğini tespit etme konusuna gelindiğinde, Türkiye'de insan hakları aktivistlerinin işlerinin pek de kolay olmadığını vurgulamak gerekir.

Orta ve Doğu Avrupa'da durum biraz daha değişiktir. Bölgedeki pekçok ülkede etnik temel düzeyinde veri toplanması ve saklanması yasadışı olduğundan, maruz kalınan ayrımcılığın veya insan hakla-

rı ihlalinin etnik temelde gerçekleşmiş olduğunu kanıtlamak zor olsa da, buralarda yaşayan Romanlar, böyle olduğunu düşünmeleri halinde, şikayette bulunmaktan kaçınmamaktadırlar.

Ana etkenlerden biri, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde gelişmiş bir Roman hareketi bulunuyor olmasıdır. Bu, Romanları, sivil haklar hareketinde daha görünür ve daha aktif kılmakta, ve bu hareketi desteklemek suretiyle gerçekleştirdikleri mücadelelerinde daha fazla motive olmalarını sağlamaktadır. Bu açıdan, Türkiye ve Yunanistan epeyce geridedirler. Roman hareketi, son onbeş yılda, Roman konularına yönelik farkındalığın arttırılmasını sağlamıştır. Bu, henüz Türkiye ve Yunanistan'daki durum olmasa da, Romanlar haklarını savunmak konusunda ulusal ve uluslararası düzeylerde oldukça aktiftirler. Tabii ki Romanların Orta ve Doğu Avrupa'da aktif olmaları için pekçok sebep vardır. Daha önce de belirttiğim gibi dışsal faktörler dikkate alınmalıdır. Örnek olarak Açık Toplum Enstitüsü, Romanları son onbeş yıldır desteklemekte, ve Roman hareketinin gelişimine önemli katkı sağlamakta. Kapasite geliştirmeye yönelik teşvikler yoluyla pekçok Roman sivil toplum örgütü Romanlara yönelik ayrımcılıkla mücadele etmek, adalete ulaşımın sağlanması, eğitim, sağlık, barınma, kamu hizmetleri için girişimlerde bulunmaktadırlar.

Şu an, azınlık konusunun Türkiye'de açık şekilde tartışılabilir olmasından çok mutluyum. On sene önce bunun böyle olduğu söylenemezdi. Aynı zamanda azınlık sorununun Türkiye'de çok uzun süre için tabu olarak kaldığını, ve hala daha oldukça hassas olduğunu biliyorum. Brüksel'de oturup Avrupa Birliği (AB) üyeliği sürecinden geçen Bulgaristan, Romanya, ve bunlardan önce de 10 Orta ve Doğu Avrupa ülkesi gibi ülkeleri yakından gözlemleyen biri olarak şunu rahatlıkla söyleyebilirim ki AB mercileri konuyla oldukça yakından ilgileniyorlar ve olumlu yönde değişimi sağlayacak adımlar atılmasını bekliyorlar.

Türkiye hoşgörülü yapısı ve çokkültürlü toplumu ile bilinen bir ülke. Ancak potansiyel bir AB üyesi olarak bu konuya gerekli önemi vermeli, ve değişim yönünde gerekli siyasi iradeyi göstermeli ve azınlıklarının hakları ve statülerine yönelik yasal reformları bir an önce yürürlüğe koymalıdır. Teşekkür ederim.

VATANDAŞLIK VE MÜLKİYET: GELECEĞE DÖNÜK BİR BAKIŞ

Etyen Mahçupyan

Herkese merhaba... Benim konuşmamın başlığı 'Vatandaşlık ve Mülkiyet: Geleceğe Dönük Bir Bakış'. Bu başlıkları Dilek Kurban verdi herkese. İçimizde bazıları kendilerini özgür hissedip değiştirmeye kalktılar. Örneğin Roni Margulies gibi... Ama gördünüz, önce o da göçten hareketle sınıfsal ve küresel hale getirmeye çalıştı konusunu, sonra gelip Türkiye'de Yahudi olmayı anlattı. Dolayısıyla Dilek'in verdiği başlıktan çok uzaklaşmak zaten mümkün değil. Onun için ben bu başlığı değiştirmeye çalışmaktansa, oradan hareketle ne denebilir diye düşündüm. Öte yandan geleceğe dönük bakış pek de tekin bir şey değil; biliyorsunuz Beyoğlu'ndaki falcıları topluyorlar. 'Geleceğe dönük' dediğiniz zaman risk alıyorsunuz. Konunun çerçevesi spekülasyon yapmaya davet ediyor sizi. Spekülasyonu mantıklı yapabilmek için ise geçmişle bağlantılı bir süreç yakalamanız ve geçmişle bağlantılı bu sürecin gelecekte devam edebilecek bir süreç olduğuna dair bir kanıt öne sürmeniz lazım. Ya da bu konuda en azından kendinize fazlasıyla güvenmeniz lazım. Dolayısıyla söz konusu başlığı zihni süreçler açısından ele almak çok daha sağlam bir yol gibi gözüküyor. Çünkü zihni süreçler epeyce uzun süren dalgalar halinde yaşanıyor ve bundan önceki konuşmacılardan bazılarının da değindiği gibi, geleceğin zihni eğilimlerinin kökleri günümüzde yaşanmaya başlanmış durumda.

Son 20-30 yılda başlamış olan belli bir açılım var: Yeni kavramların tartışıldığı, yeni arayışların olduğu bir dünyadayız ve bu durumun muhtemelen gelecekte de devam etmesi öngörüsü gerçekçi gözüküyor. Dolayısıyla ben de konuya buradan gireceğim. Ama bu çıkış noktasından hareketle günümüzdeki değişimi geçmişe bağladığımız zaman iki farklı anlamlandırma yolumuz var. Biri Avrupa'dan gelerek bize doğru yaklaşıyor. Diğeri ise Osmanlı'dan bizim tevarüs ettiğimiz, yani miras aldığımız farklı bir süreç. Tabii küresel dünya bu iki çizgiyi, yolu yada süreci çakıştırıyor; geçmiş küreselleşme dönemlerinin gösterdiği gibi, daha önce de defalarca bu iki çizgi yan yana geldi ama bir türlü tam olarak bütünleşemedi. Çünkü karşımızda şöyle bir dinamik var: Dış dünyada yani Batıda bir değişim oluyor, bu değişim kendisini dışı doğru açarak küreselleştiriyor ve Türkiye (veya Osmanlı) kendi iç dinamiğiyle buna bir tepki veriyor. Bu tepki hiçbir zaman tek yönlü, tekil bir tepki değil. Kendi içinde çoklu bir tepki bu. Dolayısıyla o çoklu tepkinin ürettiği bir iç çatışma hali ve bu iç çatışmaya tabi dışardan gelen etkiler de çok doğal olarak müdahil oluyor. Çünkü söz konusu iç çatışmadan hangi kanadın veya görüşün baskın çıkacağına ilişkin olarak onların da menfaati var... Nihayet bütün bunlar yeniden ve yenilenen bir kimlik meselesi olarak Türkiye'nin gündemine geliyor.

Dolayısıyla Türkiye'nin aslında her dış değişime adapte olurken gündeme gelen ve bitmeyen bir kimlik meselesi var. Kısaca söylemek gerekirse azınlık meselelerinden çok daha önemli olarak Türkiye'de bir Türk kimliği meselesi var. Tanımlanmamış, ne olduğu bilinmeyen, kullanılan, kullanılmak istenen ama aslında her kullanımda da mahsurunun görüldüğü ve hiçbir zaman da tam kapsayıcı olmayan bir kimlik bu... Bunun da arkasında –belki daha sonra tekrar geleceğim– önemli bir mesele, bir beka meselesi var. Var olma, var olmaya devam etme meselesi... Çünkü bu toplumun en önemli tedirginliği bir sonraki tarihsel momentte var olacağından emin olmaması. Son birkaç yüzyıl boyunca hiçbir zaman tam olarak emin olamadığı gibi, bugün de hâlâ emin değil. Bu bir özgüven sorunu gibi de duruyor ama o kadar basit olmayabilir. Gerekli entelektüel altyapıya sahip değilseniz ve bunu toplumsallaştıramamışsanız, hakikaten de böyle bir korku duymanız normal ve gerçekçidir. Çünkü değişim karşısında gerçekten de ayakta kalamayabilirsiniz...

Dolayısıyla Türkiye'nin önünde böyle bir zihinsel mesele var... Ancak bu mesele batıdan bize yansıyacak olan dinamikle de bağlantılı olan, ona karşı üretilen tepkileri de içeren bir çerçeveye sahip. Öte

yandan pro-aktif olamayan, daima tepkisel davranış kalıpları içerisine sıkışan bir zihniyetten söz ediyoruz...

Konumuza dönüp Batıdan bize yansıyan geleneğe baktığımızda mülk sahipliği ile özgürlük arasındaki ilişki üzerine yoğun bir yaşanmışlık ve literatürle karşılaşyoruz. Mülk sahipliğinin özgürleştirdiğine veya sadece özgür insanların mülk sahibi olabileceklerine ilişkin bir yığın örnek bulabilirsiniz. Ama bu ilişkinin ilginç bir gelişimi var: 1000'li yılların öncesine, yani feodal döneme baktığımız zaman, vatandaş olamamış olan bir sürü mülk sahibi insan da görürsünüz. Yani özgürleşmemiş ama mülk sahibi olan insanlar... Küçük mülk sahipliği ile mülksüzler arasında çok büyük bir fark gözüküyor; çünkü sistem bir mülkler hiyerarşisi üzerine oturuyor ve büyük mülk sahipliğinin anlamı sadece mülkün kendisinden kaynaklanmıyor. Diğer bir deyişle feodal düzen küçük mülk sahibiyle mülk sahibi olmayana bir anlamda eşitleyebilen bir başka baskı mekanizmasına sahip.

Sonraki yüzyıllarda bir geçiş dönemi ile karşılaşyoruz. Bu geçişi olanaklı kılan eğilimlerden biri iyi bilinen bir olgu: Mülksüzleşenlerin şehirlere akması ve özgürleşmesi. Dolayısıyla mülksüzlük özgürleştiren bir şey olmuş o yıllarda bugünkü tasavvurun aksine. Ve gene o yıllarda batıda olan bizde olmayan bir kategori, bir tarihsel aktör var. Bir asilzadeler sınıfı bu ama 'serserilemiş' bir asilzadeler sınıfı eğer bugünkü tabirle anlamak istersek. Çünkü şöyle bir durum var: Servetin korunması açısından aileler bütün mülklerini en büyük çocuklarına devretmeye başladıkları zaman küçük erkek çocuklar 'sokakta' kalmışlar. Bu insanlar sürekli mekan ve uğraş değiştirerek, örneğin Haçlı Seferlerine katılarak veya para sahibi birinin yanında geçici pozisyonlar edinerek ayakta kalmaya çalışmışlar. Ama ilginç olan şey şu ki, bunlar saygın insanlar, bunlar özgür insanlar, bunlar mülksüz insanlar ama mülk sahibi olma hakkına sahip insanlar. Dolayısıyla burada belki ilk kez nüve halinde mülk sahipliği hakkıyla somut mülk sahipliği birbirinden farklılaşıyor ve liberal sistemin, yani modern dünyanın mülk sahipliği hakkını temel alarak eşitlik kurgusu yapabilmesinin temellerinden biri atılıyor.

Diğer taraftan bildiğimiz gibi sosyalistlerin itiraz ettiği bir eşitlik bu... Çünkü herkes mülk sahibi olma hakkına sahip ama sonuçta sadece bazıları mülk sahibi. Bu durumun getirdiği adaletsizlikler ise bugün bile çözülmüş değil. Paris varoşlarındaki ayaklanma halini hatırlarsak eğer, hâlâ devam eden bir süreç olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşı modern liberal sistemin mesela hisse senetleri piyasası ile bulduğu bir 'çözüm'den söz etmek mümkün olabilir. Burada mülkün bir anlamda parçalanması ve geniş sahipliği söz konusu; ama şimdi karşımızda bir başka soru var: 'Kararları kim alıyor' sorusu... Dolayısıyla bir başka aşamaya geliyoruz: Mülkün sahipliğinden ziyade o mülkün üzerindeki otoritenin önem kazandığına; o mülkün nasıl yönetileceği, nasıl nemalandırılacağı ve nasıl kullanılacağına ilişkin kararın kimler tarafından alındığı meselesine.

Başka bir ifadeyle modern liberal sistem bazı şeyleri çözmüş gözükse de, gerçekte çözemiyor. Gelineen noktada karar mekanizmalarına dirayet eden, onlara sahip çıkanların bir anlamda 'zenginleştiğini' söylemek mümkün. Buradaki 'zenginleşme' sadece parasal anlamda değil, doğrudan toplumsal yönetimde söz sahibi olma anlamında... Buna karşılık karar mekanizmalarının dışında kalanların genel hayat kalitesi açısından giderek yoksullaştıklarına tanık oluyoruz. Başkalarının sizin hayatınızı yönlendirmesi, ikna olmadığınız bazı kararların hayatınıza egemen olmasını ima ediyor.

Bu açıdan bakıldığında modern dünyanın üç temel başarısızlığından söz etmek mümkün. Bir tanesi doğrudan vatandaşlık kavramıyla ilgili. Herkese 'vatandaş' denmesine rağmen bazılarının ötekiler kadar vatandaş olamadığını bugün görüyoruz. 8-10 sene öncesinde bile Paris metrosunda geceleyen binlerce insandan söz ediliyordu... O Paris metrosundaki insanlar bugün şimdi Paris banliyölerinde toplanmış durumundalar. Tamamen vatandaşlık bağlamı içinde ele alınması gereken bir durum bu,

çünkü Paris banliyösünde yaşayan bu insanlar ve arabaları yakan bu gençlerin hemen hepsi bildiğiniz gibi Fransız vatandaşı, Fransa doğumlu insanlar. Bunlar yeni göçmenler değiller, orada doğmuşlar. Orada doğmuşlar ama orada doğmalarına rağmen Fransız olmamışlar, olamamışlar. Farklı bir kimlikleri var. Söz konusu farklı kimlik toplumun onları ittiği bir noktayı da ima edebilir; itilmişlerin kendilerini adlandırmak için seçtikleri bir kapı, bir sığınak da olabilir.

Dolayısıyla itilmişlik vatandaşların ulusal bağlam dışında kimlikleşmesiyle sonuçlanabiliyor. Batı dünyasının bugün kendi vatandaşlarını kimlikleştirme ve kimlik olarak reddetme biçiminde de bir performansı var. Bu da büyük bir sorun olarak karşımızda... Ama üçüncü bir nokta daha var... Batı dünyasının nasıl konuşulacağını tam bilemediği, konuşmak zorunda kaldıkça yüzleştiği bir olgu. Bindiği gibi liberal sistem relativist bir anlam dünyasına oturmakta. Yani herkesin kendi tercihleri ve fikirleri olduğuna, herkes farklı deneyimlerden geldiğine göre var, kimsenin kimseyle mukayese edilemeyeceği önermesine dayanan bir bakış. Tam da bu nedenle kimsenin kimseyle konuşması gerekemeyen bir dünya bu. Herkes kendi kanaatlerini gider pazar mekanizmasında gösterir, bir şey satın alarak beğenisini ortaya koyar. Seçim sisteminden yararlanarak gider oyunu atar... Bu yaklaşımın içinden baktığımız zaman insanların bir araya gelerek herhangi bir şey tartışmaları zorunlu değildir. Tartışmak 'iyi' bir şey olabilir ama zorunlu değildir...

Ne var ki günümüzün meseleleri insanların biraraya gelerek tartışmadığı takdirde çözülemeyecek olan meseleler artık. Dolayısıyla liberal modern sistemin bilemediği, anlayamadığı bir başka problem var. Ortak ahlak üretemeyen bir sistemin şimdi oturup birlikte biz nasıl yaşarız, nasıl yaşayacağız deme sorunu bu. Bugün Batı böyle bir sorunsalla karşı karşıya ve geleceğin vatandaşlık-mülkiyet ilişkilerine baktığımız zaman da ben bunun sorunların ele alınışı açısından 'tersten' yürüyeceğini düşünüyorum. Yani önce ahlaki meseleler tartışılacak. Nitekim bugün çoğulculuk, çokkültürcülük gibi konular aslında bunu söylüyor bize. Aslında çoğulculuk, çokkültürcülük gibi kavramlar o toplumdaki insanların kendilerine yeniden bakması, biz neyiz ve nasıl yaşamalıyız sorusunu, geleceğe dönük olarak sorması demek. Dolayısıyla Batı kendini analizden geçirirken yarını da kurmanın peşinde. AB süreci de belki aslında bu sorgulamanın sancısını ifade etmekte.

İkinci bir adım olarak kimlikler konusunda muhtemelen bir pozitif ayrımcılık dönemi doğacaktır. Bir rehabilitasyon döneminin gelebileceğini, veya en azından aranacağını düşünüyorum... Bunun devlet eliyle hayata geçecek bir uygulama olacağını sanıyorum. Tabii bunun zamanlamasını öngörmek biraz zor, başta da dediğim gibi falcılık zor iş, ama kültürel temayüllerimize uyararak şimdilik 'üç vakitte' diyelim. Böylece 'mülkiyetin toplumsallaşması' diyebileceğimiz bir çözüme doğru kayılacağını sanıyorum. Ortak alanların yönetiminin genişlediği ve daha çok ortak alan ürettiğimiz bir dünya olacak bu. Mülkiyet sahipliğinin belki değişmediği ama mülkiyet kullanımının çoklu karar mekanizmalarıyla kararlaştırıldığı, dolayısıyla kararların yerelleştiği, katılımın arttığı, herhangi birisi hakkında bir kararın o kişinin de katkısı olmadan alınmamasına ilişkin bir takım kuralların egemen olduğu bir dünya... Tabii bu bakış muhtemelen geleceğin siyasi akımlardan biri olacaktır Avrupa'da. Buna karşın başka siyasi akımlar da olacaktır ama söz konusu yaklaşımın az çok hepsinde içerileceğini öngörebiliriz. Yeşil hareketinin gösterdiği gibi insanlar önce bir şeye karşı çıkıyor, fakat bir süre sonra onun kavram ve söylemini kendileri kullanmaya başlıyorlar. Bu durum zaten değişimin göstergesi... Siyaseten değişirse bile toplumsal olarak değişiyor dünya. Benim de esas vurgulamak istediğim bu... Yoksa siyaseti tam olarak bilmemiz mümkün değil.

Şimdi böyle bir dünya karşısında Osmanlı geçmişiyile Türkiye ne durumda kalacak? Osmanlı tabii doğal olarak 'kimlikleşmiş', cemaatçi bir yapı. Ortak mülkiyet alanlarının olduğu ve bunların cemaatlere bağlandığı bir yapı. Dolayısıyla da azınlık meselesinin ima ettiği olgular bu sisteme aykırı olarak

doğmuş değil, bizzat devlet eliyle sürekli var kılınmış ve normalleştirilmiş, doğallaştırılmış bir düzen olarak yaşanmış. Yani azınlık durumu Osmanlının içinden baktığımız zaman bir anomali değil, toplumun olması gereken halini ifade etmekte. Zaten herkes kendi azınlığına mahkûm edildiği oranda bir azınlıklar bileşiminin yaşatılması mümkün. İmparatorluk mantığı bunu söylüyor.

Bu nedenle daha önceki panellerde ele alınan mülkiyet meseleleri azınlıklar için son derece hayati önem arz ediyor, çünkü Türkiye’de azınlıklar için mülkiyet meselesi bir bireysel sahip olma veya vatandaş olma meselesini fazlasıyla aşıyor. Bu bir kimliksel beka meselesi... Söz konusu kimliğin yaşayıp yaşayamayacağı bu mülkiyetin kalıcılığına bağlanmış durumda; çünkü vakıf sistemi söz konusu kimliği taşıyan cemaatin servetini birtakım kurumsal yapılara bölüştürülmüş durumda. Ancak o kurumsal yapıların zenginleşmesi ve ayakta kalmasıyla cemaat kendi dilini, dinini, kültürünü yaşatabiliyor. Daha önce Hrant Dink’in söylediği gibi, bir devlet yardımı olmadığı için de o cemaatin bunu kendi kaynaklarından üretmesi lazım. Kendi kaynakları ise kendi toplumsal mülküyle sınırlı... Eğer söz konusu mülk elinden alınır o cemaat birey olarak bir şey kaybetmiş olmasa da, bireylerin toplamını ima eden tüm alanlarda zayıflamış oluyor. Bunun anlamı cemaatin kendi kimliğini yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalması ve giderek toplumun geneli içinde erimesidir.

Dolayısıyla beka meselesi sadece Türk kimliğine ilişkin olarak değil, somut olarak azınlık kimliklerinde de karşımıza çıkan bir mesele. Azınlık kimliklerinde her çıktığı anda da Türk kimliğini, Türk milliyetçiliğini tetikleyen bir durum bu. Onun için burada çok daha kırılğan bir yapıyla karşı karşıyayız Avrupa’ya göre. Durumu fark etmekte, hiç bir şeyi aceleye getirmemekte ve Türkiye’nin bu dönemi sindirerek geçirmesinde yarar var. Çünkü Türkiye kendi sorunlarını tartışabilen, tartışmayı bilen bir ülke değil. Bu sorulardan kaçmış, geri durmuş olan bir ülke. Tartışmadığı ölçüde soruları eritemiş ve belki de soruların ya da meselenin böylece kendiliğinden ortadan kalkacağını hayal etmişiz. Ama öyle olmamış ve bundan sonra bugünkü dünyamızda olma şansı da yok...

Bu noktadan hareketle şu önemli sandığım noktayla sona gelmek istiyorum: Türkiye Batının da zorlamasıyla belki önce bir rehabilitasyon çabası üretmek zorunda kalacak. Negatif ayrımcılık olarak yaşanan bugünkü baskıları bir miktar temizleyecek. Vakıflar yasasında yapıldığı gibi... Ama ardından epeyce derine giden ve hakikaten nereye vuracağı belli olmayan bir beka ve kimlik tartışması yaşanacak. Belki azınlıklar üzerinden, belki Kürtler veya Aleviler üzerinden... Ama esas olarak tartışılacak şey Türk kimliği ve Türk vatandaşlığı olacak; ve bu ilk kez tartışılacak.

Kürtlerin niçin ‘böyle’ davrandığına dair de bir sürü şey yazılıp söyleniyor. Sanki çözülmüş olan bir meselenin yeniden hortlaması, veya yeniden tetiklenmesi, yada yeniden dışardan tahrik edilmesiyle karşı karşıyayız. Ama şunu görmek lazım: 200 yıldır bu topraklarda hiçbir kimlik entegre edilmiş değil. Entegre olmamış yan yana yaşayan kimlikler coğrafyası olmaya devam ediyoruz biz. Milletleşme çabası maalesef bir toplum olmayı engellemiş durumda ve Türkiye bugün belki ilk kez ‘biz nasıl bir toplumuz’ sorusuyla yüzleşmek zorunda. Batı yarını tartışırken bizim bugünü ve dünü tartışmamız kolay olmayacak. Öte yandan bu çetrefilli meseleyi de kolaycı otoriter yaklaşımlar çözemeyecek. Daha önce ‘azaltmadan’ bahsedildi. Azınlık ve kimlik sorunlarının insan üzerinden azaltma, sonra mülkiyet üzerinden azaltma biçimindeki siyasetlerle nasıl kemikleştiğini biliyoruz. Ama çok önemli bir başka olgu daha var... 1915’te de yaşanan ama bugün daha bilinçli bir biçimde sürdürülen. Buna ‘habitat üzerinden azaltma’ diyebiliriz. Yani o kimliğin yaşama alanını ortadan kaldırma... Düşünün ki 3 bin tane köy boşaltıyor, insanları oradan savuruyor ve bir bütün olarak yaşama şansını ellerinden alıyorsunuz.

Diğer taraftan bu konuların gerçekten konuşulduğu noktada Türkiye kendi kendisini habitat üzerinden azaltma tehlikesiyle de karşı karşıya kalacak. Çünkü Türkiye Türkleri de kaybedebilir bu tartış-

manın sonucunda. Yani sağduyulu, akıllı, alışkan Türkleri kaybederek daha vasat insanlara da mahkum olabilir. Nasıl Türkiye’de resmi ideoloji 80 yıl içerisinde daha vasat insanların elinde düştüyse, Türkiye’nin kendisi de daha vasat insanların eline düşme tehlikesiyle karşı karşıya. Onun için basiretli davranmak ve meseleyi herkesin sorumluluğunu dikkate alarak, yani bir çatışma anlayışı içinde değil, birliktelik temelinde ele almak lazım.

Azınlıkların sorunları gerçekten çok fazla. Ama Türklerin sorunları daha büyük. Onu çok açık söylemek lazım. Herkül Millas’ın guguk kuşu metaforuna bir kk nazire yaparak bitireyim. Bu metafor da guguk kuşunun zamanlamaları bireyin değişik kimliklerini sembolize ediyor. Sağlıklı bir birey için muhtemelen doğru bir metafor. Anlamı bir adım genişletelim ve o saati bir toplum olarak alalım... şimdi guguk kuşunun zamanlaması farklı kimlikleri ima edecektir. Eğer saat mekanik bir arıza göstermeyip, olması gerektiği gibi çalışıyorsa, biraz kuralcı bir biçimde de olsa iş görecektir. Ama ya saat çalışmıyorsa? Ya birisi saate müdahale ediyor ve bunun sonucunda guguk kuşu günün sadece belirli zamanlarında tyorsa? Yani karşımıza ya hep aynı kimlik çıkıyor ve öbür kimlik bir türlü kafasını uzatamıyorsa ne olacak?

TÜRKİYE'NİN AZINLIK SORUNUNUN KÜLTÜREL BOYUTU

I. OTURUM:

TÜRKİYE'NİN EĞİTİM POLİTİKALARININ GELİŞİMİ: TARİHSEL BOYUT

BİR HAYAL ÜRÜNÜ: İTTİHATÇILARIN “TÜRKLEŞTİRME POLİTİKASI”

Zafer Toprak

İttihat ve Terakki müslüman, gayr-ı müslim, ya da yabancı okullarda “Türkleştirme politikası” gütmeydi. Tek yaptığı, cemaatin dili ya da yabancı dil yanı sıra okullarda devletin resmi dili olan Türkçe'nin okutulmasını şart koşmasıydı.

“Türkleştirme politikaları” Cumhuriyet Türkiye'si'ni geriye doğru “okuma”nın bir sonucudur. Türkiye Cumhuriyeti, homojen bir yapıyı gündeme getiren bir ulus-devlettir. Cumhuriyet'i hazırlayan fikir hareketinin tabanını Meşrutiyet'te bulmak doğaldır. Ancak, tüm bu tarihsel perspektifin göz ardı ettiği bir gerçek vardır. O tarihlerde yeşeren “Türk milliyetçiliği” düşüncesinin, İttihat ve Terakki'nin benimsediği bir politika, ve dolayısıyla devletin izlediği bir politika olarak görülmesi mantık yürütmenin sonucudur. İttihat ve Terakki Türkçü bir örgüt değildir; “millî” bir siyasal yapılanmadır. Osmanlı Devleti ise 1922'ye kadar “Osmanlı”dır.

Arnold J. Toynbee, *“Turkey: A Past and a Future”* başlıklı kitabında İttihatçıların başlangıçta Fransız Devrimi ilkelerinden esinlenerek Osmanlı unsurlarını bağdaştırmaktan yana olduklarını, 1909 kongresinde ulusçu düşüncelerin bastırılarak, hedeflerinin örgütlenme olduğunu vurguluyor, ancak bu geniş açının kısa sürede daralarak Türk ögesinin ön plana geçtiğini söylüyordu. Bu söylem hemen hemen tüm II. Meşrutiyet yazınında egemendir. Günümüz “soykırım” savlarının da geri planında yer alır: İttihatçılar Balkan Harbi ile, -kimi diaspora tarihçilerince çok daha önce, hatta Tanzimat'tan beri- bir tür etnik milliyetçiliğin oluşturulduğu, bunun sonucu “homojenizasyon” politikası güttükleri, ve Cihan Harbi yıllarında bunun “patolojik” bir nitelik kazandığı iddia edilir. II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen Türk milliyetçiliğinin, bir tür “etno-milliyetçilik”in, Osmanlı yönetimine de hakim olan düşünce olduğu, bunun Osmanlı'yı tek bir unsurun, “Türk unsuru”nun hakim olduğu bir “ulus-devlet”e dönüştürmek istendiği salt diaspora tarihçilerinin ileri sürdükleri bir sav değildir; ülkemizde tarihçilerin hemen hemen hepsi bu görüşü savunurlar. Bu çoğu kez Cumhuriyet Türkiye'si'ni geriye doğru “okuma”nın bir sonucudur. Türkiye Cumhuriyeti, homojen bir yapıyı gündeme getiren bir ulus-devlettir. Cumhuriyet'i hazırlayan fikir hareketini tabanını Meşrutiyet'te bulmak doğaldır. Ancak, tüm bu tarihsel perspektifin göz ardı ettiği bir gerçek vardır. O da, o tarihlerde yeşeren “Türk milliyetçiliği” düşüncesinin, İttihat ve Terakki'nin benimsediği bir politika, ve dolayısıyla devletin izlediği bir politika olarak görülmesi ne denli gerçekçidir? Bu tür soruyu yanıtlayabilmek için belki en etkin “turnusol” kağıdı eğitimidir. Eğitim alanında bir “asimilasyon” politikası güdülmüş müdür? Bu yazıda biz Türkiye'deki tarihçilerin, ve özellikle eğitim tarihçilerinin İttihatçıların eğitim politikasını değerlendireceğiz.

Ulusal tarih söylemini tekrarlırsak şu şekilde özetlemek olası: İttihatçılar 1908'i gerçekten Osmanlılık idealleriyle gerçekleştirmişti. Bu bir tür Osmanlı ortak paydasında yeni bir ulus-devlet inşa süreciydi. Osmanlı kimliği bir tür “anayasal vatandaşlık”tı ve Osmanlı'da yaşayan tüm “anasır”ı [unsurları] kapsıyordu. İttihatçılar için çağdaş devlet bireyi muhatap alan bir anlayış üzerine kurulacaktı. Ferdinand Tönnies'in “gemeinschaft-gesellschaft” ayrımında vurguladığı, Osmanlı'da Müslüman ve gayr-ı müslim cemaat olarak gündeme gelen bir tür cemaat anlayışı, “Osmanlı Cemiyeti'nin oluşmasını önleyen katmanlaşmayı aşarak, bireyi devlete muhatap kılmak, bireyi cemaat mensubu olmaktan kurtarıp “yurttaş”a dönüştürmek, ona “anayasal vatandaşlık” vermek” 1908 devriminin ana sorunsalıydı. Ayrıca cemaatler her türlü dış baskı için aracı işlevi görüyordu. Pekiştirilmiş Osmanlı kimliği dış müdahalelerin de önüne kesecekti. Böylece “bağımsız” bir ulus-devlet inşa süreci başlatılabilecekti.

Hemen tüm II. Meşrutiyet üzerine yazında bu anlayışın 1908'in başları için geçerli olan bir evre olduğu, ancak, kısa bir süre sonra İttihatçıların bundan vazgeçtikleri ve İttihat ve Terakki Balkan Harbi ertesi iktidara geldiğinde etnik unsurları zora dayalı olarak Türkleştirme sevdasına kapıldığı, bir başka deyişle “asimile” etme politikası izlediği vurgulanmaktadır. Ulusal tarih tezlerine göre, “çok unsurlu” bir devlet yapısı devlet aygıtını da farklı politikalar izlemeye zorluyor, bu ise çağdaş anlamda eşitçi, fark gözetmeyen bir yapının oluşmasını engelliyordu. Bir başka deyişle aşırı göreceli bir doku, “kültüralizm”, bir tür “relativizm” ülkeyi her gün içinden çıkılmaz bir cendereye sokuyordu. İşte bu noktada “etno-milliyetçilik”, ya da “homojenizasyon” yaşandığı savı gündeme geldi. Bu sav gerek Türkiye’de sosyal bilimciler / tarihçilerce, gerekse yurt dışında diaspora tarihçiliği dahil tüm Osmanlı / Türkiye çalışmalarına hakim oldu.

Tekrar ediyoruz, İttihat ve Terakki Türkleştirme politikaları uyguladı mı ? Bu süreçte eğitim omurga işlevi gördü mü ?

Başta eğitim tarihçileri olmak üzere hemen tüm tarihçiler bu konuda hemfikir. Buna da kanıt olarak mevzuat gösterilmekte. Tarihçilerin, “cemaat ve ecnebi mektepleri”yle, kısacası II. Meşrutiyet yıllarında özel okullarla ilgili gönderme yaptıkları iki önemli mevzuat vardır. Bunlardan ilki “İmtiyazât-ı ecnebiyyenin ilgası üzerine ecânib hakkında icra olunacak muameleye dair talimatname” olarak da bilinen “İmtiyazât-ı ecnebiyyenin ilgasından dolayı memurine tebliğ olunacak talimatname”nin bir tür zeyli olan “Müessesât-ı mezhebiyye ve tedrisiyye ve bahriyye ve mekâtib ve emâkin-i sıhhiyye-i hususiyye”dir. Osmanlı Hariciye Nezareti bunu “*İmtiyazât-ı ecnebiyyenin ilgasından dolayı memurine tebliğ olunacak talimatname*” başlığı altında risale olarak yayınlamıştır. [Osmanlı Hariciye Nezareti, İmtiyazât-ı ecnebiyyenin ilgasından dolayı memurine tebliğ olunacak talimatname, İstanbul; Matbaa-i Amire, 1330.] Kapitülasyonların kaldırılışı ertesi 1914 sonbaharında çıkarılmıştır. Gereğesi kapitülasyonların kaldırılışının idari kadrolarca yürütülüşünü düzenlemektir. Nitekim talimatnamenin ilk maddesi bu hususa dikkat çeker. Ancak, dönemin Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği’nce kaleme alınmış olan bu talimatname iradeye arz olunmamış ve Takvim-i Vakayi ile yayınlanmamıştır. Bir başka deyişle yürürlüğe konup konmadığı şüphelidir. Ancak tarihsel önemi nedeniyle Sicilli Kavanin’in 11. cildinde kayda geçmiştir. Diğerleri ise Cumhuriyet yıllarında da yürürlükte olan 20 Ağustos 1331 / 2 Eylül 1915 tarihli “Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi”dir. İlki Osmanlı’daki yabancı okullarla ilgili düzenlemeye giderken, “anasır-ı gayr-ı müslime” ya da “mîlel-i gayr-ı müslime”nin açmış olduğu okullar bu ikinci mevzuat kapsamına girer. Bu ikinci mevzuat dolaylı olarak yabancıların da Türkiye’deki eğitim faaliyetlerini düzenler. Bir başka deyişle 1914 mevzuatı salt yabancıların Osmanlı topraklarında açtıkları okulları kapsarken, 1915’te çıkarılan Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi yerli, yabancı her türlü özel okullar için geçerlidir. Her iki mevzuatta da Türkçe yanı sıra tarih ve coğrafya dersleri ve okutulacağı dil gündemdedir. 1915’te bu derslerin kimler tarafından okutulacağı kaydedilmektedir.

Cumhuriyet Türkiye’sinde yayınlanan eğitim tarihleri ya da eğitimi kapsamına alan tarih eserlerinin hemen hemen tümü, İttihatçıların eğitimi “millileştirme” adı altında Türkçe yanı sıra Türk tarihi ve Türk coğrafyasının Türk hocalar tarafında Türkçe olarak okutulacağını iddia eder. Aşağıda belirteceğimiz iki istisna dışında bu tarihçilerimizin ilgili mevzuatı görmeksizin kısır bir döngü içinde birbirlerine gönderme yaparak “Türkleştirme” tezleri geliştirmişlerdir. Bu tezler doğal olarak 1915 tehcirinin yorumunda “soykırım” tezleri için zemin oluşturmaktadır. Böylece Türkiye’de tarihçiler “milliyetçilik” adına geçmiş “Türkleştirirken” farkında olmaksızın “soykırım” değirmenine su taşımaktadırlar.

İttihatçıların “millî maarif” anlayışı gerçekten bir tür ayrımcılık gütmüş müdür? Osmanlı, topraklarında yaşayan kimi unsurları zorla “Türkleştirme” girişiminde bulunmuş mudur? Gayr-ı müslim-

lere zorla Türk tarihi ve Türk coğrafyasını Türk hocalar tarafından Türkçe olarak okutturmuş mudur? Eğitim tarihçilerimize bakarsanız yanıt “evet”tir. Diaspora tarihçileri için bu hayli hayli “evet”tir. Her türlü İttihatçılara atfedilen “etno-milliyetçilik” ya da “homojenizasyon” tezlerinin gerisinde bu tür bir gerekçe yatar.

Türkiye’de eğitim tarihçilerinin aymazlığının gerisinde “üşengeçlik” yatar. Nasıl olsa sizden önce birileri bu mevzuatı görmüştür, ve orada burada zikretmişlerdir. Tek yapılacak şey onların söylediklerini doğru addedip gönderme yapmaktır. Gidip, arşiv ya da kütüphane köşelerinde mevzuat peşinde koşmanın alemi yoktur. Öte yandan tarihçilerimizin “zihinsel” ulusal dürtülerine de bu tür bir anlayış tabir yerindeyse “cuk” oturmaktadır: İttihatçılar Türkçüdür, Türk milliyetçisidir. O nedenle eğitimi de “Türkleştirme” doğaldır. Gayrimüslimler ve yabancılar ülkeyi bölmüş, parçalamıştır. Buna yanıt olarak da Türk etnik unsuru üzerine kurulu bir “etnik milliyetçilik” doğal sonuçtur.

İttihat ve Terakki’nin “millî” olduğu bir gerçektir. Ama bu “millî”lik sanıldığı gibi etnik tabana oturan bir milliyetçilik değildir. Onlar için millî olan Osmanlı’dır. Değişik “unsur”lardan oluşan bir devlet ancak dışa karşı tavrıyla “millî” olabilir. Bu nedenle kimi İttihatçılar Türk Ocakları, Türk Yurdu gibi çevrelerde öbekleşmişlerse de iktidardayken devlet politikası olarak hiçbir zaman “etnik” politikalar izlememişlerdir. Bunun “turnusol kağıdı” eğitimidir. “Homojenizasyon” tezlerinin ters yüzü “sosyalizasyon”dur. İttihat ve Terakki’nin politik sosyalizasyonu bir tür liberal milliyetçilik tezlerine dayanır. Osmanlı değişik unsurlarıyla, cemaat anlamına gelen şekliyle “millet”leriyle bir bütündür. Bu “millet”ler, imparatorlukların doğası gereği birarada yaşarlar. Osmanlı uyruğunun bir “millet”e mensup olduğunu söylemesi, değişik kimliklerden birini ifade etmesidir. O aynı zamanda bir Osmanlı’dır, Kastamonulu, ya da Maraşlı’dır; katolik ya da protestandır; alevidir, sünnidir; Arnavuttur, Çerkestir, Kumuktur, vesaire vesaire. Osmanlı’da “millet” bağlamında bu tür bir alt kimliğe sahip olmayan unsur Türkçe konuşan müslümanlardır. Bu nedenle Türk milliyetçiliği Osmanlı’nın son milliyetçiliğidir ve diğerlerine üstün gelme kaygısıyla gündeme gelmemiştir. Ziya Gökalp, bu tür bir kimlik ihtiyacının nasıl doğduğunu Divan-ı Harb-i Örfi’de açık bir şekilde gündeme getirir.

“Türkleştirme” tezlerinin başlangıç noktası ünlü tarihçimiz, İstanbul Vilâyeti Mektupçusu Osman [Nuri] Ergin’dir. 1939-1943 yılları arası yayınlanan beş ciltlik Türkiye Maarif Tarihi’nin 4. cildinde azınlık anlamına gelen “azlık mektepleri”ne yer verir. Bu bağlamda 1915 tarihli Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi’nden söz eder ve kitapta şu satırlar yer alır:

“Lisanı resminin gayri lisanla icrayı tedrisat olunan Hususî Mekteplerde, Türkçenin ve Türkiye Tarih ve Coğrafiyesinin Türkçe olarak Türk muallimler tarafından talim ve tedrisi mecburidir.” [Cilt 4, s. 1744.]

Osman Ergin’in kitabında yer alan bu “Türkleştirme politikası” eğitim tarihçimizce de tekrarlanmıştır: İki önemli temel kaynaktan yola çıkalım: Hasan Ali Koçer’in , *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, ve Yahya Akyüz’ün , *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982’ye)* adlı eserlerine gönderme yapalım.

Önce Hasan Ali Koçer’in yazdıklarına bakalım:

“Meşrutiyetin ikinci devresi diyebileceğimiz I. Cihan Harbi yıllarında Hükûmetin artık her şeye hâkim olmaya başladığı muhtelif vesilelerle belirtilmişti. Bilhassa azınlık ve yabancı özel okulları kendi hükûme almak için 1915 yılında aşağıda önemli hususlarını verdiğimiz Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi yayımlandı. (Mekâtib-i Hususiyye Talimatnâmesi, 1331.)

...

6. madde – Lisan-ı resmiden gayrı lisanla icray-ı tedrisat olunacak mekâtib-i hususiyede Türkçenin ve Türkiye tarih ve coğrafyasının Türkçe olarak Türk muallimler tarafından talim ve tedrisi mecburidir. Türkçe, sınıf-ı ibtidaiyede haftada dört saatten ve sınıf-ı taliye ve âliyede iki saatten dūn olmayacaktır... (s. 206-207)”

Madde burada belirtilmiş olmasına rağmen, aşağıda belirteceğimiz son cümlesine yer verilmemiştir. Devam edelim:

....

Bu Talimatnamenin azınlık ve yabancı okulları için getirdikleri tekrar belirtilecek olursa 6. maddede “*Türkçeden gayri lisanla icra-i tedrisat olunan mekâtib-i hususiyede Türkçenin ve Türkiye tarih ve coğrafyasının Türkçe olarak ve Türk muallimler tarafından talim ve tedrisi mecburî tutulmuş*”. [Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İkinci basılış, İstanbul; Milli Eğitim Basımevi, 1974, s. 206-207, 210-III.]”

Yukarıda atlandığını söylediğim ve aşağıda göreceğimiz cümlecik burada kasten çıkarıldığı kanısını doğurmaktadır. Zira 6. maddeye gönderme yapılarak “Türkçe olarak ve Türk muallimler tarafından talim ve tedrisi mecburî tutulmuştur” denmektedir.

Keza Yahya Akyüz de benzer bir yorum getirmektedir: “..., 1914’te I. Dünya Savaşının patlaması, Osmanlı Devletinin Almanya yanında savaşa girmesi, Rum ve ermeni azınlıkların da karşı cephedeki devletlerle işbirliğine gitmeleri, Balkan Savaşları sonunda Rumelideki birçok toprakların üzerinde Türk ve azınlık halkla beraber elden çıkması, Ermenilerin Doğu Anadolu’dan güneye doğru tehciri (göç ettirilmesi) gibi yeni olaylar nedeniyle Osmanlı Devleti ülkede kalan ve sayıları biraz daha azalmış bulunan azınlıkların öğretimini düzenlemek için artık önünde bir engel görmemiş ve 1915 tarihli Talimatname işte bu sırada çıkarılabilmıştır.

Bu Talimatnameye göre azınlıklar ancak kendilerinin oturduğu mahalle veya köylerde okul açabileceklerdir. Kendi dilleri öğretim dili olabilir, fakat okullarda Türk dili yanında Türkiye Tarihi ve Coğrafyası Türkçe olarak ve Türk öğretmenlerce okutulacaktır.” Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982’ye)* başlıklı eserinde yer alıyor: , [Ankara; A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını, 1982, s. 179-180.)]

Listeyi fazla uzatmaksızın yakın dönemde çıkmış iki kitaba daha gönderme yapalım:

Mustafa Gencer’in *Föntürk Modernizmi ve Alman Rubu – 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*” adlı eserde şu satırlar yer alır:

“Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Osmanlı hükümeti Özel Okul Kanunu’nda (Mekâtib-i Husûsiye Talimatnâmesi) değişiklik yaptı. Buna göre azınlıklar sadece gerçekten ikamet ettikleri yerlerde ana dillerinde özel okullar kurabileceklerdi. Bu da okullarda Türk dili, tarihi ve coğrafyası derslerinin Türk öğretmenler tarafından okutulması ve okulların Maarif Nezareti ve / veya mahallî makamların denetiminde olması şartına bağlıydı.”

Aynı şekilde Mustafa Gencer, Hasan Ali Koçer’e gönderme yapmaktadır. O da, kendinden öncekiler gibi, cemaat mekteplerinde Türk tarih ve coğrafyasının Türk öğretmenlerce okutulacağını vurgulamaktadır. [Mustafa Gencer, *Föntürk Modernizmi ve Alman Rubu – 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İstanbul; İletişim Yayınları, 2003, s. 103-104.]

Talimatnameyi görmeden gönderme yapan bir diğer yazar Mehmet Emin Elmacı'dır. *İttihat-Terakki ve Kapütülasyonlar* başlıklı eserinde Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi'nin ilgili maddesi ile ilgili olarak şu satırlara yer verir. "Ayrıca yabancı dilde eğitim-öğretim yapan okullarda Türkçe, Türkiye Tarih ve Coğrafya dersleri Türkçe olarak Türk öğretmenler tarafından verilecekti (6. madde)". Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapütülasyonlar*, İstanbul; Homer Kitabevi, 2005, s. 147.

Çoğaltılabilecek bu tür örnekleri bir kenara bırakalım ve gerçekten mevzuatın ne dediğini görelim: *Takvim-i Vakayî*'de [13 Eylül 1331, número 2302, s. 1-5] yer alan 20 Ağustos 1331 günlü Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi'nin 6. maddesi şöyle:

Madde 6 – Lisan-ı resmînin gayrı lisanla icra-i tedrisat olunan mekâtib-i hususiyyede Türkçe'nin ve Osmanlı tarih ve coğrafyasının talim ve tedrisi mecburidir. Türkçe sunuf-ı ibtidaiyyede haftada dört saatden ve sunuf-ı taliyye ve aliyyede iki saatden dûn olmayacak ve Osmanlı tarihi ve coğrafyası mektebin lisan-ı tedrisiyle de okutulabilecektir.

Bu günkü dille madde şu anlama geliyor. Resmi dil yani Türkçe dışında bir dilde eğitim veren özel okullarda Türkçe ve Osmanlı tarih ve coğrafyasının okutulması zorunludur. Bu arada şunu belirteyim, daha öncede "lisan-ı resmî" olarak Türkçe bu okullarda zorunluymuştu. Türkçe ilkokullarda haftada dört saat, orta ve liselerde iki saatten az olmayacaktır. Osmanlı tarih ve coğrafyası da okutulacaktır ve bu dersler okulun eğitim diliyle verilebilir.

Bu mevzuatla Osmanlı topraklarında bulunan değişik "unsur"lara, ya da "millet"lere ait özel okullar ve yabancı okullar, cemaat dillerinde ya da yabancı dilde eğitim verirken Türkçe'yi de öğretmeye mecbur tutuluyorlardı. Bu okullarda ayrıca Osmanlı tarih ve coğrafyası -Türk tarih ve coğrafyası değil- okutulacaktı. Bu dersler eğitim kurumunun diliyle yani Ermeni okullar Ermenice, Rum okulları Rumca -yani Türkçe değil- doğal olarak kendi cemaatlerine mensup hocalar tarafından -yani Türkler tarafından değil- okutulabilecekti. Bir başka deyişle İttihatçılar müslim, ya da gayr-ı müslim herhangi bir okulda Türkleştirme politikası uygulamamıştı. Tek yapılan devletin resmi dili olan Türkçe'nin cemaatin dili ya da yabancı dil yanı sıra okutulması şart koşulmasıydı.

Talimatnameyi içerik açısından doğru yansıtan iki yazarı burada belirtmek gerekiyor: Bu kişiler, kitapların yayınlanış tarihine göre Halil AYTEKİN ve Şamil MUTLU. Halil AYTEKİN, bilfiil *Takvim-i Vakayî*'nin 13 Eylül 1331 [sayı 2303] günlü nüshasına gönderme yaparak, talimatnamenin altı maddesini aynen kitabına alıyor. [Halil AYTEKİN, *İttihat ve Terakkî Döneminde Eğitim Yönetimi*, Ankara; Gazi Eğitim Fakültesi Yayını, 1991, s. 152-155] Bunlar arasında yukarıda kaydettiğimiz ünlü 6. madde de var. Ancak, maddelerin de yer aldığı Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi bahsini "Görüldüğü gibi, talimatname ile bütün mevzuat boşlukları kapatılmış ve hükümet otoritesini kabul ettirmiştir. Bu müesseseler fesat yuvaları olmaktan çıkarılarak Türk kültürüne, dine ve ahlâka aykırı tedrisat yapmalarını men edilmiştir" sonucuna varmıştır. Hükümetin bu mevzuatla özel okullar eğitim sistemine çeki düzen getirdiği ve "otorite"sini kabul ettirdiği doğrudur. Nitekim Cumhuriyet yıllarında da bu mevzuat, Osmanlı yerine Türkiye sözcüğü ikame edilerek, yürürlükte kalmıştır. Ama talimatnamenin "Türk kültürüne, dine ve ahlâka aykırı tedrisat yapmalarının men'edildiği sonucuna varılmasını gerekecek unsurları içerdiğini söylemek olanaksızdır. Daha önceki benzer düzenlemelerde de yer aldığı gibi Türkçe bir "lisan-ı resmî" olarak okutulması bir kez daha vurgulanmıştır. Keza Şamil Mutlu da Talimatnameyi görmüş, hem *Takvim-i Vakayî*'yi hem de Maarif Nezareti'nin yayınladığı risaleyi [*Mekâtib-i Hususiyye Talimatnamesi*, İstanbul, 1331] kaynak olarak göstermiş ve hemen hemen tüm mevzuatı bugünkü dile aktararak -ki yapmamalıydı ya da ayrıca belge olarak kitabın sonuna Osmanlıca metni eklemeliydi- kitabında vermiştir. [Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İs-

tanbul; Gökkubbe Yayınevi, 2005, s. 41-47] Şamil Mutlu'da 6. madde şu satırlarla yer alır: “Türkçe'den başka lisanla eğitim veren özel okullarda, Türkçe, Osmanlı Tarih ve Coğrafyası mecburidir. Türkçe iptidaî okullarda haftada dört saat, taliye ve âliyelerde iki saatten az olmayacak, Osmanlı Tarih ve Coğrafyası okulun lisanı ile okutulabilecektir. s. 42.

* * *

Sonuç olarak şu söylenebilir: Cemaat mekteplerini de içeren 1915 tarihli düzenleme bu okulların doğal olarak cemaatin kendi dilinde eğitim yapmalarını öngörmektedir: Yani Rumca, Ermenice vs. 1915 mevzuatı “lisan-ı resmi” olan Türkçe'nin de bu okullarda, cemaatin dili yanı sıra okutulmasını şart koşturmaktadır. Bu hüküm Maarif Nezareti'nin daha önceki düzenlemelerinde de vardır. 1915 mevzuatı ayrıca Osmanlı tarihini ve coğrafyasını da müfredata almıştır. Altını çizelim, burada söz konusu olan Türk tarihi ve coğrafyası değildir; Osmanlı tarihi ve coğrafyasıdır. Ve bu dersleri cemaat, kendi mensuplarınca kendi anadillerinde, yani mekteplerin kendi “lisan-ı tedrisiyye”siyle okutabilecektir. Yani Türkler tarafından Türkçe okutulması diye birşey söz konusu değildir. Osmanlı tarihi ve coğrafyası, Rumca da okutulabilir, Ermenice de... Rumca ya da Ermenice okutulabilecek bu dersler haliyle Osmanlı Rum ya da Ermeni cemaatine mensup kişilerce okutulacaktır, “Türkçe ve Türkler” tarafından değil.

Peki bu Rum ve Ermeni öğretmenleri kim seçecektir. Madde 26'da buna yanıt verilmektedir. “Tedrisat-ı taliyye mekâtibiyle darülmuallimin ve darülmuallimat-ı ibtidaiyye müdür ve müdire ve muallim ve muallime ve muavin ve muavineleri Darülmuallimin ve Darülmuallimat-ı aliyyeden ve Darülfünun şubâtından ve sair mekâtib-i aliyyeden mezun olmak şarttır. Cemaatler tarafından müesses mekâtib-i taliyye-i gayr-ı müslime için rüesa-i ruhanîleri tarafından işbu dereceye muaddel olarak verilip maarif idarelerince kayd ü tahtîm edilmiş olan ehliyetnameyi haiz kimseler dahi muallim tayin olunabilirler.” Yani cemaatler tarafından kurulmuş gayrı müslim okullarında ruhanî reislerin verilmiş ve yöre maarif yöneticilerince kayıt altına alınıp mühürlenmiş ehliyetnameyi haiz kimselerce bu dersler verilebilecektir.

Özetlersek, pekala bir Osmanlı Rum, ya da Ermeni cemaatine mensup bir kişi kendi ruhanî reisinin onayıyla Rumca ya da Ermenice Osmanlı tarihi ya da coğrafyası okutabilecektir. Bu talimatnamenin yayınlanış tarihi 2 Eylül 1915'tir; 1915 günümüzde “etnik temizlik” yapıldığı, “patolojik bir homojenizasyon” politikasının izlendiği, “Türkçülük adı altında etno-nasyonalizm”in soykırıma dönüştüğü iddialarının ayyuka çıktığı bir yıldır.

İşin ilginç yönü bu tür bir “homojenizasyon”u inşa eden, ve belgeyi görmeksizin hüküm veren, “soykırım” değirmenine su taşıyan Türk eğitim tarihçileridir.

Özetlersek, İttihatçıların “millî eğitim”e yönelik politikaları Osmanlı topraklarında yaşayan unsurları ya da milletleri baskı altına almaya yönelik bir politika olmamıştır; onları Türkleştirme kaygısı gütmemiştir. İttihatçıların “maarif” politikaları “millî” kaygılarla, her türlü yabancı yönlendirmesinden uzak, öğrencilere Osmanlılık kimliği aşılama yönelik, eğitimi tek bir çatı altında birleştirme girişimidir. Bu “anayasal vatandaşlık” anlayışı üzerine kurulu bir Osmanlı yurttaşı inşa sürecinin parçasıdır.

TEKPARTİ DÖNEMİ, MİLLÎ EĞİTİM, MİLLÎ DİL VE TÜRKLEŞTİRME POLİTİKALARI

Mustafa Çapar

Azınlıkların ve gayritürk unsurların Türkleştirilmesi, kısmen bir evveliyatı olsa da, esas olarak 1920'lerin başlarında, ulus-devlet projesinin hayata geçirilmesiyle başlar. Devlet, Cumhuriyet'ten önce Osmanlı'nın yaşadığı deneyimin de hatırası ve etkisiyle gayrimüslim azınlıklara kuşkuyla ve aynı zamanda alınganlıkla yaklaşır; onların ulus-devlet için bir tehlike oluşturduğunu kabul eder. Aynı zamanda çelişkili olarak bir yandan gayrimüslimleri ve gayritürkleri Türkleştirmeye çalışırken, diğer yandan da bu unsurların Türklüğü içselleştirmeyeceği kaygısını taşır.

1920'lerin başından 1940'ların sonuna kadar iktidar olan ve bir anlamda devletle özdeşleşen CHF/P'nin tekparti iktidarı döneminde gayrimüslim ve gayritürklerle uyguladığı Türkleştirme politikası hem devlet hem de gayrimüslim ve gayritürk unsurlar için sancılı bir dönemin yaşanmasına neden olur. Türkleştirmede dil unsuru özellikle önemli bir yer tutar. Burada, otuz yıllık tekparti döneminde, "resmi azınlık"ların (Rum, Ermeni ve Yahudiler) Kürtlerin millî eğitim, Halkevleri ve Türk Ocakları gibi kurumlar aracılığıyla nasıl Türkleştirildiklerini özetleyerek yirmi dakikaya sığdırmaya çalışacağım.

Eğitim, Dil ve Azınlıkların Türkleştirilmesi

Lozan Antlaşması, aynı zamanda azınlık haklarının tanınması anlamına gelmiştir. Ancak orada söz konusu edilen azınlıklar, bunlara "resmi azınlıklar" da denebilir, Rum, Ermeni ve Yahudilerdir. Baskın Oran'ın da çeşitli yazılarına belirttiği gibi Lozan'ın ilgili maddeleri (özellikle 39. madde) yalnız söz konusu "resmi azınlıkları" değil, Kürtler de dâhil olmak üzere diğer dil ve etnik azınlıkların dil, ifade, eğitim haklarını da kapsamaktadır.¹ Ancak Antlaşma bu yönüyle devlet tarafından dikkate alınmamış ve azınlık deyince söz konusu gruplar anlaşılmalıdır. Ancak, Antlaşma'nın hükümlerine tam olarak riayet edilmediği de Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra azınlıkların bu konuda şikâyetlerini dile getirmelerinden anlaşılmalıdır.² Tabii sorunun temelinde devlet kurumlarının ve devletin üst düzey yetkililerinin, azınlıklara kuşkuyla yaklaşımlarının, onları potansiyel tehlike olarak görmelerinin etkisi vardır.

Azınlıkları tehlike olmaktan çıkarmanın bir yolu hem azınlık okullarında hem devlet okullarında duruma uygun eğitim sistemi oluşturmak, Türkleştirmeye buradan başlamaktır. Tevhid-i tedrisat bu amaçla çıkarılmamışsa da bu amaç için iyi bir zemin oluşturmuştur. Tevhid-i tedrisat, eğitimde birlik ilkesinin yanında laiklik ilkesine bağlı olarak okullarda dinsel eğitimi sınırlamıştır. Bu da sonuç itibarıyla azınlık okullarının baskı altına alınmasını getirmiştir. Gayrimüslim azınlıkların okulları dini cemaatlerin ve cemiyetlerin kurdukları ve masraflarının büyük kısmını bu kurumların karşıladıkları okullardır (bir kısım masrafı ise devletin bazı kurumları karşılamakla yükümlüdür).

1920'dan sonra çıkarılan birçok yönerge ve yönetmelik azınlık okullarında nelerin bulunup nelerin bulunmayacağını ve nelerin okutulacağını ayrıntılı olarak belirler. Ama aslında 1915 tarihli *Mekâtib-*

1 Bkz. Oran, Baskın, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, Ankara, İmaj Yayınevi, 2001, s. 152; Oran, Baskın, "Lozan Barış Antlaşması." B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C 1 1919-1980, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002: 215-238; Oran, Baskın, "Türkiye'de Azınlık Hukuku." *Toplumsal Tarih*, 117, (Eylül) 2003: 74-79.

2 Bkz. Bali, Rifat N. *Bir Türkleştirme Serüveni*, İstanbul, İletim Yayınları, 2000.

i Hususiye Talimatnamesi, azınlık okullarının sıkı bir denetim altına alınacağını işaretlerini verir. Bu belge, aynı zamanda Türkleştirme faaliyetlerinin eğitim sahasında da başlayacağını işareti olarak değerlendirilebilir Aynı talimatname 1923 yılında tekrar yayımlanır.³ Bu talimatnameye göre Türkçe, Türk tarih ve coğrafyası derslerini “*Türk muallimler*” Türkçe okutulacaktır (madde 6). 1927 tarihli bir ilanda da Keçiören’deki bir muallim mektebine alınacak öğretmenlerin “Türkler” arasından seçilmesi önkoşulu bulunmaktadır. Bu “ölçüt” daha sonra birçok alanda aranan ilk şart olacaktır. “Türk olmak”, tekparti dönemi Türkleştirme politikasının önemli bir ayağıdır ve bu kavram hem söylem hem de eylem düzeyinde etnik-soya dayalı unsurlar ihtiva eder.⁴ Ancak “Türk olmak” Türkiye açısından çok da açık bir ifade değildir. Kimi zaman “vatandaş” olmak ve Türkçe konuşmak Türk olmak için yeterli koşulken çoğu zaman “ırken” de Türk olmak öne çıkar. Bu çelişkili tekparti döneminde tutum çok sık tezahür eder. Bir bireyin ya da topluluğun Türk sayılabilmesi için o bireyin ya da topluluğun kendisini “samimi olarak” Türk hissetmesi gerekir; bununsa önemli ölçütü Türkçe eğitim almak ve Türkçe konuşmaktır. Örneğin Hasan-Âli Yücel “Bütün içtimai tezahürler, okulun milli bilinç eğitimi vermesine yardım etmiş; Türkiye milliyetçiliğinin saf ve halis zemini haline almaya doğru ilerlemiştir”⁵ derken okulun o bilinen işlevini bir kez daha ve yetkili bir ağız olarak teyit eder.

Azınlık okullarındaki eğitimin Türkleştirilmesini öngören birçok yasa, yönetmelik, talimatname bulmak mümkündür. Bunlardan biri 1938’de yayımlanan *Türk Hususi Azınlık ve Yabancı Okullarda İdare İşleri* başlıklı yönerge dir. Bu belgede, azınlık (ve yabancı okullarında) yalnızca bazı derslerin *Türk öğretmenler* tarafından verilmesinin yanında yarıdirektörlerin de (müdür yardımcılarının) Türk olması koşulu getirilmiştir. Bu yarıdirektörler Türkçe, tarih ve coğrafya, sosyoloji, yurtbilgisi derslerinin Türk öğretmenler tarafından veriliyor olmasının takibiyle ilgilenecekler, Türkçe yazışmalara nezaret edeceklerdir, vs. Bu ve benzeri uygulamalar neticesinde zaten İttihat ve Terakki döneminde sayısı azalan azınlık okulları, Cumhuriyet döneminde daha da azalmıştır. Buna bağlı olarak öğrenci sayısında da büyük bir düşüş yaşanmıştır. Azınlık okullarının diğer azınlık kurumları ve faaliyetleriyle beraber tehlike olarak görülmesinin bir başka tezahürü de yine tekparti döneminde ünlü Varlık Vergisi uygulamasında ortaya çıkmıştır. Lozan Antlaşması’na göre devletin maddi yardımda bulunması gereken azınlık okullarına yüksek vergiler tahakkuk ettirilir⁶

Azınlık okullarının bir tehlike oluşturduğu ve bu okulların kapanması gerektiği görüşü Mustafa Kemal tarafından da dile getirilir. Esasen azınlıkların Türkiye açısından bir tehlike oluşturduğu düşüncesi Mustafa Kemal’in bazı konuşmalarında karşımıza çıkar ve Mustafa Kemal’in azınlıklar konusundaki düşüncesinin de zaman içinde değişime uğradığı görürüz. Örneğin 1919’da “Hepimiz bu devletin Müslüman ve anasır-ı gayrimüslime dâhil olarak aynı surette tebaasıyız” diyen Mustafa Kemal, 1920 yılında “Türk milletini teşkil eden Müslüman öğeler hakkındaki konuşma”sında şunları söyler: “Meclisi âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı islâmiyedir, samimî bir mecmuadır. [...] Bu mecmuayı teşkil eden her bir unsuru islâm, bizim kardeşimiz ve menafîi tamamıyla müşterek olan vatandaşımızdır”.⁷ Bu konuşmada gayrimüslimlerin dışarıda tutulması dikkat çekmektedir. Mustafa Kemal, 5 Mayıs 1924 tarihinde *New York Herald* muhabirine verdiği demeçte İmparatorluğun, eğitimi ıslah etmede yetersiz kaldığını, azınlık okullarının ihanet projelerine hizmet ettiğini; Ermenilerin bağımsız bir kraliyet hayalini fiile geçirmeye çalıştıklarını; Rumların ise okullarında kendi dillerini

3 Bkz. *Mekâtib-i Hususiye Talimatnâmesi*, İstanbul, Matbaa-yi Amire, 1339; 1915 talimatnamesinin Latin harfli baskısı için *Millî Eğitimle İlgili Kanunlar Cilt 2*, Ankara, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1960, s. 276.

4 Yıldız, Ahmet, *Ne Mutlu Türk’üm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919–1938)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 124.

5 Yücel, Hasan-Âli, *Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, İcel, Kültür Bakanlığı. Yayınları, 1993, s. 169.

6 Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, İstanbul, Nebioğlu Yayınları, 1951, s. 127.

7 Atatürk, Mustafa Kemal, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Ankara, Tarih Kurumu Yayınları, 1997, C II, s. 12; C I, s. 74–75.

ve dinlerini öğretme faaliyeti içinde bulduklarını belirtir ve Rumlarla Ermenilerin İmparatorluğu yabancı saydıklarını ifade eder.⁸

Tekparti döneminin ve Türk siyasi hayatının ikinci kişisi (millî şef) İsmet Paşa da eğitimin ve eğitim aracılığıyla gayritürklerin ve gayrimüslimlerin Türkleştirilmesi konusunda oldukça hassastır. İsmet Paşa, 5 Mayıs 1925'te Muallimler Birliği Kongresi'nde yaptığı konuşmada Türklüğe ve Türk milleti kavramına özel bir vurgu yaparken millî terbiye istediklerini, beynelmilel terbiye anlamına gelen dinî terbiye istemediklerini vurgulamakta ve bu tek parça milliyet içinde bütün "yabancı" kültürlerin erimesi gerektiğini belirtir. İsmet Paşa kendisini Türk milletinin medeniyeti içinde başka topluluklara bağlı görenlere şunu açıkça teklif eder: "[Azınlıklar] Türk Milletiyle beraber olsunlar. Fakat halihazırda halinde değil, konfedere olmuş medeniyetler halinde değil, tek bir medeniyet halinde. Bu vatan, işte tek olan bu millet ve bu milliyetindir. Bunu yalnız söz olsun diye söylemiyoruz. Süs olsun diye bu fikirde değiliz; bu siyaset vatanın bütün hayatıdır. Yaşayacaksa yekpare bir millet olarak yaşayacağız. İşte millî terbiye dediğimiz sistemin umumi hedefi." İsmet Paşa, 25 Nisan 1925'te Şeyh Sait İsyanı'nın hemen ardından Türk Ocakları'nda şunları söyler: "Türke ve Türklüğe riayet etmeyi ezeceğiz [...] memlekete hizmet edenlerden talep edeceğimiz, her şeyden evvel Türk ve Türkçü olmaktır."¹⁰

Dönemin diğer devlet adamlarının azınlıklara bakışı esas itibariyle İsmet Paşanınkinden farklı değildir. Tekparti döneminin ünlü Milli Eğitim Bakanlarından Türk "sol" hareketi içinde demokrat bir devlet adamı olarak değerlendirilen Hasan-Âli Yücel de azınlık okullarını tehlikeli olarak görenlerdendir ve ona göre de okullar Türk'e ve Türklüğe yönelik faaliyet göstermelidir. "Türk Cumhuriyeti vatandaşı olduğu halde 'ben Türküm' diyemeyen; dilde, duyguda Türk olmayan, 'her şeyim Türk Milleti içindir' andını içemeyen elbette ki Türk değildir. Millî ahlâk kurallarına göre böyle olan vatandaş en günahlı bir insan olarak tanırız."¹¹ Burada dönemin önemli devlet adamlarından söz etmişken ilköğretim okullarında her sabah okutulan "Andımız"ın yazarı Reşit Galip'i de hatırlamak gerekiyor. Resmi ve özel ilköğretim okullarında öğrencilere yüksek sesle okutulan "Andımız" 1932 yılında Reşit Galip tarafından yazılmıştı. Bu ant, Müslüman gayrimüslim, Türk-gayritürk bütün Türkiye cumhuriyeti vatandaşı çocuklar tarafından her sabah bir dua gibi okunmak zorundadır.

Eğitim, Dil ve Kürtlerin Türkleştirilmesi

Tekparti döneminde millî eğitim, millî dil ve Türkleştirme projesi, Kürtler üzerinde de gayrimüslim azınlıklara uygulanandan biraz farklı olarak devam eder. Kürtlerin Müslüman oluşları ve modern anlamda herhangi bir eğitim kurumuna sahip bulunmayışları devlet açısından olumlu bir durumdur. Ama 1925'teki Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra devletin Kürtlerle ilişkisinde büyük bir değişme meydana gelir ve Türkleştirme faaliyetlerine hız verilir. Dil ve eğitim aracılığıyla Türkleştirme, Türk Ocakları, Halkevleri ve Köy Enstitüleri üzerinden hayata geçirilmeye çalışılır. Tabii ki Umumî Müfettişlikler ve silahlı kuvvetler bir başka ayağını oluştururlar. Türkleştirme çalışmalarına bu kurumların hazırladıkları raporlar da dikkate alınacaktır.

1925 yılında Genelkurmay'ın hazırladığı bir raporda Kürtleri "etkisiz" hale getirmenin yollarından birinin onları eğitim yoluyla Türkleştirmek olduğu ifade edilir. Buna göre "Aslen Türk olan fakat Kürtlüğe asimile olmak üzere bulanık bölgeler ile Siirt, Mardin ve Savur gibi halkı Arapça konuşan bölgelerde Türk ocakları ve okullar açılması ve özellikle kız okulları açılması özendirilmelidir"; ikin-

8 Atatürk, age, C III, s. 104.

9 Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Milli Eğitim Bakanlarının Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri I, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1946: 92

10 bkz Nişanyan, Sevan., "Kemalist Düşüncede 'Türk Milleti' Kavramı." *Türkiye Günlüğü*, 33, (Mart-Nisan) 1995: 127-141; s. 134.

11 Yücel, age, s. 127.

ci bir yol ise Batı'daki illerde Kürtçe konuşmanın yasaklanmasıdır. "Fırat'ın batısındaki illerin bazı- larında dağınık olarak bulunan Kürtlerin Kürtçe konuşmaları mutlak surette önlenmeli ve kız okul- larına önem verilerek özellikle kadınların Türkçe konuşmaları sağlanmalıdır."¹² Rapordaki kız okul- ları vurgusu ve anne adayları kızların Türkçe öğrenmeleri gerekliliği üzerinde durulması oldukça önemlidir. Çünkü Türkçe bilen kadınlar (anneler), çocuklarına Türkçeyi daha iyi öğretebilirler. Ela- zığ Kız Enstitüsü müdürlerinden Sıdika Avar oraya bir misyoner olarak gönderildiğini söylerken bu gerçeğin altını önemle çizer: Öncelikle oradaki kadınları eğitim yoluyla Türkleştirmek gerektiğini vurgular. Çünkü "Atatürk, bu dağ köylerinde bütün yoksunlukların Türkçe bilmemekten ileri geldi- ğini söylemiş, bunu isyan sebeplerinden biri olarak görmüştü. Onun için Türkçe'nin bu köylere 'ana' ile sokulmasını arzu etmişti. Bu en köklü öğretimdi. Tarihte örneği vardı. Rumeli vilayetlerinden ilk kız sultanisinin açıldığı bir ilden pek çok siyaset adamı yetişmişti. 'Buraya da Türkçeyi ana ile sokma- lıyız' diyorlardı."¹³

Kürtlerin dil ve kültür bakımından Türkleştirilmelerine yönelik dikkat çekici bir belge de 1944 yılın- da Umumî Müfettişlik tarafından kaleme alınan rapordur. *Rapor*'da, "Bütün tezahürlerde zaten öte- den beri de malûm olan Kürtlük meselesini artık millî bir dava halinde ele almak için acele etmemi- zi ve te[d]bir almamızı gerektirir."¹⁴ denilerek Kürt meselesinin etnik (millî) bir mesele olduğunun açıkça tespit ve ifade edilmesi ilginçtir. Bu *Rapor*'da bölgenin Türkleştirilmesi için doğudan batıya, batıdan doğuya göçü özendirilmenin ya da göçü bizzat devlet marifetiyle gerçekleştirilmenin öneril- mesi yanında, eğitim ve okulların önemi üzerinde de durulmaktadır. *Rapor*'da Köy Enstitüleri, bölge- nin "ıslahı" için önemli bir kurum olarak görülür. Bu amaçla Köy Enstitüleri'nden mezun olacak Kürt çocuklarına batı illerinde görev verilmeli ve bu çocukların batıda evlenip orada iskânları sağlan- malıdır. Ayrıca doğudan göçmüş olan Kürt "çocuklarının okutulmasını hususî bir teşkilâtın takibet- mesi şarttır."¹⁵

Bu ve benzeri raporlardan anlaşılmaktadır ki bir yandan Kürtlerin Türkleştirilmesi üzerinde duru- lurken diğer yandan gayrimüslim azınlıklarda olduğu gibi Kürtlere karşı da bir güvensizlik vardır ve bu güvensizlik sürekli canlı tutulmaktadır. Bruinessen'in ifadesiyle, "Kemalizm'in Kürtler hakkın- daki görüşü, her zaman içsel çelişkilerle dolu olmuştur. Bir yandan resmî görüş onların Türk oldukları- nı iddia ederken; öte yandan, Türk olmadıkları için onlara hiçbir zaman güvenilmemiş ve onları asi- mile ederek Türk olmayan özelliklerini kaybettirmek için kasti girişimlerde bulunmuştur."¹⁶

Türk Ocakları, Halkevleri ve Türkleştirme

Türk Ocakları ve Halkevleri doğrudan eğitim kurumları değillerdir ama tekdil, tekkültür, tekmillet resmî/millî anlayışının oldukça kuvvetle işlendiği ve Türkleştirme faaliyetlerinin hayata geçmesinde görev ve sorumluluk verilen kurumlar olmuşlardır.

1912 yılında kurulmuş olan Türk Ocakları, 1931 yılına kadar da işlevsel olarak varlığını sürdürmüş ve Cumhuriyet döneminde CHF/P'nin yan kuruluşu işlevini görmüştür. Mustafa Kemal, Ocakların ku- ruluş gayesini ve partiyle ilişkisini şöyle açıklar: "Türk Ocakları Cumhuriyet Halk Fırkası'nın hars şü- besidir. Fırka, millete mürebbilik yapacak [...]. Ocaklılar, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programını vatandaşlara izah etmekle asıl vazifelerini yapmış, mefkûrelerine en büyük hizmeti ifa etmiş olur-

12 Bkz. Yıldız, Ahmet. *Ne Mutlu Türk'üm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 247, 260.

13 Avar, Sıdika, *Dağ Çiçeklerim (Anılar)*, Ankara, Öğretmen Yayınları, 1986, s. 32-33.

14 *Rapor*, (Dahiliye Vekili Hilmi Uran'dan Başvekil Şükrü Saraçoğlu'na), Ankara, 1944, 2

15 *Rapor*, s. 31.

16 Bruinessen, Martin van, *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, (Çev. Hakan Yurdakul), İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 104.

lar.”¹⁷ Kushner’e göre Türk Ocakları’nın amacı, “millî eğitimi geliştirmek, İslâmiyet’in en önde gelen milleti olan Türklerin iktisadi ve toplumsal seviyelerini yükseltmek, Türk ırkı ve Türk dilinin ıslahı için çalışmak idi.”¹⁸ Türk Ocakları, Türkçülüğü ve milliyetçiliği o derece ileri götürür ki bu zaman zaman Ocak içerisinde tartışmalara neden olur. Bazı Ocak yöneticileri ve delegeler Ocaklar’ın bu “aşırı” milliyetçi çizgisinden şikâyetçi olurlar ama Ocaklar’ın milliyetçi/Türkçü çizgisi genel hatlarıyla korunur.

Ocaklar’daki dil tartışmaları Türkçü/milliyetçi anlayışın tezahür ettiği süreçlerden biridir.¹⁹ 1926 yılı kurultayındaki tartışmaların birinde Çal delegesi Şakir Turgut, 1927 yılı kurultayında ise Sultanhisar delegesi Enver, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde Türkçeden başka dilin konuşulmasının hükümet tarafından yasaklanmasını isterler.²⁰ 1928 yılında Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından başlatılan ve yalın bir Türkleştirme hareketi olan “Vatandaş Türkçe Konuş!” kampanyasının destekleyicilerinin başında Türk Ocakları gelir. Ama bu hareket aynı zamanda karşı tepkiye de neden olur. Bazı gayrimüslim gençler, “Vatandaş Türkçe Konuş!” afişlerini yırtar ya da afişlerin bulunduğu yere gidip orada kendi dilleriyle konuşurlar. Öte yandan Türk Ocakları’nda Türkçe konuşmayan veya Türkçeye direnenlere yönelik alınacak tedbirler de uzun uzun tartışılır. Bazı delegeler Türkçeyi öğrenmeyen ya da konuşmayanların para cezasıyla cezalandırılmalarını önerirler.²¹ Türkçe konuşmayan veya konuşmak istemeyen Kürtlere yönelik çeşitli cezalandırma yöntemleri 1980 darbesi döneminde de yoğun olarak devreye sokulacaktır.

Millî dil, millî eğitim ve Türkleştirme paradigmasını hedef ve amaç edinen Ocaklar, Kürt bölgesi üzerinde de hassasiyetle dururlar. Özellikle Türkiye’nin batısında yoğunlaşmış olan Türk Ocakları’nın, Şeyh Sait ayaklanmasından sonra doğuya kaydırılması bizzat Mustafa Kemal tarafından gündeme getirilir. Mustafa Kemal, isyandan sonra Türk Ocakları delegelerine gönderdiği direktifte, “bu gibi içtimaî Ocaklar hep Garp memleketlerinde tekâsüf etmiştir. Şimdi Şark bu boşluğun cezasını çekmektedir. Türk Cumhuriyeti’nin inkılâbî Ocaklara istinat etmektedir” diyerek²² ocakların yaygın eğitimdeki dönüştürücü işlevlerini ve ideolojisini açıkça işaret eder. Şeyh Sait isyanının akabinde, gerçekten de Ocaklar, doğuda milliyetçilik ideolojisini yaygınlaştırmada ve Türkiye’de homojen bir toplum yaratmada önemli bir kurum olarak devreye sokulurlar.²³ Kapatıldıkları 1930 yılına kadar Ocaklar, Türkleştirme ve dil, kültür (hars) üzerindeki çalışmalarına devam ettiler. Türk Ocakları’nın “aşırı Türkçülük/milliyetçilik” yaptığı, CHP ideolojisiyle çeliştiği, Mussoloni ve İtalyan faşizmini savunduğu gibi gerekçelerle (de) kapatılmış olması²⁴ ise oldukça ironik ve manidardır.

Türk Ocaklarının kapatılmasıyla yerine ikame edilen Halkevleri de bir anlamda Türk Ocakları’nın işlevini sürdürmüştür. Halkevleri de Türk Ocakları gibi CHP’nin kültüre ve halk eğitimine önem veren kurumlarından. Halkevleri, milli eğitime bağlı kurumların (okulların) yarım bıraktığını tamamlama misyonunu da devralmıştır. Diğer bir deyişle rejimin kurucu partisi olan CHP, 1930’ların başında ulusal birliğin sağlanması için sadece resmî ulusal eğitimin yeterli gelmeyeceğini düşünerek²⁵ bu işlevi bir başka açıdan yerine getirmek üzere Halkevlerini devreye sokar. Özellikle gençler Halkevlerine yönlendirilir, orada Türk milliyetçiliğine yönelik eğitime tabi tutulurlar. 1930’ların ve 1940’ların

17 Atatürk, age, C II, s. 300.

18 Kushner, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876–1908)*, (Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem), İstanbul, Kervan Yayınları, 1979, s. 154.

19 Bkz. Üstel, Füsün, *Türk Ocakları (1912–1931)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.

20 Sarımay, Yusuf, “Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912–1931).” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1993, s. 290; n 281

21 Bkz. Üstel, age.

22 Sarımay, age, s. 234.

23 Sarımay, age, s. 288.

24 Bkz. Yetkin, Çetin. *Türkiye’de Tek-Parti Dönemi 1930–1945*, Ankara, Altın Kitaplar Yayınevi, 1982, s. 54.

25 Yeğen, Mesut, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 181.

Halkevleri başlı başına milliyetçilik ve Türkleştirme ideolojisi üzerinden faaliyet yürütür; hatta Halkevleri'nin merkezî yayın organı *Ülkü* dergisinde ırkçılığı ve öjenizmi destekleyen yazılar yayımlanır.

Özellikle Kürt bölgelerinde açılan Halkevlerinin misyonu Türk Ocakları'ninkine paraleldir. 1928'de "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyasına dersek veren Türk Ocakları'nın yerini bu kez 1930'un ortalarında Halkevleri alır. Halkevleri aynı zamanda doğuda yaygın eğitim kurumu olarak Kürtleri Türkleştirme misyonuna soyunur. 1939 yılı *Mardin Halkevi Broşürü*, Halkevleri'nin doğuya nasıl baktığını daha açık bir şekilde gösterir. Broşürden anlaşıldığına göre Halkevleri'nin Köycülük Şubesi, Mardin'in köylerinde araştırma faaliyetleri yürütür. Köycülük Şubesi, Mardin'in köylerini araştırıp "okuması ve bilgiç olması mümkün olan zeki çocuklar"ı toplar ve yatılı okumak üzere pansiyonlara yerleştirir. Köylerden toplanan bu zeki çocukların pansiyon ücretleri Halkevi tarafından ödenir.²⁶ Köylerde yaşayan zeki çocukların toplanıp yatılı okullarda okutulması o dönemin Köy Enstitüleri'nde de uygulanmıştır. Okul idareciliğinin bir dönemini Doğu illerinde (Elazığ'da) kendi sözleriyle bir "misyoner" olarak geçiren Sıdika Avar, yörenin Türkleştirilmesinde en önemli unsur olarak geleceğin anne adayları olan kızları görür. Bu amaçla köylerden öğrenim çağındaki kızları toplamaya çıkar. Köylerden topladığı kızları okula getirir, böylece "geleceğin misyonerleri"ni yetiştirmeye başlar.²⁷ Bu çocuklar Türkçeyi öğrendikten sonra Kürtçe konuşmaya utanacak, aileleriyle Kürtçe konuşmayacak ve köyelerine Türkçeyi ve medeniyeti götüreceklerdir. Benzer bir görüş 1939 tarihli *Mardin Halkevi Broşürü*'nde de yer alır. Orada da okula giden küçük çocukların anne ve babalarıyla Türkçeden başka bir dil konuşmadıkları, anneleri ve babaları Türkçe karşılık vermediği ya da kendilerini anlamadıkları sürece yatağa girmedikleri, yemek yemedikleri türünden örnekler verilir. Broşürde "Türk Dilini Yayma" cemiyetlerinin, kültür ocaklarının ve Halkevlerinin Türkçeyi yayma faaliyetlerindeki önemli rolü vurgulanır.²⁸

Sonuç

Peki, gayrimüslimlerin ve gayritürklerin Türkleştirilmesine yönelik bu faaliyetlerden sonra tam bir başarı sağlanabilmiş midir? Buna devlet politikası açısından evet cevabını vermek pek kolay değildir. Tekparti dönemi, buna 1945 sonrasında günümüze kadar olan süre de dâhil edilebilir, esasında azınlıkların ve gayritürklerin Türkleştirilmesi konusunda çelişkilerle dolu bir dönemdir. Bir yandan Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan bütün etnik ve dinsel gruplar, vatandaşlık bakımından (1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 88. madde; 1982 Anayasası, 66. madde) Türk sayılırken, dolayısıyla Türk(lük) kavramı etnik olmayan bir bağlamda kurgulanırken, diğer yandan uygulamada Türk(lük) siyasî sahnede ve kamusal alanda bazen dinsel, çoğu zaman etnik anlamlarda kullanılmıştır. Gerek gayrimüslimlere gerek gayritürlere şüpheyle yaklaşmanın temelinde bu çelişkiyi görmek mümkündür. Çelişkiye bağlı olarak bir yandan gayrimüslim ve gayritürk unsurları Türkleştirme çabası sürdürülürken aynı zamanda onların Türkleşmeleri konusunda ciddi bir tereddüt ve kuşku yaşanmış ve zaten onların hiçbir zaman Türk olmayacakları/olamayacakları varsayımından hareket edilerek dışlayıcı bir politika izlenmiştir.

Sonuç olarak, Kürtlerin Türkleştirilmeleri konusunda epeyce yol kat edilmişse de tam bir başarı sağlanamamış gibi görünmektedir. Gayrimüslimler ise uygulanan baskı politikaları sonucunda azaltılmış sorun olmaktan büyük ölçüde çıkarılmışlardır. Dolayısıyla uygulanan millî eğitim, millî dil ve Türkleştirme politikalarının başarısı tartışmalı olduğu gibi onların Türklüğe intisap etmeleri konusunda çelişkili bir tutum sergilenir. Tarihi bir geçmişe (Balkan Savaşı sonrasına) bağlanan azınlıklara ve gayritürlere yönelik bu kaygı, korku, çelişkili yaklaşım ve ötekileştirici/düşmanlaştırıcı tutum günümüze kadar taşınmış görünüyor.

26 *Mardin Halkevi Broşürü*, Ulusun Sesi Basımevi, 1939, s. 51.

27 Avar, *age*, s. 313.

28 *Mardin Halkevi Broşürü*, 1939, s. 18-20.

CUMHURİYET DÖNEMİ DİN EĞİTİMİ POLİTİKALARI VE KURUMSAL YAPILARI

Mehmet Ali Gökaçtı

Bu bildiride Cumhuriyet dönemi din eğitimi politikaları ve kurumsal yapılar başlığı altında din eğitimi politikalarının Türkiye’de tarihsel süreç içinde geçirdiği değişimi inceleyeceğiz. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse Cumhuriyet dönemi din eğitimi politikalarının en belirleyici vasfı, milliliği ve mevcut sistemi tahkim edici, onu destekleyici bir işlevi üstlenmiş olmasıdır. Bu noktada bir tespit yapmamız gerekirse ilk etapta, Türkiye’deki din eğitimi politikalarının inancı gereği bu hizmetten yararlanan grupların, zümrelerin beklenti ve taleplerinden ziyade devletin çıkarlarını ve bekasını esas alan bir yaklaşıma göre şekillendirilmiş olduğu görülecektir. Bu da kaçınılmaz olarak, ister çoğunluktaki Müslüman gruplar olsun, isterse azınlıktaki gayrimüslim gruplar olsun, onları tatmin etmekten uzak kalmış hatta çeşitli sorunların da yaşanmasına sebep olmuştur.

Cumhuriyet dönemi din eğitimi politikalarını ister tek parti döneminde ister çok partili dönem itibariyle olsun ele almadan önce Osmanlı dönemine de bir kısaca bakmak gerekiyor. Cumhuriyet dönemi modernleşmesini anlamak için önce Osmanlı dönemine bakmak, Osmanlı döneminde başlayan kendine özgü modernleşme çabalarını da bir şekilde anlamak gerekiyor. Çünkü yaşananları bıçakla kesilmiş bir süreç gibi düşünmemek gerekiyor. Aslında cumhuriyet dönemi modernleşmesinin ilk tohumları Tanzimat ve belki ondan önce de atılarak kendine özgü bir şekilde gelişerek Cumhuriyet dönemine kadar gelmiştir. Bir takım şeyleri de ona miras bırakmıştır. Bu anlamda din eğitimi politikalarında da bunu çok belirgin ve açık bir şekilde görüyoruz. Osmanlı dönemine kısaca baktığımızda hepimizin bildiği gibi din, özellikle klasik olarak adlandırdığımız dönemde yani Tanzimat Fermanı’nın ilanına kadar olan süreçte temel ve belirleyici unsur konumundadır. Dolayısıyla da eğitim politikaları o dönemde medreselerde şekillenmektedir. Din ve din eğitimi bu anlamda o dönemdeki tek belirleyici unsur durumundadır. Bu durum Avrupa’da başlayan aydınlanma hareketini göz önüne alırsak üç aşağı beş yukarı o günün dünyasındaki diğer ülkelerde ve toplumlarda da aşağı yukarı mevcut olan, benzer bir durumdur.

Aydınlanma dönemiyle başlayan değişimin bir şekilde Batı karşısında artık geri kaldığını gören ve bu durumu kabullenen Osmanlıya da yansması belki çok planlı, bilinçli, hatta kendisi istekli olmasa da bir modernleşme sürecinin başlamasını sağlamıştır. Bu da; doğal olarak önce askeri kurumları, ancak bunun tek başına yeterli olmadığını görülmesi üzerine de diğer kurumsal yapılara da yayılarak tüm Osmanlı bürokrasisini kapsamıştır.

Özellikle Tanzimat’la birlikte devletin merkezileşme sürecini başlatması bir önemli gerçeği ortaya çıkartmıştır. O güne kadar medreselerden yetişen yada yetiştirilen insanlarla yeni oluşturulan kurumların idare edilmesi, yürütülmesi açıkçası mümkün görülmemektedir. Bunun için de yeni bir eğitim sistemi oluşturulması yolunda ilk adımlar atılır. Orta öğretim kurumları düzeyinde değerlendirebileceğimiz rüştiyeler ile askeriye, mülkiye, eczacılık okulu, harbiye gibi yüksek okullar açılarak ihtiyaç duyulan personelin yetiştirilmesi amaçlanır. Fakat burada altını çizmemiz gereken önemli bir husus da, Tanzimat döneminde açılan bu okullarla eğitimin kitlelere yayıldığı düşünülmemesi gerektiğidir. Devlet bu anlamda ihtiyacı olan bürokratları ve ihtiyacı olan elemanları yetiştirmek amacıyla ihtiyacı kadar okul açıyor ve buraya daha elit kesimden çocukları alıyordu. Eğitimin kitleleşmesi, daha geniş kitlelere yaygınlaşması ise II. Abdülhamit’le başlayan, otokratik modernleşme sürecinin sonucudur. Burada bir tespit yapmamız gerekirse, bu dönem iki farklı eğitim sistemi dolayısıyla iki

farklı insan tipinin de ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bunun nedeni olarak da, bir yanda laik eğitim veren okullar, öbür yanda dini eğitim veren ve skolastik düşünceyi yaydığı iddia edilen medreselerin varlığı gösterilmektedir. Bu ayrım aslında doğruyu söylemek gerekirse II. Abdülhamit dönemine kadar çok fazla geçerliliği olan bir tez değildir. Her ne kadar Tanzimatla birlikte, biraz önce bahsettiğimiz batılı tarzda eğitim veren okullar açılmış olsa da bu okulların sayısının çok kısıtlı olması ve burada okuyan öğrencilerin de ihtiyaca yetecek miktarda olması dolayısıyla böylesi bir ikili insan yapısının ortaya çıkması söz konusu değildir. Esas olarak Abdülhamit döneminde ister orta eğitim düzeyinde, ister yüksek okul düzeyinde olsun mevcut okulların yaygınlaştırılmasıyla birlikte eğitim orta sınıf çocukların da yararlanacağı bir hak haline gelmiştir. Dolayısıyla çiftçilerin, köylülerin, küçük esnafın çocukları da bu okullara gitmeye başlamıştır. Bu eğitim, özellikle de laik niteliği ve ulusalcı bir anlayışı kazandırması dolayısıyla bir takım farklılaşmaların da yolunu açmıştır. Bu anlamda ikili insan tipi bu dönemde ortaya çıkmaya başlamış ve dini eğitim kurumları olan medreseler ilk kez ciddi anlamda, 1880'lerden itibaren eleştiriye maruz kalmış bulunmaktadır. Hatta bu eleştiriler bir müddet sonra içerden de gelmeye başlamıştır. Medrese mensuplarının bizzat kendileri de medresenin giderek yaygınlaşan batılı tarzdaki okullar karşısında eski etkinliğini ve önemini yitirdiğini dile getirerek eleştiride bulunmuşlardır. Medresenin de çağın ve günün şartları göz önüne alarak kendini reforme edilmesi gereğini çeşitli vesilelerle dile getirmeye başlamışlardır. Bunun artık kaçınılmaz hale geldiği süreçse 1908, yani II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi olmuştur. Devletin de artık tercihini ağırlıklı olarak eğitimde, batılı tarzda okullardan yana kullanması, Şeyhülislamlığın bünyesindeki çeşitli işlevleri yeni kurduğu bakanlıklara ve idari birimlere aktarması dolayısıyla bu eleştiriler daha da yoğunlaşmış ve giderek eski önemini, etkinliğini kaybettiğini düşünen ulema da kendi içinde bir öz eleştiri sürecini başlatmıştır. Bunun sonucunda da 1916 yılında Darü'l-hilafetü'l-aliyye medreseleri kurulmuş, bu medreseler daha önceki dönemdeki medreselerden farklı olarak dini ilimlerin yanı sıra o dönemin güncel bilimlerini de öğreten bir yapıyla hizmete girmiştir. Yani hadis, tefsir, akait, kelam gibi dini ilimleri öğrenen öğrenciler bunun yanı sıra biyoloji, matematik gibi ilimleri ve Arapça dışındaki yabancı dilleri de öğrenmeye başlamışlardır. Amaç, güncel bilimlerden, dolayısıyla da güncel gelişmelerden haberdar olan bir din adamı yetiştirmektir.

Ortaya çıkan bu tablo cumhuriyet dönemine kalan bu anlamdaki en önemli miraslardan birisidir. Çünkü o güne kadar merkezi konumda olan din yavaş yavaş Osmanlı idari sistemi içinde kenara çekilmeye başlamış, nispeten daha laik bir karaktere doğru yönelen Osmanlı idari sistemi içinde, medreseler de benzer bir şekilde eğitim sisteminin içinde merkezi olmaktan daha ikincil bir konuma doğru kaymaya başlamışlardır. Bu da doğal olarak din eğitimini etkilemiştir. Bu medreseler 1924'e, yani medreselerin kapatıldığı tarihe kadar varlığını korumuştur. Ancak bu alanda yapılmış kapsamlı bir çalışma olmaması dolayısıyla bu medreselerin kendisinden beklenen verimi sağlayıp sağlamadığını, yerine getirmesi gereken işlevi yerine getirip getirmediğini açıkçası bilmiyoruz.

Osmanlı dönemini kısaca böyle değerlendirdikten sonra cumhuriyet dönemine geçtiğimizde karşımıza iki önemli gelişme çıkmaktadır. Bunlardan bir tanesi biraz önce değinildiği üzere Tevhid-i Tedrisat kanunudur. Yani eğitim kurumlarının tek bir çatı altında toplanması ve birleştirilmesidir. İkincisi de bunun hemen akabinde en önemli din eğitimi veren kurum olan medreselerin kapatılması olmuştur. Bu iki gelişmenin sonucunda ortaya çıkan tabloyu değerlendirmemiz gerekirse eğitim kurumları tek elde toplanarak merkezileştirilmiş, devlet kontrolü etkinleştirilerek mutlak hale getirilmiş ve din eğitiminin biraz önce bahsettiğimiz meşrutiyet sonrası belirginleşen ülke gerçekleri göz önüne alarak, sistemi tahkim etmesi ve rasyonelleştirmesi hedeflenmiştir. Bu anlamda eğitimin o dönemdeki felsefesini yansıması açısından bir kaç örnek vermek gerekirse, 1923 yılında Hamdullah Suphi'nin Muallimler Birliği'nde yaptığı bir konuşma dikkat çekicidir. Hamdullah Suphi bu konuşmasında "ben bir tek maarif biliyorum, o da devlet maarifidir. İstikamet bir, emir bir, maaşet ve te-

rakki bir olmalıdır” demiştir. Yine bu bağlamda 1925 yılında İsmet İnönü de Muallimler Birliği'nin kongresinde yaptığı konuşmada da hem din eğitime bakışını hem de dönemin eğitimden ne anladığını, felsefesinin ne olduğunu göstermesi açısından şu ifadeleri kullanmıştır. “Biz milli maarif istiyoruz. Bu ne demektir? Bunu zıddıyla daha açık anlarız. Bunun zıddı dini terbiye ya da beynelminel terbiyedir.”

Bu yeni dönemde yorumlara ve uygulamaya yansıyanlara baktığımızda din eğitiminin rasyonellik işlevinin yanı sıra bir önemli özelliğinin daha ortaya çıkmaya başladığını görürüz. O da, millilik vasfıdır. Bu açıkçası Osmanlı döneminde belki insanların aklından geçmiş ve uygulamaya yansıtılmak istenmişse de pek ön plana çıkmamıştır. Böylece milliyetçilik olgusu Türkiye’de din eğitiminde bir damar olarak bu süreçle yer edinmeye başlamıştır. Türkiye’deki din eğitiminin Cumhuriyet döneminde bunu çok açıkça ön plana çıkarmasa da din olgusuyla birlikte milliyetçi düşünce ve anlayışı da vermesi ve zihinlere yerleştirmesi açısından yeni bir işlev üstlendiği görülmektedir. Bu bağlamda Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarının temel anlayışı Türk milletine ve devletine sadık kuşakların yetiştirilmesi, bu kuşakların millete ve devlete karşı tehlike oluşturacak unsurlara karşı her an için mücadeleye hazır ve teyakkuz halinde tutulması üzerine kurgulanmıştır.

Dolayısıyla da din eğitimi Osmanlı’dan farklı olarak, merkezi bir anlayışla yürütülmenin ötesinde, bu anlayışı destekleyici, onu tahkim edici bir unsura dönüşmüştür. Ancak ideolojik olarak bu yeniden şekillendirme girişimlerine rağmen 1940’ların ikinci yarısına kadar, yani Türkiye çok partili döneme geçene kadar din eğitimi kademeli bir şekilde devre dışına çıkarılmıştır. Bu muhtemelen biraz önce bahsettiğimiz İsmet İnönü’nün konuşmasında da açıkça belirtildiği üzere İslam dininin uluslar üstü bir anlayışa sahip olması ve sosyal, kültürel, toplumsal hayata yönelik canlı dinamikleri içeriyor olmasıyla ilgili olsa gerektir. Bu yönleri itibarıyla dinin, her ne kadar da devlet tarafından kontrol ediliyor olsa da yeni bir yapılanma süreci içindeki Türkiye’de söz konusu süreci aksatacak tarzda sorunlara yol açabileceği varsayılmıştır. Bu da; din eğitiminin kademeli bir şekilde gündemden çıkarılmasına sebep olmuştur.

Burada bahsetmemiz gereken bir başka nokta da medreselerin kapatılmasından hemen önce, aslında bir müddet arayışların sürdüğü ve bir miktar kafa karışıklığının yaşandığıdır. Hakimiyet-i Milliye Medreseleri diye bir proje, özellikle Yusuf Akçura ve Ağaoğlu Ahmet tarafından dile getirilmiş ve medreselerin yeniden bir reforma tabii tutulması önerilmiştir. Sonrasında da buradan yetişenlerin, Anadolu’nun dört bir köşesine yayılarak ulusal devleti, ulus bilincini din adamı kimliğiyle insanlara yayması, anlatması düşünülmüştür. Ancak bu fikir çok kısa bir zamanda medreselerin kapatılmasıyla gündemden düşmüştür. Bu noktada Kemalist rejim, eskinin kurumları ve geçmiş dönemin personeliyle bu işi yapmak yerine, bir dönem bu işe ara vererek kendi kurumsal yapılarını kurmayı ve kendi ideolojisi doğrultusunda yetiştirdiği personelini vasıtasıyla din işlerini yürütmek istemiştir. Yani bu yeni dönemin anlayışını benimsemiş insanlar ile bu işi yapmayı amaçlamıştır. Burada dönemin yaklaşımını özetlemek gerekirse, özellikle de Kemalist doktrinin dine bakışını özetlemek gerekirse, Kemalizm açısından aslında din kötü bir şey değildir. Ancak bu durum milli olması ve biraz önce değinildiği üzere devleti, milleti tahkim edici bir unsur olması kaydıyla geçerlidir. Buradan hareketle çok partili döneme geçerse ilk bakışta, ezanın Arapça okunmaya başlaması, imam hatip okullarının açılması ve hac gibi bir takım ibadatlere yönelik kısıtlamaların kaldırılmasına dolayısıyla önemli değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. Bu doğrudur; ancak, cumhuriyetin belirlenmiş olan politikalarından ve ideolojik yapılanmadan bir sapma olmadığı, bir değişiklik olmadığı bu dönemde de görülmektedir.

Tek parti dönemi ile çok partili dönemin anlayış ve ideolojisi arasında fark olmadığını belirttikten sonra, değinmemiz gereken bir nokta da kurumsal yapılar olacaktır. Bilindiği üzere dini kurumların

idari sistem içerisinde yer alması Osmanlı'dan cumhuriyete miras kalan en önemli öğelerden biridir. Osmanlı döneminde Şeyhülislamın başkanlığı altında tüm din adamları ve dinsel kurumlar hiyerarşik bir yapı içinde örgütlenmiş ve devlet çatısı altına alınmıştır. Bu anlamda Diyanet İşleri Başkanlığı da buna benzer bir modeli üstlenerek aynı işlevi cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür. Hatta daha da öteye, din adamları devlet memuru statüsüne alınarak mevcut durum daha da ileri bir aşamaya götürülmüştür. 1924 yılında kurulmuş olan Diyanet İşleri Başkanlığı, çok kısaca belirtmek gerekirse, örgüt olarak, Din İşleri Yüksek Kurulu, Mushafları, yani yayınlanan Kuran-ı Kerimleri İnceleme Kurulu, Din Hizmetleri Dairesi, Din Eğitimi Dairesi, Hac Dairesi, Dini Yayınlar Dairesi ve Dış İlişkiler Dairesinden oluşur. Yine çok kısaca başlıklar halinde görevlerini sıralarsak, Diyanet İşleri Başkanlığı fetva hizmetleri, irşat ve tebliğ hizmetleri, ibadet ve cami hizmetleri, eğitim hizmetleri ve yayın hizmetlerini vermektedir. 1961 ve mevcut 1982 anayasalarıyla da genel idare içerisinde yer alan ve bütçesi yine malumunuz olduğu üzere birçok bakanlıktan daha büyük olan, on binlerle ifade edilen sayıda personele sahip olan ve stratejik niteliği olan bir kurumdur. Bu bağlamda Diyanet İşleri'nin bu konumuna iki önemli eleştiri yöneltilmiştir. Bunlardan bir tanesi bu kurum aracılığıyla devletin dine müdahale ettiği tezidir. Bu daha çok muhafazakâr kesimden gelen bir eleştiridir. Devletin bu yolla dini kontrol etmek istediği dile getirilmektedir. İkinci eleştiriye laik bir devlette dini hizmetlerin bütçeden harcama yapılarak böylesi devasa bir kurumla yapılmasının laiklik ilkesiyle bağdaşmadığı, dolayısıyla da böyle bir kurumun olmaması ya da işlevinin değiştirilmesi yönündedir. Bu bağlamda 1972 yılında Anayasa Mahkemesine dava açılmış ancak dava reddedilmiştir. Bu noktada çok kısa olacak bir şekilde Diyanet İşleri Başkanlığını oluşturan ideolojik anlayışa da değinmek istiyorum. Bu durumun hem gayrimüslim azınlık, hem de Müslüman çoğunluk için yansımalarına da çok kısaca değinmek istiyorum. Malumunuz olduğu üzere doktrinel olarak Diyanet İşleri Başkanlığı, aynı Osmanlıdaki Şeyhülislam kurumunda olduğu gibi Sünni Hanefi anlayışı çerçevesinde yapılandırılmıştır. Bunun gerekçesi de başta Eşarilik ve çeşitli felsefi ve sufi akımları içeren Raafizilik ve Batınlık gibi akımlara karşı açık ve rasyonel delillere dayanan Hanefi ve dolayısıyla da onu etkilemiş olan Matüridi anlayışını tercih etmesidir. Bu tercihin nedenine gelirsek bu sayede merkez kaç olarak nitelendirilebileceğimiz akım ve düşüncelerin özellikle de Alevilik gibi, Caferilik gibi merkez kaç niteliğindeki akımlara karşı standartları belirlenmiş, kodifikasyonu yapılmış bir sistem oluşturulmasının ve bu sayede sistemin tahkim edilmesinin amaçlandığını görürüz.

Bütün bunların yanı sıra Sünni Hanefi doktrinin devlete itaati benimsemesi, dolayısıyla da sistemli ve otoriter bir anlayışı ve yapıyı kabullenmesi hem Osmanlı döneminde, hem cumhuriyet döneminde tercih edilmesini sağlayan bir diğer etken olmuştur. Buradan hareketle son olarak bu politikaların yansımaları ne olmuştur dersek, aslında cumhuriyet dönemi din eğitimi politikaları doğrultusunda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülen uygulamalar ülkedeki Müslüman çoğunluğa ve özellikle de Sünni Hanefi kesime yönelik politikaları içermektedir. Doğal olarak bu da çeşitli sorunlara ve tartışmalara sebep olmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Sünni Hanefi doktrini etrafında şekillenmiş olması ve hizmeti bu şekilde yürütmesi, başta Aleviler ve çeşitli Şii grupların örneğin Caferi'lerin tepkisini çekmektedir. Bu noktada da iki görüş ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi yani nispeten daha kolay olanı, mevcut yapı içerisinde bu farklı grupların da bir şekilde temsil edilmesinin sağlanması yönündedir. İkincisi ise yani uygulanması çok daha zor olanı ise, çok daha engebeli bir yaklaşımı içermektedir. Yani Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir örgütün bir şekilde lağvedilmesini öngörmektedir. Ve bunun yerine de din işlerinin, her cemaatin kendi inisiyatifine ve kontrolüne bırakılması önermektedir. Ancak biraz önce de değinildiği üzere, başta anayasa değişikliği, diğer yasal değişiklikler ve zihinsel bir dönüşümü de gerektirdiği için bu ikincisinin uygulanabilirliği oldukça güç görünmektedir. Son olarak bu konudaki önerileri de birkaç maddede toparlamak istiyorum. Bu konuda ne yapmak gerekir denirse kısa ve orta vade için Diyanet İşleri Başkanlığının farklı akım ve ekolleri de içerecek ve kabullenecek tarzda yeniden yapılanması önerilecektir. Ya da en azından fark-

lı inanç gruplarına temsil hakkının tanınması, din eğitimi politikalarının tek tipleştirici olmaktan çıkarılması bunun yerine söz konusu politikaların demokratik ve çoğulcu bir zihniyeti geliştirecek tarzda yürütülmesi önerilecektir.

Gayrimüslim azınlığın durumuna gelince, Türkiye'deki gayrimüslimlerin başta Lozan olmak üzere uluslararası anlaşmalarla güvence altına alınmış haklarını, yani din ve vicdan özgürlüğü bağlamında güvence altına alınmış olmasına rağmen, bilhassa din eğitimi konusundaki haklarını kullanabilme konusuna sorunlar yaşadıkları herkesçe bilinmektedir. Malumunuz olduğu gibi Rumların Heybeli Ada Ruhban Okulu 1971 yılında kapatılmış, yine Ermenilerin 50'li yıllarda açılmış olan din eğitimi veren okulu da 1968'de kapatılmıştır. Bunun dışında Yahudilerin böyle bir talebi olmamakla birlikte, herhangi bir din eğitim veren kurumları yoktur. Süryanilerin ve Katoliklerin de bu konudaki talep ve istekleri ise çok fazla ciddiye alınmamıştır. Kısaca toparlamak gerekirse şu an itibarıyla Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkların din eğitimi veren herhangi bir okulları yoktur. Devletin de zaten buna yönelik bir politikası yoktur. Ancak AB üyesi olma yolunda ciddi adımlar atan ve pek çok demokratik açılımı hayata geçiren Türkiye'de, gayrimüslim azınlıkların uluslararası anlaşmalarla belirlenmiş haklarından doğan din eğitimi taleplerinin göz önüne alınması ve eğitim kurumlarının tekrardan açılmasının önündeki engellerin acilen kaldırılması gerekmektedir.

DEVLETİN DİNSEL AYGITLARI -GEÇİŞ DÖNEMİNİN HUZURSUZLUKLARI-

Necdet Subaşı*

Modern Cumhuriyet'in dinsel aygıtlarından söz edilebilir mi? Acaba devlet, gündelik yaşamı örgütlerken dinin meşruiyetine başvurma gereği duymuş mudur? Soruyu daha da derinleştirmek gerekirse acaba laik politiğe ve seküler dünya tasarımına bağlı kalarak kendini inşa eden modernleşmeci Türk demokrasisi, bu bağlamın gereği olarak dinle ilişkilerini gözden geçirme, ondan kopma ya da onunla var olan mesafesini yeniden ayarlama konusunda bir karara varmış mıdır? Bütün bu soruları harekete geçirerek, Cumhuriyet'in topyekûn tarihine yayılacak bir sonuç çıkarmak gerekirse, laik Cumhuriyet'in dinsellik vurgusu, hangi araç ve aygıtları, sürekli olarak devrede tutmayı gerekli görmüştür?

Türk Demokrasisinin tek partili dönemine odaklanıldığında bu soruları kesin bir açıklık içinde cevaplamak mümkündür. Çünkü sözgelimi dönemin oldukça somut ve kalıcı izler bırakan politikalarından hareket edildiğinde, Kemalizm'in erken dönem uygulamalarının dinle kendi arasına ciddi bir sınır koyma konusunda oldukça ısrarlı olduğu görülür. Gerçi zaman zaman bu kararlılığa uymayan kimi örnekler de yok değildir ancak yine de Cumhuriyet'in kuruluş dinamikleri, din konusunda hiç de muğlaklığa prim vermeyen sahici bir programı tercihte karar kılmıştır. Bu çerçevede tek parti döneminde din, ciddi entelektüel bir tartışmadan beslenmeyen, aksine politik-pragmatik eğilimlerin kontrolünde gelişen bir duyarlılıkla "dışarıda" bırakılmıştır.

Cumhuriyet Türkiyesinde gündelik hayat başta olmak üzere siyasal yönelimlerin eksenini dönüştüren ana hatlar, tek partili siyasal hayat deneyiminin açığa çıkardığı tıkanıklıklarla ortaya çıkmaya başlamıştır. Türk Batılılaşması Cumhuriyet'le birlikte başlamaz ancak onunla başlayan Batılılaşmanın araçsallıktan amaçsallığa dönüşmüş niteliğidir. Bu bağlamda Türkiye'de esaslı dönüşümün Cumhuriyet'in radikal politikalarıyla başladığında kuşku yoktur¹. Bu nedenle din konusundaki kalıcı ve istikrar vaat etmesi umulan adımların asıl enerjisini Cumhuriyet'in erken dönem politikalarıyla ve bunun günümüze kadar ulaşan dinamiklerinde aramak gerekir.

Modern Türkiye'de belli başlı siyaset erki tarafından, dinin her zaman bir tür problematik olarak ele alınmaya uygun bir şekilde güncellenen gerçekliği, onun, kendine özgü bir şekilde ortaya çıkmasını kabullenmeyen, yanı sıra onu politik söylemlerle sürekli bir temas içinde tanımlayan bir değerlendirme tarzına yol açmıştır. Cumhuriyet'in kurucu önderlerinin düşüncelerine yön veren problem, bugün Cumhuriyet'in behemehal korunması için seferber olan Kemalist seçkinici grupta da aynı duyarlılık içinde işlemektedir. Gerçekten de modern Cumhuriyet'in bir silsile içinde değerlendirilebilecek politik önderlerinin hepsinin din konusunda genellikle aynı paydada buluşacak bir terminoloji ve hassasiyete sahip oldukları görülür: *Din yücedir, ancak onun sürekli olarak kontrol altında tutulması zorunludur*. Böylece her iki kuşak için de ortak olan bu argüman, dinin kendi başına bırakılmaması esaslı üzerine kurulmuştur.

* Konferansa davetli olduğu halde özel nedenlerle katılamayan Necdet Subaşı'nın konferansta sunmak üzere hazırlanmış olduğu tebliğin metnidir.

1 Feroz Ahmad, (1994). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. çev. A. Fethi, İstanbul: Hil; Eric Jan Zürcher (1998). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Ömer Laçiner, 3.b., İstanbul: İletişim; Kemal Karpat (1996). *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, 2.b., İstanbul: Afa.

Tek partili siyasal yaşamdan çok partili siyasal yaşama geçiş ya da sık tekrarlanan tüm askeri müdahalelerin hâkim teorisine damgasını vuran ciddi makas değiştirme çabalarının hepsinde içkin olan ana tema, din konusundaki kararlılığın da biteviye korunması yönündedir. Bu ise sonuçta dini devletin bir parçası olarak tutmaya izin veren bir terminolojiyle takviye edilmektedir. Bu hassasiyet ortamında ilerericilik-gericilik, yobazlık, irtica gibi kavramlar sürekli olarak revaçta tutulmak zorundadır².

Louis Althusser ünlü çalışması *Devletin İdeolojik Aygıtları'nda*³, gündelik hayatın temel ve kurucu bileşenlerini ele almakta ve bütün bunların nasıl olup da devletin ideolojik açıdan ayrılmaz birer araç ve aygıtla dönüştüğünü göstermektedir. Kurumsal yapı ve pratiklerin giderek devletin kendine güç katan payandalarına dönüşümünü çözümleyen Althusser, “ideolojik devlet aygıtı” kavramsallaştırmasıyla, görünürde devletten ayrı gibi durarak yapılan unsurların gerçekte devletin ayrılmaz bileşkesi olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Althusser, başta kilise olmak üzere aile, medya, sendika ve hukuk gibi yapıların fiili olarak hem mevcut düzeni korumak hem de bu devletin değerlerindeki sürekliliği teminat altına almakla yükümlü kılındığına dikkat çekmektedir. Ona göre söz konusu aygıtların işleyişi, oldukça incelenmiş teknikleri içermektedir. Bunlar, gündelik hayat deneyim içinde devletin beklentilerini artık talep edilmeksizin gerçekleştiren, onun uygulamalarını onaylayan, bu bağlamda uygun davranış setlerini öne çıkaran, sadakat formlarını makulleştirerek çoğaltan bir işlevsellik kazanmaktadır. Böylece ideolojik aygıtlar, görünürde devletin maddi otoritesinden bağımsız olarak kendi kendini üreterek derinleşmekte ve bir hegemonyatik ağ yaratmaktadır. Öyle ki artık devletin bu görünmez otoritesi sayesinde iktidar da gitgide daha yumuşak bir şekle dönüşebilmekte ve bu karmaşıklığın bir sonucu olarak da kendini süreklilik içinde var etmekte zorluk çekmemektedir. Artık gündelik hayatın içine sızmayı başaran devlet, kendini bir ideoloji olarak gerçekleştirmekte hiç de zorluk çekmeyecektir. Öte yandan bir dünya tasarımı üreten ideolojisi sayesinde de toplum yeterince farkında olmadığı bir düzeneğe katılarak, kendinden beklenen rol ve davranışları uygun bir şekilde gerçekleştirmektedir. Althusser bu düzeneğin işleyişinden yola çıkarak her toplumsal yapılanmada devletin kendini gösteren ideolojik aygıtlarının varlığını deşifre etmektedir⁴.

Sorunlu Geçişler

Cumhuriyet'in devlet nezdindeki itibar gören din politikaları ağırlıklı olarak laik yapılanmanın gereklilikleri içinde ortaya çıkar. Ancak laikliğin bir anlamda özgül sayılabilecek özel bir formunun ortaya çıkması Türkiye'nin kendine has koşullarıyla sürekli olarak irtibatlandırılır. Dinin nasıl tanımlanacağı, yeni rejimin dünya tasavvuru içinde dinselliğin ne şekilde biçimlendirileceği hep bu gerilimin içinde sorunsallaştırılır. Dinsel kurumlara karşı gerçekleştirilen uygulamaların ardında belki bir noktaya kadar dinin gündelik gerçeklik dünyasına müdahale eden gücünün yok edilmesi, en azından dini söylemin geleneksel formlarının aşındırılması amaçlanmıştır. Örneğin Atatürk'ün din konusundaki politikalarının kronolojik bir okuması da bize bu niyetin yansımalarını açıkça gösterir.

Devletin dinsel hayata ve topyekun anlamda dine ilişkin proje ve uygulamaları 1923-1945 arasındaki koşullar ve pratikler esas alındığında bir hayli radikal sayılabilecek özellikler taşımaktadır. Öncelikli olarak Osmanlı'dan tevarüs edilen geleneksel dinsellik bastırılmış ve bu çerçevedeki form ve anlamların kamusal hayatta yer alma niyet ve ısrarı kesin bir dille reddedilmiştir⁵. Bizde, laikliğin her zaman tartışmalı geçecek biçimini üreten bu uygulamalar, bir yandan dini hayatın yeniden düzenlenmesini bir yandan da söz konusu hayatın kontrol altına alınmasını sağlamıştır. Gerçekten de başta

2 Yasin Aktay (2000). “Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstismarı”, *İslâmiyat*, cilt: III, sayı: 3 (Temmuz-Eylül), ss. 29-36.

3 Louis Althusser (1989). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev. Mahmut Özışık, Yusuf Alp, İstanbul: İletişim

4 L. Althusser (1989).

5 Gotthard Jäschke (1972). *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Bilgi.

Atatürk olmak üzere yeni rejimin liderleri için dini hayatın kontrol edilmesi kadar tanzimi de bir hayli önemliydi. Çünkü din, eski rejimin temel referansı olarak kodlanmakla kalmamış, yanı sıra her karşı çıkış da laik siyaset taleplerinin karşısına, geleneksel-dinsel argümanlarla ilişkilendirilmiş bir muhalefet dilini tedavüle sokarak var olmaya çalışmıştı. Bu çatışma ortamında devlet, dinin temel iddialarını reddetmekle dinsel muhalefetin iddialarını reddetmek arasında ciddi bir çelişki ve gerilim yaşamıştır. Nitekim mevcut durum çelişkilerle dolu olabilirdi ama fiili durum acımasız derecede gerçek ve hayatiydi. Aslında bu Cumhuriyet'in tamamına sirayet edecek bir değerler dizgesini yansıtır. Bu duyarlılığın asıl vurgusu, dinin tanımlanmış bir devlet dini olarak araçsallaştırılması, en azından gerekli toplumsal dönüşüm sağlanana değin, onun iktidarın gerekliliklerini hazmetmiş bir söylemle varlığını sürdürmesinin himaye edilmesidir. Bu bağlamdaki kimi reform uygulamalarıyla da, dinsel olanın tarihsel işleyişini tartışma dışı bırakan karşıt bir söylem geliştirilmeye çalışılmıştır⁶. Gerçi bu çaba, dini yok etmek şeklindeki kolaycı kestirimlerle açıklanmaya hiçbir zaman izin vermez. Burada söz konusu olan, öteden beri devletin ideolojik aygıtları arasında yer aldığı düşünülen dinin, bundan böyle de yeni rejimin tabiatına uygun bir şekilde düzenlenmesine ihtiyaç duyulmuş olmasıdır⁷. Dinle devlet ilişkilerindeki bu rol Bizans devlet geleneğine kadar götürülebilen bir pratiği (Sezaro-Papizm) hatırlatır. Dinlerin kendi gerçeklikleri içinde iktidar ve devletle nasıl bir ilişki kurmayı meşru buldukları ayrı bir tartışma konusudur. Ancak Sezaro-Papizm'de Sezar (Devlet) ve Papa (Din) arasındaki ilişkiselliğe vurgu yapılır ve bununla birbirlerinin çıkarları dolayımında gerçekleştirilen bir uzlaşmanın tarihte sürekli olarak deneyimlenen modellerine atıfta bulunulur⁸.

Dinin böyle bir eşleştirmeye uygun olup olmadığı ya da söz konusu ameliyeden nasıl bir sonucun çıkmasının beklendiği aslında bu niyetten bağımsız olarak düşünülmelidir. Burada dikkat edilmesi gereken asıl nokta, Cumhuriyet'in erken dönem politik tasavvurunda muhatap olunan geleneksel dini bakiyenin Kemalizm için seferber edilmesinin pek de makbul karşılanmaması, makuliyet sınırlarının zorlanmasından çok Aydınlanmacı-pozitivist kabullerin penceresinden yeni bir din analizine daha çok rağbet edilmesidir. Örneğin ibadet dilinin değiştirilmesi, bu uygulamadaki sınırların radikal bir şekilde genişletilip kitleleştirilmesi öncelenerek sağlanmaya çalışılmıştır. Yine ezanın Türkçe okunması da, belleklerden silinmeyecek şekildeki ısrarlılıkla ancak uygulanabilmiştir. Uygulamadaki sertliğe rağmen kitlesel yönelim, ezanın nasıl okunacağı konusundaki resmi devlet tercihinin, tek partili hayatla çok partili hayat arasındaki politik yönelimi açığa çıkaracak bir ayrışma noktası olarak kodlamıştır.

Tek partili siyasal hayatın karmaşık ilişkileri ve ulusal-uluslar arası sistemin içindeki kabullerle şekillenen din politikaları karşısında, mevcut muhalif oluşumların birer iktidar teminatı olarak önemini keşfettikleri dinsel söylem ve arzular, aslında çok partili siyasal rejim denemesinde daha ilk etapta merkez Kemalist elitin kaygılarını haklı çıkarmaya yetici gerginliklere teşne olmuştu. Öte yandan mevcut rejimin ya yeraltında tuttuğu ya da yeraltına itilmelerinden medet umduğu dinsel söylem ve gruplar karşısında, geri adım atmayı genellikle reddeden siyasal savruluklarının bileşkesi, çoğu zaman din düşmanlığı şeklinde okunmaya izin verecek iktidar reflekslerini de beraberinde getirmiştir. Tek partili hayatın kendine özgü gereklilikleri içinde dini hayatın sıkıştırılmasıyla belirginleşen politik yönelimler bir dizi inkılâpla birlikte başlayan kademeli bir değişim stratejisinin toplumsallaştırılmasıyla sürdürülmüştür. Başta Hilafetin kaldırılması olmak üzere gerçekleştirilen tüm inkılâpların arkasındaki kurucu retorik, dinin referans düzeyinin yeniden tanımlanması ve yine dinin toplumsal olan hiçbir kategori için bir meşruiyet üretici olmasına izin verilmemesiydi. Gerçi dini haya-

6 Necdet Subaşı (2004). *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İstanbul: İz

7 Kemal Karpat (1996). *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, 2.b., İstanbul: Afa; Muhammed R. Feroze (1995). "Laiklik Yanlıları ve Karşıtları", *Türkiye'de İslâm ve Laiklik*, Der. Davut Dursun, İstanbul: İnsan, ss. 41-56.

8 Çetin Özek (ty). *Devlet ve Din*, İstanbul: Ada.

tın aktörleri de bu gelişmenin farkındaydılar. Osmanlı ulema bakiyesi olarak da değerlendirilebilecek pek çok kişinin özellikle Birinci Meclis'ten sonra devre dışı bırakılmalarını hızlandıran süreçte aslanan, dinsel söylem ve yapılanmaların Cumhuriyet rejimi içindeki katılım paylarını bertaraf etmek ya da azaltmaktı⁹.

Dikkat edildiğinde Kemalizm'in kuruluş söyleminde dinin işlevselliğine duyulan ihtiyaçta bile bir geçiciliğin hâkim olduğu görülür. Çünkü öyle görülüyor ki dine ilişkin söylem ve ritüellerin Kemalist reformasyon ve hatta devrim sayesinde kısa sürede biteceğine olan güven neredeyse tamdı. Bu çerçevede Diyanet'in varlığı ise özel bir anlam kazanmaktadır. Burada bir çelişkidenden söz etmek gerekir. Diyanet bir yandan rejimin *gayr-i İslâmi* bir devrim olduğu yönündeki kitlesel karşı koyuşları bastırmak için ihdas edilirken, bir yandan da din alanındaki modernleşme teşebbüsüyle dinin tabiatının dönüştürülmesi arzusunun bir karşılık vermesi bekleniyordu. Böylece din araçsallaşmaktadır. Bu nedenle tek partili siyasal yaşama damgasını vuran kalıcı, sert ve radikal dönüşüm politikalarının arkasındaki Aydınlanmacı-pozitivist iradede mülhem tasavvurun, nasıl olup da bütün bu niyetten pekâlâ birer sapma olarak okunabilecek şekilde Diyanet teşkilatının varlığını deruhte ettiğini anlamak gerekir. Hilafetin kaldırılmasından, dinsel söylem ve yaşam alanlarının dönüştürülmesine kadar verilen siyasetin iddialı reformlar olmaktan çok ancak bir devrimle ilişkilendirilebilecek politik sermayesinin olanca ağırlığıyla temerküz ettiği laikliğin ve Diyanet'in varlığını tartışma dışı bırakan muğlâklığın arkasında, açıktır ki dinin hâlâ temel bir referans olarak gücünü koruyan pozisyonu ve bu özelliğin sürekli olarak dikkate alınması yatmaktadır. Devlet ve dinsel aygıtlarının iç düzeneği gelişmelere bakıldığında da açısından Cumhuriyet devrimlerinin bireysel ve kitlesel dindarlığın temsilcilerine yönelik tazyiki, bu bağlamdaki medreselerin, tekke ve zaviyelerin, tarikatların yasadışı ilan edilmelerinin ardında, sonuçta bütün bu yapılardan beklenebilecek sadakatin artık bundan böyle Diyanet aracılığıyla sağlanacağını göstermektedir.

Aslına bakılırsa devletin egemen söyleminin bir paradigmatik model olarak, gündelik hayatı dinsel olandan yalıtılmış bir şekilde formüle etmesi dinin uygulamadaki çeşitliliğe rağmen, hayatta hala baskın olması şaşırtıcı olmuştur¹⁰. Öyle ki bu çerçevede dinî neşriyatın sansürü ya da sınırlandırılışı, dinî bilgiye ulaşma çabalarının gericilikle ilişkilendirilip reddedilmesi, yeni rejime muhalif olanların dilindeki dinsel vurguyu da artırmıştır. Bugün *Nurcu* ya da *Süleymancı* olarak bilinen din eksenli grupların Kemalizm'in oluşum safhasındaki ayrıkçı söylem ve duruşları bu açıdan oldukça önemlidir. Nitekim çok partili yaşamla birlikte bu gruplar da toplam varlık ve talepkârlıklarıyla politik sistem içinde daha fazla görünürleşen öğeler haline gelmekte gecikmemişlerdir. Sonuçta dinî grupların dil ve din dünyasının açığa çıkardığı sembolik evren ya da davranışları, soy Kemalistler için, bütün bir Cumhuriyet tarihi boyunca her zaman asal bir endişe kaynağı olacaktır.

Dini hayatın ve söylemlerin kontrolüyle sınırlı kalmaksızın bu bağlamda açıkça genç rejimin karşıt heyecanlarını da besleyen tazyikler, dinselliğin karşı ataklarından güç devşiren bir süreklilik içinde, artık sistematik bir kaygıyla rejimi besleyen bir gerilim tablosuna dönüşmüştür (Feroze, 1995). Öyle ki rejimin temel hassasiyetleri içinde, dinsel olandan duyulan endişeler artık rutinleşmiştir. Öte yandan toplumsal bağlamın ürettiği fiili durum ve gerçeklik de, din konusundaki taleplerin her seferinde yeniden düzenlenmesi konusunda, pragmatik siyaset biçimlenmelerine izin verici bir şekilde gerçekleşmektedir. Nitekim çok partili yaşama geçişin daha başlarında, din politikalarının asıl sorumluluğunu üzerinde taşıyan ve bir anlamda devlet ve iktidarı kendinde buluşturan Cumhuriyet Halk Partisi bile, geleneksel tutumundan ödün vermeyi zorunlu kılan bir hesapçılıkla karşı karşıya gelmiştir.

9 E. J. Zürcher (1998).

10 Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak (2000). *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul: Tesev.

Kontrol Dışı Enerji: Kayıpların İntikamı

Çok partili hayata geçişin din bağlamında da çok özel anlamlar taşıdığı açıktır. Tek parti döneminin dinle açık bir mesafe bırakma stratejisiyle tanımlanabilecek yapısına karşılık, çok partili hayatta açık bir pazarlık, dini dikkate alma ve yanı sıra dinsel olanın bir şekilde araçsallaştırılmasından söz edebileceğimiz kimi somut adımlar söz konusudur. Bu nedenle 1945 sonrası siyasi hayatta, şimdiye değin sürdürülen ve rutinleşen din konusundaki “ihmalkârlık”ların altı çizilir. Bununla birlikte yine de dinsel varoluşun oluşturabileceği enerjinin kontrol edilmesi gereği de asla ihmal edilmez. Atatürk ve hatırasının korunmasına ilişkin olarak çıkarılan kanunlarla bir şekilde Kemalist mirasın politik müktesebatı başta olmak üzere Cumhuriyet’in kazanımları, olası tehdit ve kalkışmalara karşı güvence altına alınır.

Geçiş döneminde resmen dile getirilen ihmalkârlıkların geç de olsa farkına varılması ve bu çerçevede kamuoyunda nispi rahatlama olarak değerlendirilebilecek kimi adımların da bizzat devletle özdeşleşen CHP tarafından atılması bile, DP’nin fark edilir bir üstünlükle iktidarı ele geçirmesini önlemeye yetmemiştir. Ne var ki DP’nin başarısının arkasındaki temel itkiyi sadece dinsellikle açıklamak fazlasıyla sorunludur. Demokrat Parti’nin iktidara gelişinin arkasındaki pek çok neden arasında özellikle, toplumun derin hissiyatının payı azımsanamaz bir düzeye ulaşmış olmasıdır. Nitekim DP’nin toplumdaki genel kitlenin ezici düzeyde desteğini almayı başarmış çizgisinin ardında Kemalist söylemin pratikte devletle millet arasındaki mevcut gerilimi artırmada ısrarlı olması yatmaktaydı. Gerçi DP de pek çok kere açıkça Kemalist bir misyon taşıyıcılığı görevini dile getirmiştir. Ancak siyaset dünyasının iç içe geçmiş görüntüleri arasında örneğin dini hayatın bloke edilmesini hazmedemeyen kesimlerin DP’ye verdikleri kredi ve destek asla inkâr edilemez.

Bununla beraber, DP’ye yönelik kitlesel desteği, ekonomik ve kültürel politikalara paralel olarak dinsel yaşamın gerekliliklerine ilişkin kayıpların intikamı olarak da anlamak pekâlâ mümkündür. Nitekim DP’nin parti programı, dinle devlet arasındaki gerilimi hafifletecek temalara sürekli vurgu yapmasına rağmen, CHP’li muhalifler, bütün bu gelişmeleri birer din istismarı olarak değerlendirmelerine olanak tanıyan ciddi bir alan açma niyeti olarak değerlendirmekte hep ısrarlı olmuşlardır. Hatta daha da ileri giderek bütün bu olup bitenleri dine yeni bir alan açma niyeti olarak göstermişlerdir.

Hatırlamak gerekirse tek partili siyasal yaşamın son dönemlerinde özellikle 1945’den sonraki ilk uyarıcı işaretlerin açığa çıkmaya başladığı yıllarda CHP, toplumsal itirazların geçte olsa farkına varmıştı, bu itirazların gücünü kıracak ya da bütün bunları maniple edecek kimi atılımlarda bulunmuştu, hatta bu bağlamda sınırlı düzeyde ilgiye açık olmak ön koşuluyla imam hatip kursları açılmış, ilkokulun ikinci kademe sınıflarında isteyen öğrencilerin belli bir din bilgisi dersi almaları yönünde de birtakım uygulamalara geçilmişti. Ancak bu yönelimdeki niyet, pek çokları için hiç de inandırıcı olmamıştır. DP’ye destek veren seçmenler, tek parti döneminin CHP’yle özdeşleşen uygulamalarına karşı, muhalefeti iktidara taşımışlardır. DP’nin iktidarında asıl tema, her zaman geçiş dönemi huzursuzluklarının aşılması yönündeki politikalarla ilişkilendirilebilir. DP uzun vadede CHP’nin iktidardayken ancak gecikerek fark ettiği rahatlatıcı bazı uygulamaları harekete geçirmenin daha da ötesine giderek, Kemalist jargon için açıkçası temel bir şifre özelliği taşıyan Ezanın Türkçe okunması uygulamasını tersyüz etmiş, onu yeniden Arapça formuyla okutma konusundaki kesinlikli iradesiyle, pratikte duygusallıkla sınırlı kalmayan bir sivil desteğin sağlanmasını başarmıştır.

Paradoksal Ama Anlaşılır Stratejiler

Çok partili yaşamın gereklilikleri içinde dinin konumu, toplumla devlet arasında pazarlığa dâhil unsurlar içinde öne çıkarılmıştır. Hiç kuşkusuz burada dinsel muhalefetin karşı ataklarını kontrol altı-

na almakla sınırlı kalmaksızın, ondan azami derecede yararlanma düşüncesi de ağırlık kazanmıştır. Dinsel beklenti ve itirazların oluşturduğu mevcut bağlam, örneğin ezanın yeniden Arapça okutulması ya da imam hatip okullarının açılması gibi konularda belirgin uzlaşma arayışlarıyla devam etmiştir. Ancak dini, iktidar mekanizmalarının ya da devletin derin beklentilerinin aracı olarak işlevselleştirebilmek için, onun, başta soğuk savaş döneminin çatışmacı ikliminde komünizme karşı bir kalkan olarak araçsallaşması, bu çatışmaya alet olması istenecektir. Esasen dine, başta milli birlik ve beraberliğin tesisinde ana bileşke olarak değerlendirilmesinden, “zararlı akımlar”ın önünün alınmasında yardımcı bir enstrüman olarak tanımlanmasına kadar bir dizi beklenti içinde bakıldığında, onun çok partili yaşama hayatı içinde süreklilik kazanan ana rolünün araçsallık olduğu açıkça anlaşılır. Bu bağlamda tek partili hayattan açıkça farklılaşan tek husus, çok partili dönemdeki politik aktörlerin, Kemalizm’e sadakatlerini kanıtlamakla birlikte, dinin toplumsal rolünü fark etme konusunda daha ılımlı bakış açılarına sahip olmalarıydı. Gerçekten de tek partili hayatta devletin uzlaşma kabul etmez önderleri dinsel olanın varlık talebini sınırlandırma, görmezlikten gelme ya da yok etme konusunda biri diğerini harekete geçiren, oldukça net bir kararlılığa sahiptiler¹¹.

Bu bağlamda çok partili hayatın birbirini izleyen birkaç boyutundan söz edilebilir. 1945–1960 arasında etkili olan DP farklı Kemalist yönelimlerin açığa çıkışını temsil eder. DP’nin dinsel hayata ilişkin vurgusu, toplumdaki dini grupların kendilerini belli bir sınırlılık içinde ifade etmelerine yol açıcı teşvik ve uygulamaları, ezanın tekrar Arapça okunması, özellikle de kültürel referans gruplarını devlete tabi hale getiren uygulamalarıyla önemlidir. Nitekim DP dönemine damgasını vuran asıl gelişme, dinin bir devlet aygıtı olarak pekâlâ kullanılabileceğine duyulan güvendir.

Aslında DP önderlerinin çoğunun, kişisel düzeyde dindar olduklarına ilişkin bir gözlem Kemalist seçkinler tarafından bile dile getirilmemiştir. Ancak dini hayatın canlandırılması konusunda devletin, DP’yle birlikte bir rota değişikliğine gittiği göz ardı edilemez. Modern Cumhuriyet için oldukça yeni ancak gecikmiş sayılabilecek bu yönelim, bir başka açıdan da dinsel argümanların ulusal ve uluslararası sorunlar ekseninde işlevsel bir dönüşüm geçirmesine de yol açmıştır. Ahlaki yozlaşma, komünizm tehlikesi, devlet-vatandaş ilişkilerini yeniden düzenleyecek bir değerler setine duyulan ihtiyaç vs. gibi dinin konumuna yüklenecek yeni anlam alanları kademeli bir şekilde devletin gündemine taşınmıştır. Böylece din, Pierre Bourdieu’nun ifadesiyle birer “kültürel sermaye” olarak laik Cumhuriyet’in varlığını pekiştirecek yeni bir araçsallıkla, giderek devletin ayrılmaz bir parçası ve işlevsel bir aygıtı olarak görülmeye başlamıştır. Artık çok partili hayatta din, esaslı bir dengeleyici olarak ele alınacaktır.

DP’nin dinsel yönelim ve arzuların canlanmasını teyit eden tutumu yine aynı platformlardan kaynaklanabilecek kalkışma hareketlerinin önünü almak üzere de bir dizi önlem alma ihtiyacının sonucu olan düzenlemeler yapılmasına yol açar. Aslında paradoksal gibi görünen bu durum hiç de anlaşılmasız değildir. *Atatürk’ü Koruma Kanunu* adı altında, Cumhuriyet’in kurucusunun siyasi ve manevi hatırası yüceltilmiş ve bu mistik mirasın korunması için de ağır yaptırımlarla dolu bir dizi kanuni düzenleme devreye sokulmuştur. Bütün bunlara rağmen, söz konusu süreçte taşranın geleneksel refleksleriyle buluşan dinsel referans bölgelerinde de nispi bir rahatlama gözlenmiştir. Ancak bu rahatlama bile sonuçta devletle bir karşılıklılık esasına dayanır. Nurculuk, Süleymancılık ve Ticanilik gibi dini hareketlerin toplumsal taban bulma siyasetleri, tek parti döneminin sert ve uzlaşma kabul etmez hukuk dünyasını çoktan geride bırakmış durumdadır. Öyle ki DP’nin dinsel açılımı, rekabet alanlarının genişlemesine paralel olarak CHP’nin dini politliğini de etkileyecektir. Din alanının yarattığı politik çekicilik başta İmam Hatip Okullarının görece çoğalması, İslâmi matbuatın çeşitlenmesi ve gelişme-

11 Necdet Subaşı (2005). *Ara Dönem Din Politikaları*, İstanbul: Küre

si, yanı sıra Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meşruiyetinin de pekiştirilmesi, dahası ve belki de en önemlisi siyasi rejimin handikaplarının aşılmasında dinden azami derecede ancak araçsal düzeyde kalmak şartıyla yararlanılması gibi unsurlarla artık iyice belirginleşmeye başlanacaktır. Bu bağlamda Türk sağının değişik veçhelerine damgasını vuran dinsel temalar, özellikle Marksist ya da komünist hareketlerin bastırılması konusunda işlevsel ideolojik bir manevi terkip olarak Kemalizm'e ve oradan da devlete eklemlemeye başlayacaktır. Ne var ki bu buluşma ve özdeşleşmenin asıl doruk noktaları için ara dönemlerle birlikte ortaya çıkan askeri müdahale ortamlarını dikkatle izlemek gerekecektir. Nato-Varşova Paktı gerilimi çerçevesinde içine dahil olunan siyasi konsept ve Marshall yardımıyla somutlaşan uluslararası güvenlik strüktürü içinde, artık epeyce bir süre Türk laikliğinin bir alameti farikası olarak değerlendirilebilecek din-devlet eklemlemesi ülkenin fiili gündemine taşınacaktır.

Çok partili hayatta ikinci önemli süreç 27 Mayıs 1960'da başlayan ve 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980 ve 28 Şubat 1997'de gerçekleştirilen askeri müdahale, muhtıra ve uyarılarla şekillenen, bir anlamda Türk Silahlı Kuvvetleri'nin sınırlarını yeniden çizerek belirlediği anayasal çerçeve içinde var olan, ancak yine de çok partili siyasal yaşam örneklerinin verili dünyasında şekillenen din politikalarıdır.

Çoğalan Sesler Parçalanın Arzular

Çok partili dönemin geneline yayılacak din politikaları dikkatle izlendiğinde bütün bu siyasi yönelime damgasını vuran temel yönelimin dini bir meşruiyet aracı olarak mı yoksa mevcut gelişmeler içinde bir payanda mı olacağı yönünde gelişir. Örneğin Necmettin Erbakan'ın kişisel önderliğinde *Milli Görüş* çizgisiyle bilinen hareketin politik vizyonu içinde dinin esaslı bir referans olarak tayin edilmesinin dahası toplumsal meşruiyetin önde gelen bileşenleri arasında olması gerektiği vurgulanmıştı. İslâmcı siyasal yönelim dini araçsal olmaktan çok amaçsal bir retorik olarak kamusal alana dâhil etmek istemiştir. Ne var ki Erbakan'ın bu hareketini Kemalist modernleşme hareketinin istikameti içinde saymak pek çok açıdan mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla onun siyasi söylemine ağırlık veren İslâmcılığında dinin konumu istisnaidir. Ne var ki bu istisnai durum Kemalist söylem tarafından pek de inandırıcı bulunmayacak, bu eğilimde mümkün bir istismarın olabileceği hep vurgulanacak, hatta Erbakancı harekette gerici-irticai bir boyut hep aranacaktır¹². Ancak kabul etmek gerekir ki Erbakan'ın hareketinin uluslar arası bağlamla kolayca ilişkilendirilebilecek boyutlarının yarattığı çekim gücü de Türk siyasal yaşamında dinin rolünün yeniden tanımlanması konusunda özellikle sağ siyaset arayışlarına ilham verecektir. Bu ilhamın din konusundaki konumlarını açıklığa kavuşturma konusunda, ciddi bir referans ve meşruiyet tartışması yaratacağı da açığa çıkmıştır. Nitekim CHP de erken dönem Kemalist jargonunun cesur çıkışlarını din konusunda artık eskisi kadar net bir dille ifade etme konusunda daha bir çekingendir. Dinin toplumsal düzeyde varlığını somutlaştırmada gösterdiği atak Türk-İslâm sentezi arayışlarıyla Türk sağına, kültürel referanslar düzleminde Türk soluna bazı politik manevralar yapma hususunda araçsal düzeyde bir yön vermiş olmalıdır.

Başat Gerilimler

Türk demokrasisinde devletin dinsel aygıtlarının netleştiği bazı temel başlıkları burada sırasıyla ele almak gerekir. Bunlar sırasıyla Diyanet İşleri Başkanlığı, İmam Hatip Okulları, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin ilköğretimin ikinci kademesinden itibaren önce seçmeli sonra da zorunlu olarak okutulması, dinsel görünürlüğün artması, ayrıca birer tampon mekanizma olarak sadece kişilik ve vatandaşlık terminolojisini besleyen bir kaynak olmanın ötesinde mevcut rejimin güvenlik kaygılarına karşı işlevsel bir araç olarak dinin devreye sokulması, bu bağlamda Türk-İslâm Sentezinin kuramsal mucidi olarak Aydınlar Ocağı, Türk İslâmı, ılımlı İslâm gibi unsurlar hatırlanmalıdır.

12 Hakan Yavuz (2004). "Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce -İslâmcılık-*, Ed. Yasin Aktay, İstanbul: İletişim, c. vi, ss. 591-603.

Başta da belirttiğim gibi Diyanet İşleri Başkanlığı devletin en temel ideolojik aygıtlarının başında gelir. Diyanetin işlevi ve Kemalist yapılanma içindeki meşruiyeti bitmek tükenmek bilmeyen tartışmalara konu olmuştur. Türkiye’de Diyanet kurumuna mesafeli olan politik yapılar bile iktidar düzeyinde söz sahibi oldukları her seferinde, kurumun rollerini tekit etme konusunda her zaman ısrarcı olmuşlardır. Bu nedenle resmi muhalif söylemler üzerinden diyanetin varlığını açıkça tartışmak zordur. Hatta İslâmcı söylem de diyanetin resmi İslâm tezini güçlendirme azminde oluşunu sürekli hatırlatır ancak benzer şekilde İslâmi vurgusu belirgin olan hükümetler de Diyanetin varlığını tahkim etmekten öteye gidemezler. Aslına bakılırsa Diyanet gündelik hayattaki dinsel formlarının düzenlenmesinde, dinsel meşruiyetin tanımlanmasına, dinsel yorum tekelini elinde bulundurmasıyla bir anlamda devletin dinsel aygıtlarının şematik düzeyde merkezini oluşturur. İmam Hatip Okullarından devşirilen insan malzemesiyle dinsel yaşamın modern hayatla uyumlu ve devlet pratikleri için zorunlu uygulamalarına da rehberlik eder.

Diyanet İşleri Başkanlığının Cumhuriyet’in tamamına yayılan rolü dini hayatın kontrolüyle ilgilidir. Devletin kendi hakikat nosyonunu tamamlayacak dinsel bir diskur arayışı karmaşık ilişkiler ağından süzülen Diyanet organizasyonu ile netleşir. Din modern Cumhuriyet’in referansları arasında yer almaz. Ancak dinin Türk laikliği içindeki konumu sürekli gözden geçirilir. Kemalist mutabakat arayışının uç noktaları olarak değerlendirilebilecek askeri müdahale sonrası demokrasiye dönüş süreçlerinde de Diyanet her zaman kendisine başvurulmuş bir kurum olma özelliğini korumaktadır. Zararlı dinsel cereyanların dışlanması ve yok edilmesinde, resmi söylemin sınırlarını sarsma özelliği taşıması muhtemel alternatif dini çıkışların reddedilmesinde, toplumsal düzeyde devlet gereklerini besleyici dinsel havanın oluşturulmasında Diyanet’in etkisi küçümsenemez. Burada gözden kaçırılmaması gereken asıl sorun Diyanet’e biçilen rolle ilgilidir; yoksa toplumsal gerçeklik dünyasında din konusunda gereken adımları atmak ya da yeterli bir hizmet prosedürünün nasıl gerçekleşeceğini tespit etmek değildir.

Aslında bu rolün artırılmasına ilişkin çabaların askeri yönetimlerle ilişkilendirilmesi yaygın bir kabul görmüştür. Gerçekten de 27 Mayıs 1960 askeri darbesinden itibaren hemen her müdahalede ortaya çıkan hâkim strateji, Diyanetin Kemalist sadakatin bir parçası olarak din hayatındaki çizgi dışı oluşumları reddetme konusunda işlevsel olmasıdır. Bu 12 Eylül 1980 Askeri müdahalesinin akabinde doruk noktasına ulaşır. Ara dönem din politikalarının ana teması toplumun dini semboller kümesine olan bağlılığının farkında olmakla kalmaz bu ilişkiselliğin ciddi bir yönlendirilmesine de çalışılır¹³.

Bu bağlantının ilginç örneklerinden biri de Aydınlar Ocağı’nın kuramsal düzeyde temellendirdiği *Türk-İslâm Sentezi*’ni devlete bir söylem önerisi olarak sunması ve bunu başarmasıdır. Gerçekten de genelde Türk sağının tarihsel düzeyde örtülü din politikasını biçimlendiren sentezleme kimliği dille ilişkilendirme ve sentezleme çabası asıl formülasyonunu Aydınlar Ocağı’nın çabalarında bulur¹⁴. Türk İslâm sentezi politikaları 12 Eylül 1980 sonrası hazırlanan Anayasa’da da gizil bir tema olarak yerini alır. Böylece Türk toplumunu yabancı dinsel unsurlar karşısında kültürel düzeyde saflaşmaları sağlanacaktır, yanı sıra da etnik ve dinsel kültürün harmanlanması kurulu düzenin aygıtları arasında daha derin düzeyde yeniden katılan dine ciddi bir ağırlık verecektir.

Bu amacın gerçekleştirilmesi için başta Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin zorunlu hale getirilmesi gerekecektir. Anayasa’nın “Din ve Vicdan Hürriyeti” başlıklı 24. maddesinde (4. fıkra) “*Din ve ahlak eğitimi ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve*

13 N. Subaşı (2005).

14 Aydınlar Ocağı (1981). *Millî Eğitim ve Din Eğitimi İtmi Seminer*, Ankara 9-10 Mayıs 1981 -Tebliğler, Müzakereler, Sonuçlar-, İstanbul: Aydınlar Ocağı.

ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimini ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.” ifadesi yer alır. Devletin aykırı dinsel söylem ve pratiklere karşı öfkesi derindir. Bu amaçla Türk laikliğinin Diyanet’in varlığıyla delinen ilk uygulamalarını hatırlatacak şekilde Kemalist seçkinlerin diğer laik tepkileri de yanlarına alarak yürüttükleri ataklarda da sık sık ortaya çıktığı gibi zorunu din dersleri uygulaması çok kere farklı okumalara imkân verecektir. Alevilerin ya da gündelik hayatta herhangi bir dinsel inanca sadakat duymayanların tepkileri sık sık irtica kümelenmesine vurgu yapan itirazlara karışacaktır. Bu meyanda zorunlu din derslerini yetersiz görenler de mevcut haliyle yetinmek zorunda kalacakları politik gerilimlerden geçeceklerdir. Sonuçta din derslerinin zorunluluğunu dikte eden anayasaya bağlı kalınarak, diyanet-din dersleri ve imam hatip okulları üçlemesi pek çok açıdan devletin kendine özgü laikliğini takviye edecek birer aygıt özelliği taşıyacaklardır.

Sonuç olarak devletin dinsel olana ilgisi varlığını sürdürmektedir. Bu ilginin kökleri ve gelişimi verili bir dinsellik temasının iktidar talepleriyle eşgüdümlü olarak varlığını sürdürmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda çok partili yaşamın ister 1945-1960 dönemi olsun ister darbelerle sık sık kesintiye uğrayan 1960 ve sonrasındaki gelişmelerle olsun istikametini yer yer saptıran kimi çıkışlar zaman zaman öne çıksa da belirleyici olan ana tema, devletin din politikasının bir “din devleti” özleminden çok “devlet için din” yöneliminde netleşmesidir. Bu amaçlılık ise birtakım aygıtların kutsal devlet figürünün restorasyonu ve tahkimi için sürekli bir şekilde seferber edilmesini gerektirmiştir. Bu teyakkuz sürecinde, dinin kurumsal ve kuramsal tecrübeleri de ciddi bir mobilizasyon aracı olarak fiili desteğe dâhil edilmektedir.

TÜRKİYE'NİN AZINLIK SORUNUNUN KÜLTÜREL BOYUTU

II. OTURUM:

DİL VE DİN EĞİTİMİ SORUNUNA İÇERİDEN BİR BAKIŞ- SİYASİ VE YASAL BOYUT

“MÜSTAKBEL-TÜRK”TEN “SÖZDE VATANDAŞA”: CUMHURİYET VE KÜRTLER

Mesut Yeğen

Anlatacağım şey Kürtlere dair algıyla ilgili. Kürtler, Cumhuriyet dönemi boyunca, özellikle Cumhuriyet ve Cumhuriyetin sıkı bir takipçisi olduğu anaakım Türk milliyetçiliği tarafından nasıl algılandı; buna dair bir-iki şey söylemek istiyorum. Bu oldukça önemli bir mesele çünkü, Kürtlere dair algı, Kürtlerin tecrübe ettiği vatandaşlık pratiklerinin mahiyetinin biçimlenmesinde hep belirleyici oldu.

Çalışmamın temel bir iddiası var: Kürtlere dair algıda son birkaç yıldır ciddi ve dramatik bir kopuş yaşanmaktadır. Bu dramatik kopuşu resmetmeye geçmezden önce metodolojik birkaç hususu açıklığa kavuşturmam gerekiyor. İlkın şunu belirtmek istiyorum. Kürtlere dair algıyı çalışırken, bu algı kimin ya da neyin algısı meselesini pürüzsüz bir biçimde resmetmek neredeyse imkansız. Şundan dolayı: Devlet nedir, sınırları nerede başlar, nerede biter sorularına cevap vermek güç. Bu sebeple, aktaracağım algı biçimlerini daha ziyade esasen anaakım Türk milliyetçiliğinin peşine düşmüş *Establishment*'in (düzenin) algısı olarak okumak gerekir. Bu belirsizlik sebebiyledirki, Kürtlere dair algının öznesinden bahsederken devlet yerine Düzen ya da Cumhuriyet demeyi tercih edeceğim. İkinci husus ise şu: *Düzenin*, Cumhuriyetin meseleye dair algısı neredeyse hiçbir zaman homojen olmadı. Hep farklı, hatta çatışan algılar, paralel bir biçimde yanyana varıldı. Hiç şüphesiz bu algı biçimlerinin bazıları ötekilerinin önüne geçti. Dolayısıyla, bugün Kürt meselesine ya da Kürtlere dair algıda dramatik bir kopuş yaşanmaktadır derken de demek istediğim şu: bugüne kadar hakim olmayan bir algı biçimi, önceki algı biçimlerinin önüne geçmek üzeredir.

Dönelim Cumhuriyetin Kürtlere ve Kürt meselesine dair algı biçimlerini resmetmeye. Cumhuriyetin kuruluşu civarından başlayalım. Cumhuriyeti kuran meclisin Kürtlere dair algısı nettir: Kürtler, etnik hukuklarına saygı gösterilmesi gereken Müslüman Anadolu kavimlerinden biridir. Çerkezler ve Lazlar gibi. Bu algıya tercüman olan da bilindiği üzere Cumhuriyetin kurucusudur. Mustafa Kemal gizli bir Meclis oturumunda şunları söylemektedir:

Suret-i umumiyyede (genel olarak) prensip şudur ki hududu milli (milli sınırlar) olarak çizdiğimiz daire dahilinde yaşayan anasır-ı muhtelif-i islamiye (çeşitli islam unsurları) yekdiğerine (birdiğerine) karşı irki, muhibiti, ablaki, bütün hukukuna riayetkar (saygılı) özkardeşlerdir. Bizce kat'i olarak muayyen (açık) birşey varsa o da hududu milli dahilinde Kürt, Türk, Laz, Çerkes vesair bütün bu İslam unsurlar müşterekülmenfaadır (ortak çıkarlara sahiptir).¹

Kürtleri mahsus hukukları tanınabilir bir kavim olarak gören bu algı 1924'le birlikte değişti. 1924 Anayasası, ülkede Türkten başka etnik kavimlerin de mevcut olduğu gerçeğine itiraz etmemekle birlikte, bu fiziki mevcudiyetin hukuka tercüme edilmesine izin verilmeyeceğini beyan ediyordu. 1924 Anayasası'nın, meclis anayasa komisyonu tarafından teklif edilen giriş/gerekçe kısmında belirtildiğine göre

Devletimiz bir devleti milliyedir. Beynelmilel (milletler arası) veyabut fevkalmilel (milletlerüstü) bir devlet değildir. Devlet, Türkten başka bir millet tanımaz. Memleket dahilinde hukuku mütesaviyeyi

1 Türkiye Büyük Millet Meclisi, Gizli Celse Zabıtları Cilt I, (Ankara: İş Bankası Yayınları, 1985), s.73.

(bukuksal eşitliği) haiz başka ırktan gelme kimseler bulunduğundan bunların ırki mübâyenetlerini (başlıklarını) manii milliyet tanımak caiz olamaz. Kezalik hürriyeti vicdan musaddak (tadsik olunmuş) olduğundan ibtilafı din (din farklılığı, uyumsuzluğu) de manii milliyet addedilmemiştir.²

Diğer bir deyişle, 1924’le birlikte Cumhuriyet, Kürtleri mevcut, ancak kolektif kültürel hakları tanınamaz bir kavim olarak algılıyordu. Kürtler hukuki ve siyasi özneler olarak artık Kürt değildiler. Ülkenin öteki yurttaşları gibi ‘Türk olmuşlardı’.

1924 Anayasası’yla Kürtlerin hukuki mevcudiyetini reddeden Cumhuriyet, 1930’larla birlikte Kürtlerin fiziki mevcudiyetini de reddetmeye koyuldu. 1930’larla birlikte Cumhuriyetin Kürtlere dair algısının hayat bulduğu düstur şu oldu: *Türk vatanında Kürt yoktur*. Bu düsturun 1990’lara kadar dolaşımında kaldığını biliyoruz.

Ne var ki, Cumhuriyetin Kürtlere ve Kürt meselesine dair algısı bütün bu altmış yıl boyunca basitçe Kürtler yoktur düsturunun tekrarıydı. Kürt meselesiyle haşır neşir olduğu onlarca yıl, Cumhuriyet, önce hukuki, ardından da fiziki mevcudiyetini reddettiği Kürtlerin hareketliliğini, diğer bir deyişle, Kürt meselesini, kâh Cumhuriyetin ve inkılapların yıkıp geçtiği geçmişin kalıntılarıyla yapılan mücadele, kâh başka devletlerle yaşanan husumet, kâh ulusal pazarın kurulmasına gösterilen direnç, kâh bölgenin geri kalmışlığı üzerinden algıladı. Mesele çıkarıcılar, etno-politik ya da ulusal bir ideal peşindeki Kürtler değil, şeyhler, mürteciler, aşiretler, eşkiyalar, gerikalmışlık ve diğerleriyle; ya da Cumhuriyetin ezip geçmekte kararlı olduğu geçmişin belaları.

Cumhuriyetin algısının niçin böyle biçimlenmiş olduğuna dair bir iki söz etmek gerekirse şunları söylemek mümkün: Cumhuriyetin bütün bu dönem boyunca yaşadığı büyük dertler ‘geçmiş’in politik düzeniyle mücadele, merkezi bir devlet iktidarının konsolide edilmesi, yabancı devletlerle yaşanan husumet ve milli bir pazar ekonomisinin tesisi olduğundan, Kürt meselesi de bu dertlerle ilişkilendirilerek algılandı. Kürtlerin, Cumhuriyet nazarında, etno-politik bir ideal peşindeki birileri olmak yerine, mürteciler, eşkiyalar, ecnebilerce kışkırtılmış gafiller vb. olmasının sebebi, Kürt meselesinin esas olarak ‘geçmiş’ ve ‘şimdi’, ‘gelenek’ ve ‘modernlik’ ve ‘taşra’ ile ‘merkez’ karşıtlıklarına ilişkilendirilerek algılanması oldu.

Bütün bu algı çeşitliliğiyle birlikte, Cumhuriyetin meseleye dair algısında birşey hiç değişmedi: mürteciler, aşiretler, eşkiyalar olarak Kürtler, Türkleşebilirdi. Yaşanan onca sıkıntıya karşın, meselenin bir etnik yıkıma dönüşmesini engelleyen bir fren, Cumhuriyetin algısında bir sabit olarak hep bulundu: Anadolu’nun Müslüman kavimlerinden Kürtler, Cumhuriyet nazarında, zorla ya da gönüllü, asimilasyonla Türk olabilirlerdi.

Kürt meselesine dair bu algı Kürtlerin tecrübe ettikleri yurttaşlık pratiklerini kökten etkiledi. Cumhuriyetin gayrimüslim yurttaşları esas olarak ayrımcı yurttaşlık pratiklerine maruz kalırken, ülkenin Kürt kökenli yurttaşları, tıpkı memleketin diğer müslim yurttaşları gibi, bu türden ayrımcı pratiklere maruz kalmadılar; en azından sürekli bir biçimde.³

Kürtler daha ziyade ülkenin Türk-olmayan öteki müslimleri gibi Türklüğe asimilasyona davet edildiler. Ancak bu asimilasyonun çoklukla gönüllü bir asimilasyon olmadığını, ulusal pazar gibi kurum-

2 A. Şeref Gözübüyük ve Zekai Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1957), s. 7.

3 Ülkenin gayrimüslim yurttaşları Cumhuriyet dönemi boyunca kapsamlı ayrımcı pratiklere maruz kaldılar. Uygulanan iktisadi Türkleştirme politikaları içerisinde işten çıkarılmaları, devlet memuriyetine alınmamları, vakıfları aracılığıyla edindiklere mülklere el konması ve Varlık Vergisi ya da “Vatandaş Türkçe konuş!” gibi kampanyalara maruz kalmaları bu türden ayrımcı pratikler arasında sayılabilir. Bu türden uygulamalara dair genel bir çalışma için bkz. Baskın Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, (İstanbul: İletişim, 2004).

sal araçların istihdamı üzerinden ve kendiliğinden bir biçimde gerçekleşmediğini de kaydetmek gerekiyor. Aksine, Kürtlerin asimilasyonu, sıklıkla zorunlu asimilasyon araçlarının devreye konulmasıyla gerçekleştirilmeye çalışıldı. Bu türden araçların en bilineni zorunlu iskan siyaseti oldu. Bu siyaset, Cumhuriyetin ilk onbeş yılında sıklıkla uygulandı. Ancak en kapsamlı uygulamaya 1934 yılında teşebbüs edildi. 1934 yılında kabul edilen 2510 sayılı İskân Kanunu'nun hedefi, Anadolu'nun demografik kompozisyonunun etnik mülahazalar uyarınca yeniden düzenlenmesi ve Türk olmayan unsurların ikili bir operasyon vasıtasıyla Türkleştirilmesiydi. Türkleştirme, ya Türk-olmayanların Türk bölgelerine yerleştirilmesi ya da Türklerin Türk-olmayan bölgelere yerleştirilmesi yoluyla gerçekleştirilecekti.⁴

1980'lerin sonuna doğru başlayıp doksanlarda hız kazanan köy boşaltma vasıtasıyla uygulanan zorunlu göç siyasetini, zorunlu iskan siyasetinin bir biçimi olarak görmek mümkün olsa gerek. TBMM'nin 1998 yılında hazırladığı araştırma komisyonu raporuna göre bu son dönemde üçbinden fazla köy ya da mezra boşaltıldı.⁵ Zorunlu göç üzerine son dönemde yapılan çalışmalar⁶ zorunlu göçe maruz kalanların gerçek sayılarını tespit etmenin zorluğuna dikkat çekmektedir. Bu çalışmaların aktardığına göre, resmi rakamlar 378.000, sivil toplum kuruluşlarıysa 1,5 ila 3 milyon yurttaşın zorunlu göçe tabi tutulmuş olduğunu iddia etmektedir.

Zorunlu iskan, Kürtlerin asimilasyonunun yegane aracı olmadı. Bilindiği üzere, Cumhuriyetin kuruluşunun hemen ardından medreseler vb. Kürt kültürünün yeniden üretilmesinde etkili rol üstlenmiş geleneksel kurumlar tasfiye edildi ve Türkçe'den başka dillerde yayın ve eğitim, Lozan hükümleri saklı kalmak üzere, yasaklandı. Nitekim bugün de, mevcut Anayasanın 42. maddesi Türk vatandaşlarına Türkçe'den başka bir dilin anadil olarak öğretilmesini yasaklamaktadır.

Kürtçe üzerindeki kısıtlamalar eğitim ve yayın alanıyla sınırlı kalmadı. Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan *Şark İslahat Planı* uyarınca 'açıkta' Kürtçe konuşmak da yasaklanmaya çalışıldı. Kürtçe üzerindeki baskının daha yakın zamanlı örneği 1983 yılında çıkarılan ve 1991 yılında kaldırılan 2932 sayılı yasa oldu. Bu yasanın ikinci maddesi "Türk Devleti tarafından tanınmış bulunan devletlerin birinci resmi dilleri dışındaki herhangi bir dille düşüncelerin açıklanması, yayılması ve yayınlanmasını" yasaklıyordu.

Keza, 1972 yılında çıkarılan 1587 sayılı Nüfus Kanununun 16. maddesi doğan çocuklara Kürtçe isim konmasını yasaklıyordu. Kanuna göre, doğan çocuklara "milli kültürümüze, ahlak kurallarına örf ve adetlerimize uygun düşmeyen veya kamu oyunu inciten adlar" konulamazdı.⁷ Bu yasa 15 Temmuz 2003'de kabul edilen 4928 sayılı kanunla değiştirildi ("Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun") ve konacak isimlerde "ahlâk kurallarına uygunluk ve kamuoyunu incitmek" şartları arandı.⁸

4 Her iki durumda da, amaç Türk olmayan unsurların Türk kültürüne özümsemesiydi. Nitekim bu amaç yasanın gerekçesinde açıkça telaffuz edilmişti. Yasaya göre: Türk bayrağına gönül bağlamamış iken Türk yurttaşlığını, kanunun ona verdiği her türlü hakları kullanmakta olanları Türkiye Cumhuriyeti uygun göremezdi. Bunun içindir ki bu gibileri Türk kültüründe eritmek ve onları Türk oldukları için daha sağlam yurda bağlamak yollarını bu kanun göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti devletinde, Türküm diyen herkesin bu Türklüğü devlet için belli ve açık olmalıdır. (TBMM, Zabıt Ceridesi, 4. Dönem, Cilt.23-24, s.8.). Kanunun neyi amaçladığı bizzat yasa metninde ifade edilmiştir. Madde 1. Türkiye'de Türk kültürüne bağlılık dolayısıyla nüfus oturmuş ve yayılışının, bu konuma uygun olarak icra vekillerince yapılacak bir programa göre düzeltilmesi dahiliye vekillğine verilmiştir. Madde 2. (...) Türkiye, iskân mıntıkaları bakımından üç nevi mıntıkaya ayrılır. 1 Numaralı Mıntıkalar: Türk kültürlü nüfusun tekasüfü istenen yerlerdir. 2 Numaralı Mıntıkalar: Türk kültürüne temsili istenen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir.

5 TBMM, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*, Ankara, 1998.

6 Füsün Üstel, *Zorunlu İç Göç Sonrası Köye Dönüş: Ön Rapor*, (İstanbul: TESEV), 2004. Tamer Aker vd., *Türkiye'de Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri*, (İstanbul: TESEV), 2005.

7 <http://www.hukuki.net/kanun/1587.15.frameset.asp>

8 <http://www.hukuki.net/kanun/2932.15.frameset.asp>

Yer adları ve köy isimlerinin Türkleştirilmesini de aynı fasıldan saymak gerekir. 1949 yılında çıkarılan İl İdaresi Kanunu, yer adlarının değiştirilmesi yetkisini İçişleri Bakanlığına verdi.⁹ Bu yetkinin cömert bir biçimde kullanıldığı malum.

Asimilasyonun başka bir mümtaz aracı yatılı bölge okulları oldu. Yatılı Bölge Okulları'nın amaçlarından biri, Kürt çocuklarının kültürel habitatlarından koparılarak Türkleştirilmesiydi. Bu kampanyanın halen süregitmekte olduğu malum. Milli Eğitim Bakanlığı verilerine göre, toplam 299 Yİ-BO'nun 161'i, diğer bir deyişle yüzde 54'ü Kürtlerin yoğun yaşadığı illerdeydi. Keza, bu okullarda okuyan toplam 142.788 öğrencinin 87.343'ü ya da yüzde 61'i yine bu illerdendir.¹⁰

Netice itibarıyla şunu söylemek mümkün görünüyor: ülkenin gayrimüslimlerinden farklı olarak Kürtler daha ziyade asimilasyonist yurttaşlık pratikleriyle yüzyüze kaldılar; asimile olduklarındaysa birinci sınıf yurttaşlık onları bekliyordu. Nitekim, Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne, Kürtlerin mühim bir yekunu Türkleşti. Kürtler, Türkleşerek siyasi cemaatin sadık mensupları olduklarını gösterdiler ve dolayısıyla 'Anadolu'nun gayrimüslim sakinlerinden farklı olarak memleketin muteber yurttaşları olmayı hak ettiklerini gösterdiler'. En azından yakın zamana kadar! Bugünlerde bütün bu resim değişmektedir.

Ancak neyin değiştiğine geçmezden evvel, ayrımcı ve asimilasyonist yurttaşlık pratiklerinin birlikte ve eşzamanlı olarak uygulanmış olmasının sebeplerine biraz daha yakından bakmakta fayda var.

Kestirmeden söylemekte fayda var: ülkenin bir kısım yurttaşının ayrımcı yurttaşlık pratiklerine, başka bir kısmının ise asimilasyonist pratiklere maruz kalmasının sebebi, devletin, yasanın Türklükten ne anladığıyla ilgiliydi. Devletin Türklükten ne anladığına gelince; Türklük, devlet nazarında Türk-olmamaklığa ya da Türk olmayanlara eşzamanlı olarak hem açık hem de kapalı bir statü oldu. Diğer bir deyişle, Türklük, devlet nazarında olunabilir bir durum oldu, ancak herkesin olabildiği bir durum da değil. Türklüğün Türk-olmayanlara bu eşanlı açıklık ve kapalılığı bizzat Cumhuriyetin Anayasalarınınca va'zedildi. 1924 Anayasası'yla başlayalım. 1924 Anayasası'nın 88. maddesi şöyleydi:

*Türkiye abalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur (denir).*¹¹

88. madde ilk bakışta şu izlenimi verebilir: Türklük, Müslüman veya Türk olsun olmasının memleket ahalsinin tümüne açık bir statüydü. Oysa, 88. maddenin yakın bir okuması bu kadar aceleci olmamak gerektiğine işaret etmektedir. Ancak bu yakın okumayı gerçekleştirmek için önce karşılaştırmalı bir okumanın desteğini almak, 1924 Anayasası'nın Türklüğü işaretleyen 88. maddesini, bu anayasayı önceleyen ve takip eden anayasalardaki muadil maddelerle karşılaştırmak gerekiyor. 1924 Anayasası'nın neredeyse aynen benimsediği 1876 Anayasası'nın ilgili (sekizinci) maddesi şöyleydi:

Devlet-i Osmaniye tabiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur (Kili ve Gözübüyük, 2000:44).¹²

1961 Anayasası daha da sadeydi. Yürürlükteki 1982 Anayasası'nın 66. maddesince de aynen tekrar edilen 54. maddeye göre

9 <http://www.hukuki.net/kanun/2932.15.frameset.asp>

10 <http://apk.meb.gov.tr/yayinlar/2004-2005%20Milli%20Egitim%20Sayisat%20Verileri>.

11 A. Şeref Gözübüyük ve Zekai Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1957), s. 441.

12 Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayını, 2000), s. 44.

Türk devletine vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türktür.¹³

Anayasaların bu karşılaştırmalı okuması, 1924 Anayasası'nı diğer iki anayasadan farklılaştıran bir garipliğe işaret etmektedir. Gariplik, 1924 Anayasası'nın 88. maddesinde 'vatandaşlık itibarıyla' denerek kayda geçirilmiş bir fazlalıkla ilgilidir. 1924 Anayasası'nın 'vatandaşlık itibarıyla' kaydı, ne 1876 Anayasası'nda ne de 1961 Anayasası'nda mevcuttur. Bu durumun cevaplanması gereken bir soruya işaret ettiği açık: 1876, 1961 ve 1982 Anayasaları'nda olmayıp da 1924 Anayasası'nda yer alan 'vatandaşlık itibarıyla' ibaresi neyi anlatmaktaydı? Devlet için "vatandaş Türklerden" gayrı, "gerçek Türkler" mi vardı? Meclis genel kurulunun 1924 Anayasası'nı görüştüğü oturumun tutanakları bütün bu soruları cevaplamaktadır.

Tutanaklarda ilk göze çarpan, 88. maddenin meclis genel kuruluna gelişiyle meclis genel kurulundan çıkış ve dolayısıyla anayasa maddesi halini alış biçimi arasında esaslı bir farkın olduğudur. Madde, meclis genel kuruluna şu ifadeyle sunulmuştu:

*Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın Türk ıtlak olunur.*¹⁴

88. maddenin anayasa komisyonundan genel kurula bu biçimde inmiş olması bir kez daha aynı şeyi göstermektedir: Maddenin anayasa metni olarak ifade bulduğu biçimde bir fazlalık vardır. Madde teklifinde 'vatandaşlık itibarıyla' kaydına rastlanmamaktadır. Görünen odur ki, genel kurula "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın Türk ıtlak olunur" şeklinde inen madde bir kısım milletvekillini derhal rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlığa tercüman olan Bozok (Yozgat) Mebusu Ahmet Hamdi Bey, Türkiye ahalisinin tümünün Türk ıtlak olunmasına itiraz etmiş ve maddenin "Türkiye ahalisinden olup Türk harsını kabul edenlere Türk ıtlak olunur" şeklinde düzeltilmesini istemiştir.¹⁵

Sıkıntı barizdir. Yasakoyucu, Türklüğü yurttaşlıkla edinilebilir bir statü olarak görmeye razı değildir. Bu aşamada tartışmaya önemli bir isim, Türkçülük cereyanının önde gelenlerinden Hamdullah Suphi Bey dahil olur. Hamdullah Suphi'nin müdahalesi herşeyi apaçık kılacak niteliktedir:

*Bütün siyasi hudutlarımız dabilinde yaşayanlara Türk unvanını vermek bizim için bir emel olabilir. Fakat görüyorsunuz ki, çok müşkül bir mücadelenin içinden çıktık ve hiçbirimiz kalbimizde mücadelenin tamam olduğuna dair birşey taşımıyoruz. Diyoruz ki: Devletin, Türkiye Cumhuriyeti'nin tebaası tamamıyla Türktür. Bir taraftan da hükümet mücadele ediyor, ecnebiler tarafından tesis edilmiş olan müessesatta çalışan rumu, ermeniye (sic) çıkarmaya çalışıyor. Biz bunları rumdur ermenidir diye çıkarmak istediğimiz vakit bize hayır Meclisinizden çıkan kanun mucibince bunlar Türktür derlerse ne cevap vereceksiniz? Tabiiyet kelimesi zihinlerde mevcut ve kalplerde mevcut bulunan bu emeli izale etmeğe kifayet etmez. Lafzen biz bir tefsir bulabiliriz. Maddeye tefsir ile geçilebilir, fakat bir hakikat vardır. Onlar Türk olamazlar.*¹⁶

Hakikati işaretleyen tefsiri bizzat Hamdullah Suphi Bey önerecektir: "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur".¹⁷ Neticeyi biliyoruz: Hamdullah Suphi Bey'in önerisi aynen kabul edilip anayasa maddesi olarak yasalaştı.

13 Kili ve Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, s. 188.

14 Gözübüyük ve Sezgin, 1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri, s. 436.

15 Gözübüyük ve Sezgin, 1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri, s. 436.

16 Gözübüyük ve Sezgin, 1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri, s. 437.

17 Gözübüyük ve Sezgin, 1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri, s. 441.

88. maddenin yakın okumasının ortaya koymuş olduğunu ifade etmenin zamanı gelmiştir: Türklük, devlet nazarında herkesin olabileceği bir durum değildi. Bu durumda Türklüğü derecelendirmekten başka yol yoktu. Nitekim yapılan da bu oldu. Devlet, Türklüğü “yurttaşlık-olarak Türklük” ve “yurttaşlıktan fazla bir durum olarak Türklük” şeklinde derecelendirdi. Devlet açısından, “Türkler” ve “Kanun-i Esasi Türkleri” vardı. Kanun-i Esasi Türklerinin kimler olduğu malum: Yukarıda aktarılan ayrımcı yurttaşlık pratiklerine maruz kalanlar; yani ülkenin gayrimüslim sakinleri.

88. maddenin bu ikili yapısı da göstermektedir ki, yasakoyucu müslimlik gayrimüslimlik ayırımına Türklüğün tanımında merkezi bir yer vermektedir.

Bütün bu izahat, Kürtlerin neden asimilasyon yoluyla Türkleşebilecek unsurlardan sayıldığını da aydınlatmaktadır. Kürtler, Müslüman olmaları hasebiyle Türklük dairesinin sınırları içerisinde düşünülürdü. Anadolu'nun Müslüman ahalisinden oldukları içindi ki Kürtler müstakbel-Türklerden sayıldılar. Nitekim, Kürtler de bu kanaati, en azından tümünden boşa çıkarmadı. Mühim sayıda Kürt Türkleşti.

Yukarıda aktarıldığı üzere, bugün bütün bu resim değişmeye yüz tutmuştur. Yine kestirmeden söylemek gerekirse değişen şudur: Bugün, Cumhuriyetin Kürtlerin müstakbel-Türkler olduğuna dair inancı ciddi bir biçimde sarsılmıştır. Bu sarsılmaya bağlı olarak ki, bir kısım vatandaşın “sözde-vatandaş” olarak nitelenebildiği, cenaze törenlerinin üzerinden savaş uçaklarının uçurulabildiği bir iklime girmiş bulunmaktayız. Yine bu sarsılmaya bağlı olarak ki, kimi Kürt şahsiyetlerinin kripto-Yahudiler olduğu iddia edilmekte, hükümetin, zorunlu göç sebebiyle köylerinden ayrılmak zorunda kalan yurttaşları yerlerine döndürebilmek amacıyla hazırladığı “Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılınması”na dair yasanın, “yerli-Loizidular” oluşmasının önüne geçmek amacıyla hazırlandığı düşünülebilmektedir.

Bu iklimin galebe çalıp çalmayacağını bugünden kestirmek zor. Görünen, Cumhuriyetin Kürtlere dair algısında ve ülkenin Kürt yurttaşlarıyla münasebetinde birkaç ihtimalin, bir kaç yolun bir müddet daha birlikte, paralel olarak takip edileceğidir. Bu paralel ihtimallere dair spekülasyonlara geçmezden önce yukarıda aktarılan resim nasıl oldu da oldukça kısa bir zaman zarfında hızla değişti, buna dair konuşmak gerekiyor.

Başlarken biraz tuhaf görünen ve açıklanmaya muhtaç bir durumu kaydetmek gerekiyor: Yukarıda aktarılan genel resmin bozulması, ülkeyi onbeş yıl boyunca felç eden düşük yoğunluklu savaş esnasında gerçekleşmedi. Onbeş yıllık savaş ortamının gerçekleştiremediği bu değişimi neyin gerçekleştirdiğine gelince; tereddütsüz kaydetmek gerekiyor: kazanılanın sadece askeri bir başarıdan ibaret olduğunun anlaşılması bugünkü durumun esas sebebidir. Bugün idrak edilen şudur: Düşük yoğunluklu savaştan galip çıkılmış, ancak Kürtlerin mühim bir kısmı Türkleşmemiştir ve Türkleşmeye niyetleri de yok. Kanaatim o ki, bu genel sonuç, Cumhuriyet nazarında son Kürt isyanının onyıldan fazla sürebilmiş olmasından daha büyük bir düş kırıklığı yaratmıştır.

Düş kırıklığı, bir başına Türkleşmesi beklenen Kürtlerin buna gönülsüz olduklarının anlaşılmasıyla ilgili değil. Türkleşmeye direnen Kürtlerin ülke nüfusunun kaydedeğer bir kesimini oluşturması yaşanan düş kırıklığını daha da büyütüyor. Dahası, Türklüğe asimile edilemeyen bu yurttaşlar topluluğunun büyük kesimi ülkenin belli bir kısmında meskun. Bütün bu durumu toparlarsak karşı karşıya kalınan durum şudur. Tek dilli, homojenleştirilmiş bir kültürün egemen olduğu bir ülkeyi arzulayan Cumhuriyet bir anda kabullenilmesi imkansız bir gerçekle yüzyüze kalmıştır: Ülkede, Türk-

lükten gayrı, dil ve toprak birliğine sahip ikinci bir unsur mevcuttur ve bu mevcudiyete onlarca yılın sonrasında dahi son verilememiştir. Diğer bir deyişle, Cumhuriyet bir paralel-ulus durumuyla karşı karşıyadır. Kürtlere dair değişen algının esas sebebi budur.

Kaldı ki, karşı karşıya kalınan bu tahammül edilemez durumun geriye çevrilmesi de iyice güçleşmiş görünmektedir. Ülkenin AB'ye adaylık serüveninin ciddiyet kazanmış olması ve Irak'ın işgalinin ardından bölgede oluşan durum, Türkiye'nin Kürt yurttaşlarının Türklüğe asimilasyonunun becerilmesini iyice zorlaştıracak görünüyor. Biraz ihtiyatla kaydetmek gerekirse, bundan böyle asimilasyon siyasetinin büyük hacimde, hele de zorla uygulanması gittikçe imkansız olacak görünüyor. AB rayında ilerlemek, şu ya da bu biçimde Kürtlüğün gerçekleştirilmesini ve yeniden üretilmesini mümkün kılacak düzenlemelerin önünü açacak görünüyor. Bu ihtimali Cumhuriyeti bir süredir tedirgin eden olgular setiyle birlikte düşündüğümüzde meselenin 'ciddiyeti' anlaşılıyor. Türklüğe asimile edilememiş, toprak ve dil birliğine sahip kaydadeğer büyüklükte bir yurttaşlar topluluğunu oluşturan Kürtler, AB yolunda ilerleyen bir Türkiye'de Türklüğün dışında bir etno-kültürel kimliğe sahip olma hallerini geri dönüşsüz bir biçimde pekiştirebilecek görünüyorlar.

Kürtlere dair algının değişimine yol açan üçüncü bir unsur hiç şüphesiz Irak'ta oluşan durumla ilgili. Bu durum tarihte bir ilk: Kürtlerin bir kısmı, tarihleri boyunca ilk kez kendilerinin çekip çevirdiği bir siyasi otoriteye tabi olarak yaşıyor. Bir başına yeterince rahatsız edici bu durumu daha da tahammül edilmez kılansa hiç şüphesiz Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı Kürtlerin Irak Kürtlerinin bir müddettir tecrübe ettiği bu siyasi otoriteye yönelik milliyetçi husumeti paylaşmıyor olmalarıdır. Çapulcu bir aşiret liderinden başka birşey olmadığına hükmedilen Barzani'nin ülkenin Kürt yurttaşlarının bir kısmınca zulme karşı halkını savunan muteber bir şahsiyet olarak algılandığını 'hissetmek', dahası, Irak'taki Kürt otoritesinin Türkiye Kürtleri için de bir model olabilme ihtimali, bahsi geçen tedirginliğin Kürtlere dair genel bir güvensizlik hissine evrilmesine katkıda bulunuyor.

Kürtlere dair algıda yaşandığını öne sürdüğüm dramatik dönüşüm bütün bu süreçle ilgili. Bugün bu sürece bağlı olarak, Kürtlerin Cumhuriyetin sadık yurttaşları olup olmadıkları konusunda epey bir tereddüt birikmiştir. Kürtler asimilasyona direndikçe, kültürel-etnik topluluğun, Türklüğün dışında kalmakta ısrar ettikçe yurttaşlar topluluğu olarak siyasi topluluğun da dışında görülmeye başlanmıştır. Bu durum ise geçmiş tecrübeler hatırlandığında en azından kapsamlı ayrımcı yurttaşlık pratiklerinin devreye alınması demek olabilir.

Öte yandan başlarken de belirttiğim üzere, Cumhuriyetin Kürtlere dair algısında ciddi bir dönüşüm yaşanıyor olmakla birlikte, geleneksel algının, diğer bir deyişle, Kürtlerin müstakbel-Türkler olduğuna dair algının henüz bir tarafa bırakılmış olduğunu söylemek mümkün değil. Özellikle kız çocuklarına yönelik ve sivil toplumun da enerjik bir biçimde dahil olduğu "Haydi Kızlar Okula", "Baba Beni Okula Gönder" ve "Okul Öncesi Eğitim" gibi kapsamlı kampanyaların devrede olduğunu düşünürsek, bu geleneksel algının Kürtleri siyasi topluluğun dışında kodlamaya hazırlanan algıyla birlikte paralel olarak işlemekte olduğunu söyleyebiliriz.

Galiba sorun üçüncü bir algının geliştirilip geliştirilemeyeceğinde yatıyor. Cumhuriyet, bir gün gelip de Kürtleri etno-kültürel topluluğun parçası olmaya, diğer bir deyişle, Türklüğe mecbur etmeden, Kürtlere asimilasyonu şart koşmadan, yurttaşlar topluluğunun, siyasi topluluğun muteber mensupları olarak görececek midir? Mesele budur.

ALEVİ OLMAK: GÜNDELİK HAYAT VE AYRIMCILIK ÖRNEKLERİ

Uğraş Ulaş Tol

Türkiye’de azınlıklar deyince akla, önce gayrimüslim azınlıklar gelir. Gayrimüslim azınlıklar belli ölçülerde tanımlanmış, tanınan ve bilinen azınlıklardır. Öte yanda ise Kürtler ve Aleviler gibi tanımlanmasında ve tanınmasında sorunlar bulunan ve haklarında ötekiler tarafından bilinen şeylerin daha sınırlı olduğu azınlıklar vardır. Kürtler ve Alevilerin, gayrimüslim azınlıklardan üç temel konuda ayrıştığını söyleyebiliriz. Birincisi her iki grupta da kendisinin azınlık olarak tanımlanmasını tercih etmeme, azınlık olarak tanımlanmayı rencide edici bulma, kendisini bir anlamda kurucu unsur olarak görme eğilimleri fazladır. Her iki grubun kimliği de çoğunluk tarafından belli ölçülerde tanımlanmamakta ya da sorunlu karşılanmaktadır. Son olarak, gayrimüslim topluluklar, sayıları cumhuriyetin kuruluşundan bugüne kadar “azalan” ve azaldıkça da “değerleşen”, ülkenin kültürel mozaik görüntüsüne müzelik katkısı olan topluluklardır. Kürtler ve Aleviler ise, nüfuslarının halihazırda diğer azınlık gruplarına göre oldukça fazla olmasının yanı sıra, “azalmamakta”, genel nüfusa paralel olarak çoğalmakta ve son yıllarda da daha görünür hale gelmiş bulunmaktadır. Ancak, Kürtler ve Aleviler çoğalma özellikleriyle, azaldıkça “değerleşen” azınlıkların aksine, tehdit unsuru olarak “değersizleşen” ve çoğunluğa benzetilmek istenen kimlikler olmaktadır. Aslında, gayrimüslim azınlıklara karşı toplumdaki nefret, Kürtler ve Aleviler’e karşı olandan daha fazladır.¹ Ne var ki, hem çoğunluktakilerin ve devletin, Kürtler ve Aleviler ile teması diğer azınlıklara göre daha fazla; hem de yukarıda bahsedilen tanımsızlık ve tanınmama gibi sorunlardan kaynaklı olduğundan, Kürtlere ve Alevilere karşı uygulanan ayrımcı pratikler niceliksel ve niteliksel olarak daha öne çıkmaktadır. Bu yazının hedefi ise Alevilerin uğradıkları ayrımcı pratikleri bir saha araştırmasına dayanarak kategorik bir biçimde sunmaktır.

Osmanlı’dan günümüze kadar tarihi, fiziksel ve sembolik şiddetler biçiminde ayrımcılığa maruz kalan Alevilerin gündelik hayatları normalleşmiş bir madunluk halidir. “Her ötekileştirmede olduğu gibi Alevilerin öteki olarak kurulmasında da, ötekileştirilen kimlik ile ilgili gerçekliği olmayan iddialar, ithamlar, kalıp-yargılar ve özellikle ötekileştirene ait *fanteziler* kurucu bir rol oynamaktadır.”² Zizek’in, *ötekileştirenin ötekinde kendisini rabatsız eden, ulaşamaz (bilmediği) öğeyle ilişkisini fanteziler aracılığıyla kurduğu* tespiti Aleviler aleyhindeki ayrımcı pratiklerinin ruhunu yansıtmaktadır.³ Bu fantezilerle dolu ayrımcılık pratiklerini derlemenin bir yolu Alevi yurttaşların kendi tecrübelerini dinlemektir. Pir Sultan Abdal Kültür Derneği Genel Merkezi tarafından yürütülen ve Avrupa Birliği tarafından desteklenen “Gelin Canlar Bir Olalım” Projesi kapsamında Yaşama Dair Vakıf çalışma grubu tarafından gerçekleştirilen saha araştırması da Alevi yurttaşların yaşadıkları mağduriyetlerin hangi alanlarda ortaya çıktığını; ayrımcılığın kamusal, toplumsal, bireysel boyutlarının neler olduğunu; semboller ve göstergeler düzeyinde nasıl işlediğini; buna karşılık Aleviler’in maruz kaldıkları ayrımcılıklara karşı ne tür mücadele ve savunma mekanizmaları geliştirdiklerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bunun için Alevi yurttaşların yoğun olarak bulunduğu bir çok yerde -ki bunlar arasında: İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Antalya, Samsun gibi büyük şehirlerin yanı sıra Çanakkale, Tokat, Diyarbakır, Sivas gibi kentler ve Varto, Milas, Çerkezköy, Havza, Niksar, Zile, Turhal, Tarsus, Çeşme, Ke-

1 2005 yılında Türk Sosyal Bilimler Derneği’nin yürüttüğü “Gençlik Konuşuyor” adlı Avrupa Birliği Projesinde Yaşama Dair Vakıf olarak bir gençlik araştırması gerçekleştirdik. Araştırmada çeşitli gruplara karşı duyulan önyargıları da konu ettik. Sorgulanan 24 grup arasından ancak 2 grup, olumlu önyargılar tarafında (Türk ve Müslüman kimlikleri) yer aldı. Azınlıklarla ilgili bilgiler ise şöyle: Ermeniler, 24 grup arasında 24. sırada yer alarak en fazla olumsuz önyargı beslenen grubu oluşturuyor. Yahudiler, 22., Çingeneler, 18., Yunanlar 17., Kürtler 15., Aleviler 8. sırada yer alıyor.

2 “Giriş”, Uğraş Ulaş Tol, (der.) *Alevi olmak: Alevilerin Dilinden Ayrımcılık Hikayeleri*, Pir Sultan Abdal Kültür Derneği, 2005, Ankara.

3 “Müstehcen Efendi”, Slavoj Žižek, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 70, Güz 1996.

malpaşa gibi ilçeler de bulunmaktadır- yaklaşık 1000 Alevi yurttaşla temas kurulmuş ve bu kişilerle odak grup toplantıları ve derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın temel amacı ise Alevilerin yüz yüze kaldığı ve kendi içlerinde her biri gayet iyi bilinen ancak genel kamuoyu ile paylaşılmayan sorunların aslında yalnızca Alevilerin değil ülkemizin sorunları olduğunu ortaya koymaktır.

Araştırmada hedeflenen şey, bir topluluk olarak Alevilerin aleyhinde işleyen kültürel ayrımcılıklardan ziyade, tek tek Alevi yurttaşların maruz kaldıkları kişisel tecrübelerdi. Ancak bu analitik ayırım - topluluk olarak Alevilerin karşılaştıkları ayrımcı pratikler ile Alevilerin tek başlarına Alevi olmaktan kaynaklı tecrübe ettikleri mağduriyetler- aynı zamanda araştırmanın zorluklarından biri oldu. Zira Aleviler, kendi kişisel tecrübelerinden çok topluluk olarak Alevilerin yaşadıklarını konuşmaya daha meyilli olduklarından, “Alevi olduğunuz için yaşadığınız mağduriyetler nelerdir?” sorusuna, Yavuz Sultan Selim’den başlayan yanıtlar verdiler. Hal böyleyken, hedeflemediğimiz halde gelen yanıtlar itibariyle kategorik düzeyimizi bu çerçevede ikiye ayırmak zorunda kaldık. Araştırma sırasında karşılaştığımız ilk zorlukla ilişkili ikinci bir zorluk ise, aslında bu tür sohbetlere açık bir topluluk ile karşı karşıya olmamıza rağmen bizim ayrımcılık olarak gördüğümüz konuların onlar için çoktan normalleşmiş ve sıradanlaşmış konular olması nedeniyle, hedeflenen vakaların aktarılmasında yaşanan zorluklardı. Aslında başınıza gelen mağduriyetler sorusuna Osmanlı’daki katliamlar, Maraş, Çorum, Sivas olayları gibi yaşam haklarına müdahalenin olduğu örneklerin sıralanması ve gündelik yaşamdaki birçok ayrımcı pratiğin anılmaması, bu normalleşmeden kaynaklanmaktadır. Aleviler için gündelik hayatta karşılaştıkları aşağıda sıralayacağımız ayrımcı pratikleri normalleşmiştir. Öte yandan Aleviler ayrımcı pratiklerin varlığının farkında ve bilincindedir, ancak durumun düzeleceğine dair bir inanç taşımadıklarından bunlarla yaşamaya alışmış bir topluluk haline gelmişlerdir⁴.

Görüştüğümüz Alevilerin, *topluluk olarak karşılaştıkları ayrımcı pratikler arasında* üzerinde en yoğun durduğu konular arasında şunlar yer almıştır:

1. Cemevlerinin Aleviliğin kutsal mekanı olarak tanınmaması,
2. Bazı kamu kuruluşlarının belli bir inanç kesimine (ki Aleviliğin ötekisi olarak görülebilecek Sün-niliğe) hizmet ederek, kamu kaynaklarının taraflı kullanımı,
3. Zorunlu din dersleri yoluyla yine belli bir inancın kayrılması ve Aleviliğin rencide edilmesi,
4. Alevi köylerine zorla cami ya da cami yayını yaptırılması,
5. Nüfus cüzdanlarında din hanesinin bulunması,
6. Aleviliği hedef alan saldırılar

Alevi yurttaşların, gündelik hayatlarında Alevi olmaktan kaynaklı yaşadıkları kişisel ayrımcılık tecrübeleri arasında öne çıkanlar arasında ise şunlar yer almaktadır:

4 Sanırım Alevilerin bu halini, Yael Navora Yashin’in (*Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton University Pres. 2002.) Türkiye’deki kamusal yaşam için uygun gördüğü; bilincinde olduğu halde yokmuş gibi davranma olarak tarif ettiği knisizm (cynicism) olarak tanımlamak yanlış olmaz. Ancak, Yaşin gibi biz de bu tabiri durumu hor görmek için değil de, mevcut duruma tabiyeti güçlendiren bir tutumun altını çizdiği için önem atfetmekteyiz. Knisizm ile ise bildiği halde yok saymayı yeğleyen “alçak” bir tutumu değil de, durumun bilincinde olduğu halde, çaresizlik, güvensizlik ve düzeleceğine dair inancsızlık gibi güdülerle kabullenme halini kastettiğimizi de ekleyelim. Sanırım Alevilerin bu halini, Navora Yaşin’in, *Faces of the State* adlı eserinde Türkiye’deki kamusal yaşam için uygun gördüğü; bilincinde olduğu halde yokmuş gibi davranma olarak tarif ettiği knisizm (cynicism) olarak tanımlamak yanlış olmaz. Ancak, Yaşin gibi biz de bu tabiri durumu hor görmek için değil de, mevcut duruma tabiyeti güçlendiren bir tutumun altını çizdiği için önem atfetmekteyiz. Knisizm ile ise bildiği halde yok saymayı yeğleyen “alçak” bir tutumu değil de, durumun bilincinde olduğu halde, çaresizlik, güvensizlik ve düzeleceğine dair inancsızlık gibi güdülerle kabullenme halini kastettiğimizi de ekleyelim.

1. Toplumsal yaşamın Sünni inanın ritüellerine göre düzenlenmesinin yol açtığı mağduriyetler,
2. Baskın kimliğin kayrılması ya da Alevi olmanın olumsuz işlediği mağduriyet durumları,
3. Alevi olmaktan kaynaklı izolasyonist davranışlara maruz kalma,
4. Aleviler hakkındaki çeşitli fantezilerle yüklü hakaretlere maruz kalma.

Cemlevleri sorunu, Alevilerin kendilerini en mağdur hissettikleri konuların başında gelmektedir. Bu konudaki talep bilindiği gibi cemlevlerinin bir ibadethane olarak tanınmasıdır. Cemlevleri genelde cem törenlerinin -ki cem ayını belki de Alevileri en iyi sembolize eden şeylerden biridir- yapıldığı yerler itibariyle önemlidir ama yurttaşların sıklıkla dile getirdiği bir başka konu da cemlevlerinin Alevi cenazelerinin kaldırılması sorununa önemli bir çare olmasıdır. Alevilerin cenaze törenlerinde cemlevlerine ihtiyaç duymasında da temelde iki önemli etken vardır. Birincisi, Aleviler bu töreni camilerde yapmak zorunda kalmaktan rahatsızdır. Zira bu durumda hem kendi ritüellerine ve inanışlarına göre cenazelerini kaldıramamakta hem de başka bir inanın ritüellerine mecbur bırakılmaktadırlar. İkincisi ise bunu kabullendikleri hallerde bile camilerde ayrımcılığa uğrayabilmektedirler. Camide hocanın Alevi mevtayı yıkamak istememesi, gidip müftüye danışması gibi çeşitli özen problemlerini de içeren ayrımcılık örnekleri nedeniyle Aleviler cami seçeneğinden uzak durmaktadır⁵. Bunun yerine cenaze işlerini de halledebilecekleri bir cemevi istemektedir. Hatta ölülerinin ardından ya da başka vesilelerle vermek istedikleri yemekleri de cemlevlerinden halletmeyi talep etmektedir. Diğer bir Alevi ritüeli olan Aşure gününün organize edilmesi de cemlevlerinin başka bir misyonu olarak görülmektedir. Dolayısıyla cemlevleri cem töreninin gerçekleştiği yerler olmak dışında sosyal, dayanışmacı nitelikleriyle birlikte bir çok ritüelistik etkinliğin gerçekleştirildiği yerler olmaya aday oluşuyla en önemli talep olarak belirlemektedir.

Alevilerin *topluluk olarak mağduriyetine* işaret eden konular arasında en çok dile gelen ikinci konu bazı kamu kuruluşlarının belli bir kesimin -Sünni inancının, hatta Sünni-Hanefi inancının- lehinde, Alevilerin aleyhinde hizmet vermesidir. Diyanet İşleri Başkanlığı⁶, Kuran kursları, İmam-Hatip liseleri, İlahiyat fakültesi gibi kurumlar devlet kurumları olarak halka hizmet vermektedir. *Ancak*, hem bu kurumların varlığı hem de hizmet alanları, toplumun tamamının Sünni olduğu varsayımını ortaya koymaktadır. Aleviler için Diyanet İşleri Başkanlığı, bütün yurttaşların vergilerinden oluşan devasa bütçesine karşılık, hem sadece Sünni-Hanefi inancı temelinde hizmet vermesi, hem de Aleviliğe ilişkin yok sayma veya asimilasyon politikalarının savunucusu ve uygulayıcısı olması ile, Alevilere yönelik sistematik ayrımcılığın kurumsallaşmasını ifade etmektedir. Nitekim, Alevilerin talepleri arasında Diyanete yönelik olanlar en ön sıralarda yer almaktadır. Aleviler arasında, hem Diyanetin

5 Bundan sonraki alıntılar, aksi belirtilmiyorsa, "Uğraş Ulaş Tol, *Alevi olmak: Alevilerin Dilinden Ayrımcılık Hikayeleri*, Pir Sultan Abdal Kültür Deneği, 2005, Ankara" içinde belirtilen sayfalardan alınmıştır. Örneklerde K harfi katılımcıları, A harfi ise Araştırmacıyı simgelemektedir.

K - Ben 1944 doğumlu Seyran Çağlar, Budakdere Köyü'nden. Havza ilçesinde bir olay yaşadım. Köyümüzde mahallede bir vatandaş vefat etti. Bunun kaldırılması lazım tabii. O zaman bizim Alevilerde öyle bir hoca yoktu, o mahallede de. Tabii ben caminin hocasına gittim. Gittim dedim ki: "Hocam cenazemiz var, buyrun bu cenazemizi kaldıralım." Dedi: "Yarım saat sonra bir saat sonra gelirim." "Sen git," dedi bana. Ben tabii cenazenin yanına geldim. Orda tabii hizmet görülmesi gerekiyordu. Ben çarşıya indim. Çarşıda bir bakarım ki o bana öyle diyen hoca müftülüğe gidiyor. Ben peşinden gittim. İçeri girdim. Müftüye diyor ki, ben tabii tam içeri girmedim kapı açık dinliyorum: "Karşı mahalleden bir Kızılbaş ölmüş bunun kaldırılması için bana geldiler, Müftü bey bunu kaldırayım mı?" diyor. O da diyor ki: "Mahallenin hepsinin haberi var mı sana gelindiğinden yoksa bir kişinin mi haberi var?" O da diyor ki: "Bir kişi, arkadaş geldi ama mahallenin haberi var mı bilmiyorum," diyor. "Eğer mahalle ayaklanacaksa git o cenazeyi kaldır," diyor. "Yalnız namazını kaldırma," diyor. Ben bunu kulağımla işittim. Niyazi'nin cenazesinde. Bizim köylü Niyazi'nin. Netice de tamam dedi hoca müftüye. O tamam ordan çıkarken, ben orda evvela çıktım dışarı. Dışarıda bekledim, dedim ki: "Hocam dedim, sen şimdi bana ne dedin? Cami de sen git ben geliyorum," dedim. "Buraya neden geldin?" dedim. "Sen," dedim, "bizim vergimizle maaşını alıyor musun?" "Almıyorum," dedi. "Peki, bizim vergimiz nereye gidiyor?" dedim. "Bu Alevilerin ödemiş olduğu vergiyle almıyor musun sen maaşını?" "Almıyorum," dedi. "Alıyorsun," dedim. "Eğer," dedim, "sen şimdi oraya cenazeyi kaldırmaya geldiğin zaman namazı kaldırmayacaksan sen gelme," dedim. "Eğer geleceksen orda namazı kaldıracaksın," dedim. "Bana müftü müsaade etmedi," dedi. "Ben cenaze namazını kaldıramam," dedi. "Neden?" dedim. "Ha Kızılbaş olduğumuz için Alevi olduğumuz için değil mi?" dedim. "Evet," dedi. Ben bunu böylece yaşadım. Teşekkür ederim. (s. 50, Havza)

6 Görüştüğümüz bir çok Alevi, Diyanet'i "Dinayet" şeklinde dile getirmektedir. Buradaki yanlış seslendirme çoğunlukla bir ironi olmayıp, (din ve ayete atıfta bulunan) Alevilerin bu kuruma uzaklığından ve yabancılığından kaynaklı bir yanlış bilgidir.

lağvedilmesini isteyenler, hem de Diyanette temsil edilme talebini öne çıkaranlar olsa da, tümünün ortak düşüncesi, Diyanetin bugünkü biçimiyle varlığının sistematik bir ayrımcılık kaynağı olduğudur. Ancak Alevilerin, Diyanete yönelik eleştirileri bugüne kadar hiçbir biçimde dikkate alınmamış, Diyanet İşlerinin bütün Müslümanları temsil ettiği söylenerek hiç bir sorun yokmuş gibi davranılmış ve bu sistematik ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına ilişkin herhangi bir çaba gösterilmemiştir. Aksine bugün Aleviler, cemevleri konusundaki talepleri karşısında muhatap olarak Diyanet ile karşı karşıya bırakılmakta, Diyanet İşleri Başkanlığı, cemevleri hakkında “cemevleri ibadethane değildir” demeçleri vermektedir. Diyanet, cemevlerinin statüsünü nitelemeyi kendi alanlarındaki bir akademik mesele olarak görmekte ve Aleviler adına bu konudaki doğru olanı tarif etmekte ve ibadet yeri olarak Alevileri camilere davet etmektedir. Aleviler cemevleri istemekte ve ibadet yeri olarak cemevlerini işaret etmekte, ama “bilimsel” olarak bunun yanlış bir istek olduğu Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından deklare edilmektedir.

Alevilerin *topluluk olarak mağduriyetine* işaret eden diğer bir konu, aslında pek çok Alevinin kişisel olarak tecrübe ettiği bir konudur: zorunlu din dersleri. Zorunlu din dersleri Alevilerin kişisel olarak tecrübe ettikleri bir şey olmakla birlikte Alevileri topluluk olarak ilgilendiren bir ayrımcı pratik olarak görülmeye başlamıştır. Birçok Alevi konuyu kendi kişisel sorunu olarak değil de Alevilerin genel mağduriyeti olarak ortaya koymaktadır. Zorunlu din derslerinde Alevi çocuklar kendilerini namaz kılmak, Arapça ayetler okumak ve de çok travmatik bir şekilde çoğunlukla sembolik kimi zaman da fiziksel bir şiddetle karşı karşıya kaldıkları sosyal psikolojik bir baskı ortamında bulurlar⁷. Bu ortama gelene kadar kendi kimliği hakkında genellikle fazla bir bilgisi olmayan Alevi çocuklar⁸, kendi ritüellerini çok küçükken öğrenmiş bu konularda genellikle kemikleşmiş Sünni arkadaşları yanında ezik kalırlar.

Alevilerin *topluluk olarak mağduriyetine* işaret eden diğer konular arasında ise zorla cami yaptırma, nüfus cüzdanında din hanesi ve toplu saldırılar yer aldığını belirtmiştik. Alevi köylerine zorla cami

7 K - Benim şu anda 16 yaşında olan, 12 yaşındayken başından geçmiş olan bir olay var oğlumun. İlköğretimde okuyor, o zaman okuyordu. Din dersinden öğretmen soru soruyor. Sorduğu sorulara yani duaları falan soruyor işte. Bu da bana dedi ki: “Baba öğretmen bana ısrarla: “Arapça’sını istiyorum, ezberle gel,” dedi. Ben de: “Sevmiyorum Arapça’yı,” dedim”. Ben de: “Oğlum Milli Eğitim Müfredatında Arapça’yı öğrenmekle mecburen Arapça’yı anlatmak diye bir kural yok. Türkçe’sini söylersen o da kabuldür,” dedim. “Ben bunca yıllık öğretmenim,” dedim. Yani ben bunu biliyorum. “Merak etme,” dedi bana. “Eğer beni yanlış yönlendirirsen senin yüzünden sınıfta kalırım,” dedi şimdi. “Baba mama dinlemem,” diye böyle de espri de yaptı bana. “Tamam,” dedim, sen Türkçe’sini söyle, yazılı veya sözlüde fark etmez”. Çocuk önce yazılı oluyor. Yazılıda sorulan sorulara, dualara Türkçe’sini yazarak ama doğrusunu yazarak yani Türkçe’si ama doğrusu. Yani nokta bir virgül bile fazla eksik değil tam manasıyla aynısı, kitaptaki bilgi neyse hepsini yazıyor. Ama öğretmen buna 1 veriyor. “O biri de lütfedip verdim,” diyor öğretmen yani. “Sıfır ayıp olur diye bir verdim”. Bir de böyle dalga geçiyor bununla. İki gözü iki çeşme çocuk ağlayarak geldi. “Kağıdı fırlattı önüme.” Dedi ki: “Senin yüzünden,” dedi, “1 aldım.” “Oğlum sakın ol,” dedim. Uzatmayayım aldım kağıdı okula gittim. Ben bunu yaklaşık 4-5 yıldır her yerde velilere, ama özellikle Alevi velilere anlatırım bunu sürekli ısrarla anlatırım. Bir prototip örnek tir yani.

Başından geçmiş net sonuç almışım. Şimdi yazılı kağıdının fotokopisini ve üstüne bir dilekçe yazdım. Dedim ki: “Milli Eğitim Müfredatı’na, Kanunu’na göre Arapça, ilköğretimde Arapça öğrenip ve Arapça cevap vermek diye bir mecburiyet yoktur, orta öğretimde de yoktur, üniversitede de yoktur. Yani eğitimin hiçbir aşamasında Türkçe’den başka yabancı dil diye kabul edilen, seçtiğin dersten yabancı dile girersen, o dersten o dille ilgili sorular sorulur ve cevabını sadece o ölçme ve değerlendirme onun üzerinden yapılır. Burada öğretmenin ölçme ve değerlendirme anlayışı bir kere insan haklarına aykırı, Milli Eğitim Müfredatına aykırı, onun da ötesinde, bu çocuğun psikolojisini ve onurunu rencide edici şekilde,” sıraladım. Dilekçeyi yazdım, müdürün önüne koydum. Bu nedenlerle dedim bir imtihan komisyonunun kurulmasını istiyorum. Adli şikayet haklarım baki kalmak kaydıyla idari yünden bu yazılının sonuçlandırılmasını istiyorum. Müdür tutuştu tabi. Müdür de MHP’li faşist bir adam. Tutuştu ortasını bulmaya çalıştı hemen. “Hocam lütfen hallederiz”. “Hayır efendim,” dedim, “bunun işlemini yapacaksınız,” dedim. “Adli ve idari haklarım baki kalmak kaydıyla,” dedim. “Şimdi önce buradan bir başlayalım düzeltmeye, onun sonrası gelecek.” İmtihan komisyonu kuruldu, öğretmen geldi imtihan komisyonundan evvel öğretmen çağrıldı odaya, öğretmen orada özü kabahatinden büyük bir söz daha söyledi onu da tutanak altına aldım, hemen orada, çıkardım kağıdı tutanak yaptım. Dedi ki: “Efendim gelsin camide öğretilim,” dedi yani. Bu da bir suçtur. Öğrenciyi okuldan camiye davet etmek, camide ona Arapça öğretebileceğini ifade etmek, Kur’an kursu verebileceğini söylemek ayrıca da bir suçtur. İmtihan Komisyonu bu şeyle bu müracaat ile biri beş yaptı. Çünkü bütün cevaplar doğrudu. Bir beş oldu. Öğretmen idari yünden soruşturmaya uğradı, adli yünden soruşturmaya uğramasındansa açıkçası ben feragat ettim. Milli Eğitim Müdür Yardımcısı’nın ricasıyla. “İyi bir uyarı oldu,” dedi bu. “Şahsen rica ediyorum,” dedi. “Yani bir infiale dönüşebilir.” Kamuoyu ile paylaşacağımdan korkuldu. O arada ben şu ifadeyi de kullandım: “Ben Aleviyim, aynı zamanda Antalya’daki Alevi Derneklerinin başındaki yöneticilerden biriyim, çocuğum bana kalsa, Devlet 12 Eylül mecbur etmese din dersine zaten sokmayacaktım, ama mecbur olduğu için, böyle bir zorunluluk olduğu için, din dersi zorunlu olduğu için bu çocuk din dersine giriyor, zaten istemediğim bir şeyi bana zaten zorla yaptırıyorsunuz, istemediğim ikinci bir şeyi de siz üstüne koyuyorsunuz, üçüncüye de davet çıkarıyorsunuz,” diye ifade ettim. Sonuçta buradan bu hakkı elde ettik. (s.65-6, Antalya)

8 Roni Margulies, Türkiye’deki Yahudiler için susuyorlar, çünkü susarlarsa unutulacaklarını düşünüyorlar demişti. Benzer savunma mekanizmaları Alevilerde de vardır. Aleviler, kimliklerini gizleyerek, kalabalık içerisinde kaybolarak ayrımcı pratiklerden sakınmak isterler. Bu suskunluk nedeniyle bir çok Alevi çocuk, Alevi olduğunu çok geç ayrt eder.

yaptırılması esasen 12 Eylül'den sonra yaygınlaşmış bir uygulamadır. Hatta bazı camisi olmayan köylere hoparlörler konularak merkezi yayınlar yapıldığına da tanık olmaktayız⁹. Nüfus cüzdanlarında din hanesinin bulunması ve burada İslam ibaresi olması çok yoğun bir şekilde dile getirilmese de daha eğitimli Alevilerin dert ettiği bir ayrımcı pratiktir. Son olarak Alevilerin başınıza gelen haksızlıklar deyince dile getirdikleri, topluluk olarak mağduriyetlerine işaret eden toplu saldıralar ile Alevileri karşısına almış Sivas olayları, Gazi olayları, Star televizyon kanalında Güner Ümit'in Aleviler hakkındaki bir gafı (Aleviler arasında ensest ilişki olduğuna ilişkin) yada diğer bazı devlet büyüklerinin de zaman zaman sarfettiği aşağılayıcı sözler gibi Alevileri hedef alan vakalar bulunmaktadır. Alevi yurttaşlar için bu vakalar bir yandan hoşgörü ve barış ortamına inançlarını ve ümitlerini kaybettikleri olaylardır, bir yandan da sabırlarının taşmasını ve seslerini yükseltmelerini ve hak talep etmelerini tetikleyen gelişmelerdir.

Alevi yurttaşların, gündelik hayatlarında Alevi olmaktan kaynaklı yaşadıkları kişisel ayrımcılık tecrübeleri arasında ilk olarak toplumsal yaşamın Sünni inanın ritüellerine göre düzenlenmesinin yol açtığı mağduriyetleri ele alacağız¹⁰. Bu konuda en açık örnek Ramazan ayıdır. Medyada ve kamuoyunda törenlerle karşılanan ve on bir ayın sultanı olarak ilan edilen Ramazan ayı aslında Aleviler için işkence ayı olarak geçmektedir¹¹. Ramazan ayının oluşturduğu ayrımcılıklardan ilki tüm çalışma hayatının oruç ritüeline göre düzenleniyor olmasıdır. Çalışma hayatındaki oruca bağlı düzenlemeler, mesela iftar saatlerinin baz alınması, hem hizmet alan hem hizmet veren Aleviler açısından ayrımcı uygulamalardır. İftar saatlerinin dışında öğle yemeklerinin birçok kamu kuruluşunda, hatta özel kuruluşlarda Ramazan boyunca verilmemesi de Ramazan ayında genellikle oruç tutmayan Alevilerin bu konudaki diğer bir şikayetidir¹². Buna bağlı olarak öğle molalarının kısaltılması da Aleviler için haksız bir uygulamadır. Başka bir ayrımcı pratik ise, oruç tutmayan yurttaşlara, diğerleri oruçlu olduğu için daha fazla çalışma talebinin gelmesidir (nöbetin tutulması, fiziksel işlerin yapılması, daha fazla çalışılması vb.). Ramazan ayı boyunca kamusal alanlarda çay, sigara içen, yemek yiyen Aleviler, çoğu

9 K - Geçen gün ben bir şeye şahit oldum. Adana'nın Pozantı İlçesi var. Orada Çamalan Köyüne gitmişim, bu köy Tahtacı Alevilerin olduğu bir köy. Köyde şey dikkatimi çekti, hoca vaaz verdi, 5 dakika geçti: "Bu nedir, bunun ne işi var, cami de göremedim, bu ses nereden geliyor?" dedim. "Hiç sorma, elektrik direği kurmuşlar, onun üstüne bir alıcı koymuşlar, Tarsus Merkez İlçeden o köye, yaklaşık 1 saatlik uzaklıkta bir köye, cami de olmadığı halde, telsizle hem 5 vakit ezan okutuyorlar, hem de camideki hocanın tüm konuşmalarını orada halka dinletiyorlar." "Buna itiraz edin, kaymakama gidin," dedim. "Nasıl yapalım, yolumuz yok, suyumuz eksik, bunları talep ediyoruz, gidip bir de bunu söylersek, hiç yapmazlar. Ne yapah çekiyoruz," dediler. "O zaman bunu susturalım, kıralım, şey yapalım," dedim. "Olmaz, bize yakışmaz," dediler. O şekilde çekiyorlar.

(s. 234, Tarsus)

10 K - Belediyenin şu çöplerle ilgili yaptığı bir anons var mesela o da sürekli, diyor ki: "Akşam namazıyla yatsı namazı arasında çöpünüzü boşaltın." Vay Alevilerin haline. Ben hangi saatte bırakacağımı bilmiyorum mesela çöpi. Yani bu komik bir şeydir ya.

(s.235, Tokat)

11 K - En sıkıntı şeydir Ramazan ayı. 11 ay dostuz, Ramazan ayında dostluk biter. 11 ay dostuzdur. O dostlukta bir sıkıntı yok. Ama Ramazan geldi mi sıkıntı başlar (s.21, İstanbul).

12 K1 - Dava konusu olabilecek bir şey işte, oraya getireceğim ben. Bunu bizzat yaşayan orada bir arkadaşımız, bizim de burada Derneğimizin eski Yönetim Kurulu Üyesi kendisi, Dursun isminde bir arkadaşımız ve aynen kendisi bunu bize anlattığı için biliyoruz. Çok net olarak diyor ki: "Tam Ramazan geldiğinde," diyor, "bunlar tutuyorlar bütün mutfak personeline aşçısına, aşçı başısına, yardımcısına, hepsine izin veriyorlar ve senelik izinlerini o aya denk getiriyorlar. Özellikle..."

A - Yeni defterdarlık da mı bu?

K1 - Buradaki Antalya Defterdarlığı'nda

A - Tamam yeni bina da mı? O modern binada?

K2 - Evet, evet. Yaklaşık 1000 küsur kişi çalışıyor yani. 1000 kişi falan çalışıyor orada ki yani çok büyük bir mutfak, alabildiğine büyük. Ve bu insanların çoğu da yüzde doksan dokuzu da Ramazan'da oruç tutmamaktadır. Fakat tepedeki iktidarın yani defterdar, defterdar yardımcılarını o iktidar tarafından atanmış olan insanların kendi siyasal tercihlerinin orada emrivakiye dönüştürerek insanlara böyle bir uygulamayı reva görüyorlar. Aslında böyle bir durum söz konusu. Ve ikinci olay da ben bir başka yerde karşılaştım. Şimdi bu çok da tartışılıyor. Ayrıca bu konuda da hukuksal bazı yerlerde müraعاتlar da yapıldı. Cuma Namazı'na yakın saatlerde şey yapılması, mesailerin ona göre ayarlanması, yani yarım saat geriye çekip esnetiyorlar, Cuma Namazı saatini boşa çıkarıyorlar, bir yarım saatte ileri çekiyorlar. Yani akşamleyin yarım saat fazla çalışırsun, sabahleyin de yarım saat erken başlıyorsun işe. Yeter ki Cuma Namazında olan o boşluk iyice boşa çıksın, çalışıyorum mazereti olmasın, o arada da ince bir seleksiyon uygulansın insanlara. "Haydi Cumaya gelelim. Herkes Cumaya gelsin."

K1 - "Haydi Cumaya gel." Birincisi bu. İkincisi de Ramazan ayında bir başka yöntem daha izleniyor. İftar saatine göre bir uygulama yapılıyor. Yani mesai iftara göre ayarlanıyor. Örneğin eğer biliyorsanız kış aylarında günler kısadır. Yazın belli zamanlarda uzundur. İşte özellikle sıcak olan aylarda Ramazan denk geldiğinde e halyle dayanamıyor insanlar, orada çok daha fazla toleranslı uygulamalar. Bizzat yani tank olan arkadaşlarımızın, özellikle de bu son anlattığım olayda, Defterdarlıkta bilinçli biri kendisi de buna Alevi olduğunu, bunun yanlış olduğunu, bunu kasıtlı yaptıklarını bizzat kendisi tepki gösterdi.

(s.34-5, Antalya)

zaman tacize uğramakta, kimi zaman da fiziksel saldırılara maruz kalmaktadırlar¹³. Tüm bunlara katlanabilen Aleviler için Ramazan ayının esas zor yanı, bu ayın bir ayraç görevi görmesidir. Aleviler, diğer aylarda kimliklerini rahatlıkla saklayarak, ayrımcılıkları savuşturabilirken Ramazan ayında yakayı ele vermektedir. Ramazanda oruç tutulması, Cuma namazına gidilmesi, bir takım İslami bilgilere hakim olunması Türkiye’de normal olan ve herkesin yapması gereken bir şey olarak algılanır. Bunu yapmayan şahıslar da yapmadıkları için aşağılanabildiği gibi hedef haline de gelebilirler. Gerçi bu hedef yalnız Alevilere değil, Sünni ritüellere uyum gösteremeyen herkese karşıdır ancak Aleviler bir de gayrimüslim olmadıkları halde böyle oldukları için bu hedefin merkezinde yer almaktadır. Öte yandan Alevileri ayırt edip ele veren tek şey Sünni ritüeller değildir. Aleviler onları daha iyi bilenlerle yakayı bazen isimlerinden bazen memleketlerinden bazen de fiziksel görünüşlerinden de ele verebilir. Mesela Sivas’lıyım veya Tokat’lıyım diyen birine çoğu zaman ek bir soru gelir, Tokat’ın neresindensin? Soruyu soran, oraları bilen birisiyse rahatlıkla onun bir Alevi köyünden geldiğini tahmin edip ona göre işlem yapabilir. Tuncelilerin bu konuda en bahtsız olduğunu da belirtelim. Tunceliler, aynı zamandan Kürt oldukları için, iki ayrı kimliğinden dolayı, Tunceliliyim dediği anda deşifre olur.

Yukarıda bahsedildiği biçimlerde ayırt edilen kimlikleri ortaya çıkan Alevilerin başlarına gelen *kişisel ayrımcı pratikler* ya ötekinin kayrılması ya da kendisinin mağdur edilmesi şeklindedir. İşten atılmalarından tutun da iş başvurusunda bizzat elenmelere, terfinin engellenmesine, sürgüne, istenmeyen iş tariflerine, terfi tayin işlerinde haksızlıklara uğranmasına rastlayabilmekteyiz¹⁴. Özellikle yine sık-

13 A - Peki, şimdi siz Ramazan da rahatlıkla sigara içebilir misiniz, sen yani?

K1 - Zor içer.

K2 - Biraz biz saygı gösteriyoruz.

K1 - Korkunun adı modern dilde saygı olmuş. Yani kimse başına bela almamak için içmiyor yani. İşin doğrusu bu.

K2 - Yani şöyle bir şey. Yani o şekilde yapmaya kalksan, adam sana söylemez de biraz horluyorlar yani. Adam çay içer, saygı alamıyor. Başka yere gidiyorsun.

K1 - Bu sene yeni yaşandı. Üniversitedeki olayları iyi hatırlattın bak. O çocuklarla ben sizi konuşturayım. Köprüden attı Yeşilırmağa, Yani adam oruç tutmuyor diye işi farklı boyuta, sistemli bir şekilde herkes bir tarafa çekmeye kalkıştı. Ama işin bir fiil, olayı yapan yaşatan nasıl olduğunu, biraz sonra o çocukları da ben çağırırm.

K2 - Hatta o zaman doğruysa, emniyette demiş ki: "Canım sular azdı." Kafa bulmuş biliyor musun?

A - Kim diyor onu?

K2 - O zamanın Emniyet Müdürü.

K1 - Yeşilırmak'taki su azmış. Yaaa suyun azlığı çokluğu değil. O insanın orda boynu kırılrsa ölse, yani. Böyle bir şey olabilir mi yaaa.

K2 - Yani yapmaya ne hakkı var? Onları o şeye itmeye ne hakkı var? Oruç tutmaksa, tutmak isteyenler tutsun.

Hatta çocuğun bir tanesi yanıma geldi. Dedi ki: "Arkadaşım" dedi ayıp olmasın diye, okuldan çıkmış da, o top oynanan stad, top sahası varmış onun arkasına doğru gitmiş, onun arkasında sigara içiyormuş. Birkaç kişi gitmiş "sen nasıl sigara içersin Ramazan ayında" diye. Yeni olan bir olay. Basmışlar dayığı çocuğa. Keçecili bir çocuk. Geldi bana anlattı. Dedim: "Oğlum gel bakalım bunu biz, yargıya taşıyalım, hakkında davacı olalım." Korktu çocuk dava edemedi. Yani "çünkü dava ettiğim an okuldaki hocalarla ben ters düşeceğim," dedi.

A - Lisede mi?

K1 - Bu üniversitede, Gazi Osman Paşa Üniversitesi'nde olan bir şey. "Hocalar, bir şeyi gerekece gösterecekler, yani bana onu demeyecekler ama başka türden," dedi. "Takacaklar beni perişan edecekler. Onun için korkusundan kimse sesini çıkartmıyor." Olaylar bu şekilde.

(s.24-5, Tokat)

14 K - Benim ismim Gülseren, bir beyefendi vasıtasıyla bir ay evvel Diyanete iş başvurusu için gitmiştim. Orada danışmaya gittim. Danışmada bazı sorular soruldu bana mülakat yapıldı. Danışmadaki beyefendi dedi ki bana: "Hangi mezheptensin?" dedi. Ben fazla detaylara girmedim, "Aleviyim," dedim. "Biz," dedi, "Alevileri diyanete almaz," dedi. Kendi görüşü müdür, oranın prensibi midir bilmiyorum ama böyle bir şeyle karşı karşıya geldim. Şok oldum açığı kapıdan geri döndüm o beyefendiye gittim. Dedim: "Bana böyle bir muamele yapıldı." Dedi: "Boş ver, ben zaten biliyordum senin öyle bir muameleye muhatap olacağını." Bu olaya girince ben de fazla uzatmadım çıktım oradan mezhebim yüzünden işe alınmadım.

(s. 218, Ankara)

K - Bak ben dedim, 95, 96 yıllarında İSKİ'ye geldi Tayyip Erdoğan ilk işi yemekhaneleri kapattı, Alevileri sürdüler, ondan sonra mağdur bıraktılar işten attılar. Bizi bile. Ben çalışıyordum, benim Alevi olduğumu da biliyordu adam, benim teyzemin oğlu müdürdü o bölümden. Benim teyzemin oğlu istifa etti gitti, hala intikam almak için, benden intikam aldılar. Niye? Teyze oğlum için, daire başkanlığı diye, Alevi olduğum için. Çünkü çocuğun geleceği parlaktı. Ne oldu? He burada ne kadar Alevi var ne kadar şey var tek tek baskı yaptılar. Beni aldılar..köyden taaa Ömerli Barajı'na kadar. Ben nasıl Ömerli Barajı'na gidip geleceğim? Mecbur istifa etmek zorunda kalıyorsun. Ben 6 ay Ömerli Barajı'na gittim geldim abi. Ömerli Barajı İstanbul'un dışında bir yer. Sabah 3 saatte git, 3 saatte akşam geleceksin. Sanki buradan Bolu'ya gitmiş gibi. Ya benim altımda arabam yok. E ne oluyor. Alevi, Sünni çatışması değil, geçinebilecek kadar ihtiyacımızı istiyorduk ya başka bir şey istemiyoruz ki. Ama nitekim Tayyip'in bu son Belediye Başkanlığı'nda, bir buçuk yıl yaptı millette kan kusturdu. Ailece belediye çalışanları kan ağlıyordu. 15 yıldır gericilerin ne bileyim şey düşünenlerin yuvası olmuştur, kadrolaşmıştır. Oradaki Alevi olan çocukların çoğu ya sürgün edilmiştir ya işten atılmıştır. Git bugün belediye de o dönemde 10.000'e yakın insan vardır, git Belediye'ye ya 300 kişi kalmıştır ya 300 Alevi kalmıştır. Kalmamıştır da belki de. O da parmakla sayılanlar. Çünkü ne oldu hep işten atıldı hep işten 13., 14. maddeden. Niye, kadrolaşmalarını kurmak istedikleri için. Şimdi insanın başarılı olması için kadroya geçmesi lazım. Bunları mesela kadrolu yapmıyorlar. Ya benim burada evim, 120 milyon lira vergi veriyorum, ya Sünni 12 milyon veriyor. Ya bu kadar da adaletsiz iş olur mu arkadaş ya.

(s.226, İstanbul)

ça dile getirilen bir ayrımcı pratik, polis okullarına Aleviler alınmayışıdır. Aleviler, bu ve benzeri güvenlik soruşturmasına başvuru durumlarında - bu bankalarda dahi bazen gündeme gelebiliyor- Alevi kimliği açığa çıktığında, elendiklerini dile getirmektedir. Diğer yandan Alevi kimliğinden dolayı mağdur olanlar yalnız Aleviler değildir; onlara yakınlık duyanlar ya da onları merak edenler de benzer ayrımcı pratiklerle karşılaşabilir. Örneğin Aleviliği konu eden araştırmacılar olarak biz de ayrımcılığa tabiyiz. Neden? Çünkü serbestçe Aleviliği çalışmıyoruz. Polis okullarında kaç tane Alevi var diye bir araştırma yapmaya kalksak bunun için izin almanın imkanı yoktur. Hatta bölücülük yapmakla suçlanırsınız. Ayrıca belli ağlardan izole edilmeniz de cabası olur.

Alevi yurttaşların *kişisel olarak tecrübe ettikleri* ayrımcı pratiklerin bir diğeri de izolasyondur. Daha çok sosyal ilişkilerde gündeme gelen yalıtım; komşuluk ilişkilerinde, yakın arkadaşlıklarda, halk arasındaki kız alıp verme diye tabir edilen hadisede, kişinin Alevi olduğu öğrenildikten sonra, onunla arasında mesafe konulmaya başlanmasından kaynaklanır¹⁵. Pek çok Alevi yakın arkadaşlarını okul hayatında kaybedebilmektedir. Ayrıca Alevilerle olumlu teması olan diğer kesimler de, mağduriyetten olduğu gibi izolasyondan da paylarını alırlar; yani onlar da yalıtılırlar.

Kişisel olarak tecrübe edilen ayrımcılıklar arasındaki son konumuz olan hakaretler ve fanteziler başlığının Alevileri derinden yaralayan bir alan olduğunu belirtmek gerekir. Bunlar daha çok bedenlere yönelmiştir. En başta da beklenildiği üzere cinsellik alanı gelir. Aleviler, Alevilerin arasında toplu ve ensest ilişkilere girildiğini ima eden “mum söndü” iftirasının çok yaygın bir şekilde çevrelerindeki tarafından dillendirildiğini söylemektedir¹⁶. Diğer bir bedene yönelik saldırı da Alevilerin “pis” olduğu, yıkanmadıkları yargısıdır¹⁷. Bunun yanında yine aslında inanması çok zor bazı hakaretlerin de

15 K - Benim tayinim çıktı Silvan'a. Lojmana gidecem, ev tutmuşum lojmana gidecem. "Sen nerelisin?" "Ben Tunceliliyim." "Alevi misin?" "Ben Aleviyim." Bir şey demediler. Ben eve girdim. Girdikten sonra bir baktım imza topluyorlar. Baktım kapıyı vurdular imza topluyorlar. Kadın [eşi] dedi: Valla, sen demişsin ben Aleviyim, sen niye böyle yapıyorsun?" dedi. "Bak, sen bu Silvan gibi yerde, sen diyorsun Aleviyim, onlar da bizi çıkarıyorlar." Ben de dedim: "Valla ben Aleviyim bizi çıkarıyorlar diye....." Apartmanda imza topluyorlar, beni çıkarıyorlar ben Aleviyim diye. Dedim: "Hanım toplasınlar!" "Ee, bizi buradan atacaktılar." Ben gittim arkadaşlara: "Nedir?" dedim. Dediler: "Evet imza topluyoruz sen Alevisin, seni buradan atacacağız." Sonra biz çok tartıştık. Alevi'nin, şeyin ne olduğunu. Bana şunu dediler: "Sen tavşan yer misin?" Dedim: "Tavşan var mı?" Dedi: "Yok." Dedim: "Gidin getirin yerim ben." Bir de bana şunu dediler çok enteresan arkadaşım, "senin başın yere gelmemiş," bir de af buyurun: "Senin kıçında bu kadar bok vardır!" dediler.

A - kim diyor bunu?

K - Bunu söyleyen oradaki öğretmenler, bir de diğerleri söylüyor, lojman içinde kahve var orada söylüyorlar. Dedim: "Arkadaşlar bir şey söyleyecem. Şimdi var mı yok mu bilmiyorum. Ben çıkaracağım, siz koklayacaksınız, gelip söyleyeceksiniz. Koku geliyor mu, gelmiyor mu?" (s. 162, Diyarbakır)

16 K - Ya şunları o mum olayına da çok şey yapıyorlar. Mum cemlerde yaptığımızı mumu çok eleştiriyorlar. Ben o mumla ilgili bir örnek vereceğim. İlk geldiğimiz sene, daha sonraları çok bu tarz şeylerle karşılaşmadım da belki bulunduğum çevreden girdiğim ilişkilerden kaynaklı da olabilir. İlk sene arkadaşlarla yeni yeni tanışıyoruz birlikte vakit geçiriyoruz, evlerindeyken şey dedi: "Ya sen Alevi misin?" diye sordu. "Evet Aleviyim," dedim. Dedi ki: "Ya bir şey soracağım ama yanlış anlama." Bir de bu tarz bir yaklaşım var; bir şey soracağım ama yanlış anlama gibi bir üslup kullandı şey dedi: "Ya sizde mum söndü varmış, cem varmış," dedi. "Cem törenlerinde mumu söndürüp herkes birbiriyle ilişkiye giriyormuş," dedi. "Karanlıkta artık kim kime denk gelirse; baba oğul baba kız bu tarz bir şey söyledi." Ama hiç beklemediğim bir şey çünkü biz diyoruz ki: "Üniversiteler toplumun vicdandır, aklıdır." Bu insanlar okuyor birazcık kendilerini ifade edecekler artık. Toplumu bir yere getirecekler ama bu insanlar belli bir yaşa gelmiş belli bir kültür almış belli bir üniversiteye girmiş, bu tarz beklentilerin var, böyle bir şey görünce hayat kırıklığı yaşıyor. Ben şey dedim: "Bunu senin mantığın alıyor mu, bana soruyorsun? Bunun gerçekliğini nasıl kafanda tartıp da bunu yapıyorsun açıkçası ben sana diyecek bir şey bulamıyorum," dedim. "Öyle bir şey yok ama merak ediyorsan, gerçekten merak ediyorsan bu konuda sana yardımcı olabilecek kişilerle tanıştırabilirim," demiştim. O günden sonra görüşmedik. Orada gerçekten merak ettiği için sormadı. Orada beni diğer arkadaşlara teşhir etmek için, "sen Alevisin, siz köttüsünüz" demek için sordu. Orada ben dışlandım. Onlar öyle devam etti ve hala devam ediyorlardı. (s.73, Ankara)

17 K - Şimdi benim kızım kuaförde çalışıyordu. Orda bir bayan gelmiş, kızımın boynunda da Hz.Ali efendimizin resmi var. "Siz Alevi misiniz?" "Aleviyim," demiş. Demiş: "Anneler babana sor hele yıkıyorlar mı?" Ya kızcağız geldi bana sordu, o zaman 18-19 yaşlarında işte, benim şuuru attı. Yani gelip bir yerde fikrimi söylerim, dükkânı dağıtacağım. Geri ustasının şeyi yoktur da. "Hanım, sen şey etme," dedi, "ben gider ağzının payını veririm." Hanım gidiyor, ustasına diyor ki: "Şöyle o kadına, eğer yani benim diyor, kocamın bizim yıkanıp yıkanmadığımızı bilcekse, gelsin o zaman bir gece bizimle kalsın, yıkanıp yıkanmadığımız..." Bu Alevi gençliğinin üzerinde gerçekten de bu gibi sorunlar çok var. "Yok Aleviler yemeğin içine tükürür, yok bilmem ne." Bu gibi şeyler var. Yani içimizde Sünni çok değerli dostlarımız var, asla onları tenzih ediyorum yani ben. Kesinlikle yani benim çok samimi arkadaşlarım var, kardeşimden bana yakın olanlar var. Ama bağınaz olanlar tabii ki çok farklı şeyler yapıyorlar. (s.104, Samsun)

K - İsterseniz başımdan geçen bir şeyi anlatayım. Ben Amasya'da görev yaptım, 1 yıl Amasya'da çalıştım. Amasya'da şey var ırmağın kenarına böyle kordon boyu teraslar boyu. Bir banka oturdum. Yalnızım banka. Bir tane ak sakallı, işte 60-65 yaşında birisi geldi oturdu böyle. (...) Neyse olay döndü dolaştı Amasya'nın yapısına geldi, Aleviliğe Sünniliğe geldi. "Yavrum sen onları tanımazsın," diyor bak. "Onlar onlar var ya onlar öyle pistir ki, yanlarına geldiğin an kokar, kokudan yanaşmaz," diyor adam. Anlatıyor bunu, koyveriyor herşeyi anlatıyor. Anlattı anlattı. "Yav!" dedim, "vallahi sen sağ ol! Yav, iki saattir ben burda oturuyorum bir koku geliyordu ama nerden geliyor ben de farkında değilim. Anlayamadım ben," dedim. "Yok yav!" dedi. "Bir koku yok," dedi. "Yok yok var, sen bilmiyorsun," dedim. "Yok yavrum," dedi, "inkar mı edek, yok işte," dedi. "Yav!" dedim, "utanmaz adam ben Aleviyim hiç koku hissettin mi?" dedim. "Biraz önce hissetmediğini söyledin sen." Adamın aynen dediği, "yav yiğenim ben dedi sert kayaya çarptım, ben gideyim," dedi. (s.110, Amasya)

eğitim düzeyi yüksek olan kişiler tarafından ve\veya yakın çevredeki kişiler tarafından dahi dile getirildiğini belirtilmektedir. Alevilerin bir yaratık olduğunu sanan insanlar olduğu gibi, kuyrukları olduğuna inananlar, sünnetsiz olmakla suçlayanlar olmaktadır¹⁸. Bunun yanında Alevilerin geleneksel liderleri olan dedelere yönelik bir takım fantezilerde anlatılmaktadır. Örneğin aşurenin dedenin abdest suyundan yapıldığı, bir evlilik olduğunda gelinle ilk birlikte olma hakkını dedede olduğuna dair fantezilerin\iftiraların yaygın olduğu dile getirilmektedir. Diğer bir hakaret alanı ise “Alevilerin elinden yenmez”, “kestiği yenmez” tabirleri üzerine oturur¹⁹. Bu kalıp yargıdan Alevi olan kasaplar ve lokantalar özellikle etkilenir. Bu mesleklerdeki Aleviler arasında bununla baş etmek için sakal bırakıp hacı görüntüsü verenler de başka bir mesleğe geçenler de vardır.

Sonuç olarak denklemin bir tarafında bu kadar çok ayrımcılık olunca öteki tarafında da bir direniş olması beklenir. Oysa Alevilere baktığımızda daha ziyade bir suskunluk ve çekiniklikle, karşı karşıya kalmaktayız. Yukarıda andığımız anlamıyla knisist (cynisist) olan bu tavrın bir savunma mekanizması olduğunu aslında hem kamufle olma çabası hem de düşmanlıkların büyümesinin engellenme arzusu olduğunu düşünüyoruz. Diğer bir deyişle hoşgöründen ve toplumun geneliyle kaynaşmadan yana olan Aleviler tüm bu ayrımcı pratikleri –canlarına kastedilmediği sürece- sineye çekmeyi tercih etmektedir. Son olarak bunun dışındaki iki savunma mekanizmasından bahsederek bitirelim. Birincisi, sınıf atlama şansı fazla bulunmayan Aleviler için aşırı önem arzeden eğitim ile bir yerlere gelerek, onun sağladığı sosyal sermayeyle bu tür ayrımcılıklarla baş etmek mümkün olabilmektedir. İkincisi, büyük şehirlere göç edenler, heterojen apartman yaşamlarına karışarak kamufle olabilmektedir. Dolayısıyla en fazla ayrımcı pratiklere maruz kalanlar, eğitim düzeyi görece düşük olanlar, taşrada ya da büyük şehirlerin gecekondu mahallelerinde bir arada yaşayan Alevilerdir.

18 K - Hocanın bir tanesi camiye gidip geliyor. Bana soruyor: “Sen nerelisin?” “Tokat’lıyım.” “Sen nesin?” “Ya işte ben inşaata ustasıyım.” Hoca da öğretmen, Karslı ama çok yobaz birisi. Ondan sonra, uşakları falan da MHP’liymiş. Yav dedim ki: “Sen neyi sormak istiyorsun arkadaş?” dedim. Elimde bir keser var tamam mı. “Ne sormak istiyorsun arkadaş?” 10 defa 20 defa durdu. Ben insan olduğumu söyledim. “İnşaat ustasıyım, Tokatlıyım, buraya sizin yanınıza adam diye geldim,” falan. “Yani benim mezhebimi mi öğrenmek istiyorsun?” dedim yani. Hani bu işlerde başımıza çok şey geldi ya. “He,” dedi. “Ben,” dedim: “Aleviyim arkadaş.” “Alevi ne ki yav?” dedi, “Alevi.” “Yav! Aleviliği bilmiyor musun sen?” dedim. “Bilmiyorum,” dedi. “Alevi demek domuz demek,” dedi. “Biz domuz biliyoruz Alevileri,” dedi. “Ben domuzla benziyor muyum?” dedim. “Biliyor musun? Öyle bir yaratıklığım var mı?” “Allah Allah!,” dedi, “Allah kimseyi Alevi etmesin!” dedi. “Ya Alevi olmak ne ki kardeşim yav!” “Alevi olmak,” dedi, “arkadaş, biz domuz biliyoruz,” dedi yani.

A - Bayağı domuz biliyorlarmış?

K - He. Hiç görmemişler bilmemişler. Ben domuz değilim arkadaş Aleviyim, ama insanım yani.

(s. 117, Tokat)

19 K (Sünni kökenli bir katılımcı) - Sene 1963, 7 yaşında bir çocuğum, bir gün annem bana: “Kızım, şu horozu yakala, misafir gelecek, kestirelim,” dedi. Koştum, nefes nefese horozu yakaladım, tuttum, yukarıdan -ev iki katlı- bana bir de bıçak attı, bir elimde bıçak, bir elimde horoz, yoldan geçecek bir insan bekliyorum ki, horozu kestireyim, yani daha doğrusu bir erkek bekliyorum. Hani bayanlara kestirmiyolar ya normalde. Ben bilmiyorum tabi, çocuğum, bayanlara niye kestirilmediğini de bilmiyorum. 60 yaşlarında, aksakallı, yüzü pak, böyle temiz yüzlü bir ihtiyar amca geliyor. Annem balkondan sestendi, dedi ki: “Amca, amca, şu horozu keser misin?” dedi. O da “Tamam kızım,” dedi. Ben amcaya yönelirken beraber, karşı komşu balkondan “Feride Hanım, Feride Hanım,” diye sestendi. Annem ona baktı, ben de baktım, yani “ne diyo bu kadın?” diye. Kadın aynen kaş işareti yaparak, kafasını böyle yukarı, böyle böyle yaptı. Ben o hareketin çocukluk şeyimle, yani yaptırma anlamında olduğunu anladım. Annem dedi ki: “Amca, amca, vazgeçtim, kestirmiyecem,” dedi. Adam da dedi ki: “Peki, kızım,” dedi ve yoluna devam etti. Şimdi benim elimde horoz, öbür elimde bıçak, yani 5 dakika önce kesilmeye karar verilen horozun 5 dakika sonra o karşı komşunun kafa kaldırma, kaş kaldırma hareketiyle niçin kestirilmediğini 7 yaşında bir çocuk olarak düşünmeye başladım. Anneme öfkelenim, dedim ki: “Niye kestirmedin?” Dedi ki: “Sen bilmezsin,” dedi. Annem o arada yoldan geçen bir başkasına dedi ki: “Şu horozu keser misin?” Bıraktım ben de “kestirmiyorum daha, in yakala,” dedim. Yani yanıtını alamadığım o sorunun, “niçin”ini bilemediğim o sorununu öfkesiyle horozu bıraktım, horoz gitti, adama da kestirmedim. Neyse, ondan sonrasını hatırlamıyorum, yani horoz tekrar yakalandı mı, tekrar kesildi mi bilemiyorum. Fakat yıllar sonra... Ama anneme sordum: “Niye o amcaya horozu kestirmedin?” dedim. Dedi ki: “Kızım, sen anlamazsın,” dedi. Bu olay uzun bir dönem kafamı kurcaladı, unuttum, çocukluk, ama 71’li yıllarda Maraş Öğretmen Okulu’na geldiğimde, orada arkadaşlık kurduğum, ilgi duyduğum, yakın olan insanların Alevi olduğunu öğrendim. Soruyorum, sohbet esnasında “biz Aleviyiz,” falan diyorlar. Ben o Aleviliği de ne olduğunu da bilmiyorum, yani kimse bize doğru düzgün anlatmadı. Bizim arkadaşlığımız devam ediyor. Tabi zaman zaman bunlar arasında sohbet ediliyo falan. O zaman Züleyha diye Afsin Tanır’lı bir arkadaşım bana dedi ki: “Ya Şerife biliyo musun? Ya bu adamlar bize çok eziyet ediyolar,” dedi. “Niye?” dedim. “Ya, bizim kestiğimizi yemiyolar,” falan deyince, ben 63 yılında, 7 yaşında o yaşadığım olayın, o vatandaşın Alevi olduğunu, karşı komşunun annemi ikaz ettiğini öğrenip, gelip annemi sorguladığımda, “he, yani öyle, ne yapalım, kestikleri yenmez,” dedi. Ama sene 81, ben bir evliliğe karar verdim, eşimin Alevi olduğunu söylediğimde, annemin bana verdiği yanıt şu oldu: “Beni ilgilendirmiyce, yaşayacak olan sensin.” Ha bu süreçte ne oldu? Süreç yaşandı, gördü, tanıdı, ondan sonra çok sevdiği bir insan konumuna geldi. Yani demek ki bu insanlar bu konuda kulaktan dolma, bilinçsizce, bazılarının farklı abartılılarıyla anlatılan olayları, yani bu benim yorumum şu anda.

(s. 99-100, Adana)

İSLÂM KAYNAKLARI VE TARİHSEL TECRÜBE İŞİĞİNDA DİL VE DİN ÖZGÜRLÜKLERİ

Mustafa Çağrıcı

Sözlerime başlarken bir hususu belirtmem gerekiyor. Bu konferansın bize gönderilen programında katılımcısı olduğum panelin başlığı, “Din ve Dil Eğitimi Sorununa İçeriden Bakış – Siyasi ve Yasal Boyut” şeklinde belirlenmiştir. Benim konuşmamla ilgili kısma ise “(Ele alınan konuya) Devletin bakış açısı – Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan bir bürokratin gözünden” notu konmuştur.

Bu noktada iki hususu arzetmek istiyorum:

1. Böyle bir konunun, öncelikle siyasal bilimciler ve hukukçular tarafından ele alınması gerekir. Ben ise akademik olarak İslâm felsefesi ve ahlâk uzmanıyım; ayrıca İstanbul Müftülüğü görevini yürütüyorum; dolayısıyla aynı zamanda din adamıyım.

2. Her iki sıfatımla da –özellikle din adamlığı sıfatımla- kendimi bir bürokrat olarak görmüyorum. Bundan da çok memnunum; çünkü iki yıl gibi kısa bir sürelik İstanbul Müftülüğü deneyimimle gördüm ki, din adamına bürokratik çok yakışmıyor; dinin derunî içeriğiyle pek uyuşmuyor. Bu durumda benim yapmam gereken şey, bu konferansın ana temalarını mümkün olduğunca dinî ve etik bağlamda incelemektir. Ben de bunu yapmaya çalışacağım.

Belki son söylenmesi gereken şeyi daha baştan söylemiş oluyorum ama, yine de ifade etmemde yarar var ki, ülkemizin yaşamakta olduğu genelde din, etnisite ve dil bağlamı gerilimler, bu panelin özelinde ise “Dil ve Din Eğitimi”ne ilişkin sorunlar, gerek kültürümüzün kurucu unsuru olan İslâm dininin ilkeleriyle gerekse tarihsel tecrübelerimizle bağdaştırılması mümkün olmayan sorunlardır.

Gerçekten, İslâm dininin kaynaklarına ve tarihî tecrübeye baktığımızda İslâm dünyasında, Batı kaynaklı ulusçuluk akımından ve ulus-devlet modelinden etkilenmeye başladığımız yakın dönemlere kadar, dinî ve millî tarihimizin hemen hiçbir döneminde bu sorunlar yaşanmamıştır. Meselâ Kur’an’da dil ayırıcılığı sadece Kur’an’ın Arapça oluşuyla ilgili âyetlerde, Kur’an’ın Arapça bir kitap olarak gönderildiği bağlamında zikredilir; ilk muhataplar Araplar olduğu için Tanrı kelamının da bu dilde tecelli ettiği belirtilir.¹ Buna karşılık, Kur’an’da insanların dillerinin ve renklerinin farklılığı, yüce Tanrı’nın “âyetleri” yani O’nun varlığının ve ulu kudretinin ontolojik delilleri arasında gösterilir² ve -dolayısıyla- tabiattaki diğer farklılıklar gibi dil farklılıklarını da insanlığın bir zenginliği olarak algılayıp yaşatmamız istenir.

“Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık” sözleriyle başlayan ve böylece insanların kök itibarıyla kardeş olduklarına dikkat çeken başka bir âyette³, Tanrısal kudretin insanları halklar ve kabileler, yani farklı etnik gruplar halinde yarattığı belirtilerek, bu farklılıkların, -dolayısıyla diğer etnik farklılıklar gibi dil farklılıklarının da bir çatışma nedeni değil, bir “teâruf” nedeni olarak değerlendirilmesi istenir. Ayrıca, Allah katında üstünlüğün sadece O’na duyulan derin saygıda olduğu belirtilerek, bu tür farklılıkların asla üstünlük nedeni olarak kullanılmaması gerektiğine dikkat çekilir. Bu-

1 Örneğin bk. Meryem 19/97; ed-Duhân 44/58; el-Ahkaf 46/12.

2 Rûm 30/22.

3 el-Hucurât 49/13.

radaki “teâruf” sözcüğü, bütün Kur’an yorumcuları tarafından “tanışma, bilişme, kaynaşma” anlamında; ayrıca -“iyilik” mânasındaki ma’rûf sözcüğü ile etimolojik ilişkisi dolayısıyla- “iyilik etme” anlamında açıklanır. Buna göre Yüce Tanrı insanlardan, kimlik farklılıklarını çatışma nedeni olarak değil; tanışma, kaynaşma ve karşılıklı iyilik etme fırsatı olarak değerlendirmelerini istemekte; sonuçta bizlere eşitlikçi ve özgürlükçü davranma ödevini yüklemektedir.

Hiz. Muhammed, “Veda Konuşması” diye anılan ve 1400 sene önceki çağına göre kesinlikle bir evrensel insan hakları bildirgesi olarak kabul edilmesi gereken bir konuşma yapmıştı.⁴ Yüz bini aşkın bir topluluğa ve “Ey müslümanlar” değil de, “Ey insanlar” diyerek başlamasından da anlaşılacağı üzere, bütün insanlığa hitaben yaptığı bu ünlü konuşmasının bir yerinde şu cümleler geçmektedir: “Ey insanlar! Şunu iyi biliniz ki Tanrınız birdir, atanız birdir. Arap’ın başka ırka, başka ırkın Arap’a; beyazın siyaha, siyahın beyaza üstünlüğü yoktur. Üstünlük yalnızca Yüce Tanrı’ya derin saygıdadır. Dinleyin! Bu ilâhî gerçeği size tebliğ ettim mi? Buna şahitlik eder misiniz?” Hep birlikte “Evet ederiz” dediler. Ardından Peygamber, “Öyleyse burada olanlar olmayanlara bunu bildirsın” dedi. Bu son cümle de konuşmanın evrensel olduğunu gösteriyordu.

Dil konusunda Peygamber’in uygulamasını da biliyoruz. Çünkü Medine’de çok sayıda Yahudi bulunmaktaydı ve bunlar, Arapça’nın yanında, kendi aralarında İbranice de konuşuyorlardı. Müslümanların bulunduğu İbranice bir Tevrat nüshasının Hiz. Muhammed’in emriyle Yahudilere verildiğine dair ilginç bilgi⁵, Medine’deki Yahudilerin İbranice’yi kullandıklarını göstermektedir. Ayrıca İslâm tarihinin her döneminde gayrimüslim unsurlar hem sosyal hayatta hem de eğitim kurumlarında anadillerini özgürce kullanmışlardır. Nitekim, İslâm’ın ilk yüzyılının sonlarından itibaren devlet desteğiyle başlatılan bilimsel çeviri çalışmaları, özellikle başlangıç dönemlerinde gayrimüslim bilgin ve düşünürler tarafından sürdürülmüş; bunlar önceleri Yunanca’dan Süryanice’ye, Süryanice’den de Arapça’ya; sonraki dönemlerde de doğrudan Arapça’ya çeviriler yapmışlar; daha sonra bunlara Müslüman bilginler de katılmış; bu çeviriler İslâm coğrafyasının, yüzyıllar boyunca bilim ve felsefenin merkezi olmasını sağlamıştır. Gayrimüslimler İskenderiye, Nusaybin, Urfa, Cündişapur, Kınnesrin, Nizip, Antakya gibi Müslümanların yönetiminde bulunan bilim merkezlerindeki kendi okullarında da dillerini hiçbir engelle karşılaşmadan kullanıyorlardı. Bu dil özgürlüğü İslâm tarihinin bütün dönemlerinde ve bütün etnik gruplara tanınmış ve uygulanmıştır.

Dil konusunda bu kadarıyla yetinerek *din* özgürlüğü konusuna geçiyorum.

İslâm dini farklı inanç ve kültürden olan kişilere ve gruplara karşı hoşgörülü olmayı bir ilke olarak benimsemiş, Kurân-ı Kerîm ve hadislerdeki bu konuyla ilgili prensipler ilk dönemlerden itibaren Müslüman bireylerin, toplumların ve yöneticilerin inanç ve düşünce farklılıklarına karşı hoşgörüyü temel bir tutum ve zihniyet olarak kabul edip yaşatmalarını sağlamıştır. Gerçi Müslümanlara karşı inatla hasmane tutum sergileyen Mekke putperestlerini zararsız hale getirmek üzere güç kullanmaya izin veren, hatta bunu emreden âyetler vardır. Ancak bu tür âyetlerde bile, “... ama aşırı gitmeyin, Allah aşırı gidenleri sevmez... Eğer onlar savaşı durdururlarsa ... bilinmeli ki Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir ... Savaşmaktan vazgeçerlerse artık haksızlık yapanlardan başkasına saldırmak yoktur”⁶ gibi ifadelerle tamamen adil kurallardan söz edilmektedir. Hatta Kur’ân-ı Kerîm, Hiz. Muhammed’in peygamberliğinin ilk yıllarından itibaren İslâm’ı ve Müslümanları yok etme mücadelesine aktif olarak katılan putperestlerle dostluk kurulmasını yasaklamakla birlikte, Müslümanların, fiilen düşman-

4 Bak. Ahmed b. Hanbel, Müsned,

5 Makrizî, İmtau’l-esmâ, Beyrut 1420/1999, s. 318.

6 el-Bakara 2/190-192.

lık tavırları sergilemeyen putperestlerle iyi ilişkiler içinde olmalarına izin vermiştir.⁷ Ünlü Kur'an yorumcusu Taberî, bu âyetlerin, hangi dinden ve etnik kökenden olursa olsun, bütün topluluklarla iyilik ve adalet esasına dayalı ilişkiler kurmaya izin veren genel bir kural ortaya koyduğunu belirtir.⁸ Nitekim Mekke'nin fethedilmesinden sonra, putperestlerin İslâm'a ve Müslümanlara saldırı imkanları fiilen ortadan kalkınca, Peygamber'in onlara karşı tutumunda kesin bir yumuşama süreci başlamıştır. Meselâ fetih olayının tamamlanmasının hemen ardından Peygamber, fetih sırasında evlerini terketmiş olan Mekkelilerin serbestçe evlerine dönmelerini istedi⁹ ve onları asla Müslüman olmaya zorlamadı, canlarına mallarına hiçbir zarar vermeksizin Medine'ye döndü.¹⁰

Birçok âyet, Hz. Muhammed'in aslı görevinin ilâhî buyrukları insanlara tebliğ edip onları uyarmak olduğunu, onun vicdanlar üzerinde baskı kurmak gibi bir görevinin bulunmadığını belirtir¹¹ ve açıkça "Sen onlar üzerinde bir tiran değilsin" der.¹² Özellikle "Dinde zorlama yoktur..."¹³ meâlindeki âyet, inanç konusunda psikolojik bir gerçeğe işaret etmesi yanında, din ve inanç özgürlüğünün ilâhî bir yasa olduğunu ortaya koymuş, bunu bir evrensel ahlâk ve hukuk ilkesi haline getirmiştir. Kezâ "Eğer rabbin dileseydi yeryüzünde bulunanların hepsi iman ederlerdi. Durum bu iken iman etsinler diye sen insanlar üzerinde baskı mı kuracaksın?!"¹⁴ ve yine "Her birinize bir din yolu, bir yol yöntem verdik. Allah dileseydi sizi bir tek ümmet yapardı..."¹⁵ meâlindeki âyetler, insanların farklı inançlarda olmasının ilâhî iradenin sonucu, dolayısıyla ontolojik bir gerçek olduğunu, şu halde Peygamber'in dahi farklı inançlar üzerinde baskı kurma yetkisinin ve görevinin bulunmadığını göstermektedir.

Ayrıca, bilindiği gibi İslâmiyet diğer kitâbî dinleri asılları itibariyle hak din olarak tanır. Peygamber, kendisiyle görüşme yapmak üzere Medine'ye gelen Necran Hıristiyanlarının, "Peygamber Mescidi" olarak anılan Medine Camii'nde ayin yapmalarına izin vermiş;¹⁶ Yemen'e vali olarak gönderdiği Muaz b. Cebel'e, Yahudilere dinleri konusunda "sıkıntı çıkarmaması" talimatını vermiştir.¹⁷ Bu gibi örnek uygulamalar da Müslümanların, o dinlerin mensuplarını, tamamen yabancı saymayıp onlara duygusal bir yakınlık hissetmelerine yol açmış ve Müslüman toplumlarda İslâm tarihi boyunca kalıcı bir müsâmahe ruhunun gelişmesinde bunun büyük tesiri olmuştur. Farklı inanç gruplarına karşı oluşturulan bu müsâmahakârlık, sadece bireysel bir ahlâkî tavır olarak kalmayıp kısa zamanda hukukî ve siyasi norm haline dönüşmüş, bunun ilk örneği de Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra düzenlenen ve Medine Sözleşmesi olarak anılan ve bazı yazarlarca dünyada ilk yazılı anayasa kabul edilen metin olmuştur. Bu metinde Müslümanlarla birlikte Medine'deki diğer bir dinî cemaat olan Yahudilerin de din ve vicdan hürriyeti gibi temel hakları güvence altına alınmıştır.¹⁸

Bazı iç ve dış siyasi ve sosyal olumsuzlukların da tesiriyle zaman zaman sapmalar olmakla birlikte, Kur'an-ı Kerîm'de ve Hz. Peygamber'in hadisleri ile uygulamalarında vazgeçilmez bir ahlâkî ilke ve yönetim tarzı olarak belirginleşen bu müsâmahakâr tavır, Peygamber döneminden sonra da -Batı ürünü olan ulus-devlet modelinin İslâm dünyasında ortaya çıktığı XX. yüzyıl başlarına kadar hem ferdi ve sosyal ilişkiler hem de idarî, adlî ve siyasî uygulamalar alanında devam ettirilmiştir.

7 el-Mümtehine 60/8-9.

8 Câmî' u'l-beyân, XXVIII, 66.

9 İbn Hişâm, Sîretü'n-Nebî, ed. Muhammed Abdülhamid, Beyrut ts, Dâru Fikr, IV, 32.

10 Muhammed Hamîdullah, İslâm Peygamberi: 1. Hayatı ve Eserleri, trc. M. Said Mutlu, İstanbul 1972, s. 186-187.

11 Ör. bk. Âl-i İmrân 3/20; eş-Şûrâ 42/48; el-Gâşiye 88/22.

12 el-Gâşiye 88/22.

13 el-Bakara 2/256.

14 Yûnus 10/99.

15 el-Mâide 5/48.

16 (İbn Hişâm, a.g.e., II, 206),

17 Belâzürî, Fütûhu'l-büldân, F. Sezgin, s. 71; I. Goldziher, Le dogme et la loi de Islam, trc. Felix Arin, Paris 1920, s. 29-30, 257-258.

18 Geniş bilgi için bk. TDV İslâm Ansiklopedisi, "Anayasa" md.

Devlet tarafından hakları güvence altına alındığı için “zimmîler” veya “ehl-i zimmet” denilen gayrimüslim tebaa hakkında uygulanan *zimmî* (Osmanlılar’da *millet*) sistemi inanç, ibadet ve ibadethane, eğitim, bayram ve eğlence, isim koyma gibi dinî ve kültürel farklılıklar alanında, o çağların şartları içinde değerlendirildiği ve Müslümanların dışındaki devletlerin uygulamalarıyla karşılaştırıldığı takdirde, bazı noktalarda günümüzde bile ulaşılamamış haklar ve imtiyazlar içeriyordu. Bu sistemde diğer alanlarda olduğu gibi dil ve din eğitimi alanında da -İstisnaî durumlar dışında- gayrimüslimler genellikle yönetimle geniş çaplı ve sistematik problemler yaşamamışlar; bu olumsuz durumlar ancak İslâm toplumlarının, başta misyonerlik faaliyetleri olmak üzere, Batı tesirinin ve müdahalelerinin süreklilik kazandığı XIX. yüzyıldan itibaren reaksiyon olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁹

Şimdi biraz da *Alevilik* ve *dinî azınlıklar* bağlamında bugünkü durumla ilgili birkaç şey söylemek istiyorum.

A) Alevilik. Bilindiği üzere, Alevi yurttaşlarımızın Devlet tarafından görmezden gelindiği, Diyanet İşleri Başkanlığı’nda temsil haklarının verilmediği, her yurttaş gibi vergilerini ödedikleri halde din hizmetleriyle ilgili olarak genel bütçeden pay alamadıkları, cemevlerinin camiler gibi yasal mabed statüsünde görülmediği şeklinde özetleyebileceğimiz şikayetler ve bunlarla ilgili talepler ülkemizde sıklıkla dile getirilmekte, bunlar zaman zaman uluslararası platformlarla da taşınmaktadır.

Buna karşılık ilgili kişiler ve kurum yetkileri bu tür şikayet ve taleplere şu şekilde cevap vermektedirler:

1. İslâmiyet VII. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. Oysa Sünniliğin literal ismi olan *Ehl-i Sünnet* deyiimi bile İslâm’ın dördüncü yüzyılında kullanılmaya başlanmıştır. Ehl-i Sünnet’in en büyük iki temsilcisi olan İmam Eş’arî ve İmam Mâtürîdî de bu dönemde yaşamıştır. Temel karakteri itibarıyla tasavvufî bir hareket olan *Alevilik* ise en erken XIII. Yüzyılda doğmuştur. Bu durumda Sünnilik gibi Alevilik de İslâm’ın dışında bir din olmayıp diğer mezhep ve tarikatler gibi onun alt koludur.

2. Şu halde tarihsel ve kültürel bir gerçek olarak Sünnilik gibi Aleviliğin de Kur’an’ın dışında kutsal kitabı, Hz. Muhammed’den başka peygamberi yoktur.

3. Hz. Muhammed’den itibaren Müslümanların inandıkları ve uyguladıkları farz olan temel ibadetler, “İslâm’ın beş şartı” denilen Kelime-i şehadet ile namaz, oruç, hac ve zekattan ibarettir. Bunun dışındakiler, ya sünnet ibadetlerdir veya mezhep ve tarikat denilen alt grupların geliştirdikleri dinî ve kültürel zenginliklerdir. Ancak bunlar kesinlikle belirtilen farz ibadetlerin alternatifi olamaz, onların yerine ikame edilemez. Başlangıçtan itibaren Alevi-Bektaşî kesimler, -hemen her tasavvufî harekette az çok görüldüğü üzere- biçimden çok öze önem verdikleri için, bu ibadetlerin uygulanmasında gevşek davranışlar da, hiçbir zaman herhangi bir ayini namaza alternatif, herhangi bir mekanı da camiye alternatif saymamışlardır.

4. Diyanet’in mezhep ve tarikat ayırımı yapmaksızın, kendisinden hizmet isteyen tüm Müslüman yurttaşlara, yasalar ve İslâm dininin Hz. Muhammed’den itibaren uygulanan aslı ilkeleri çerçevesinde hizmet götürmektedir. Diyanet’te Aleviliğin özel bir mezhep ya da tarikat olarak temsil edilmesi halinde diğer mezhep ve tarikatlerin de bu yönde getirebilecekleri taleplere olumlu cevap verilmesi gerekir.

19 Geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Sir Thomas Walker Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, trc. Hasan Gündüzer, Ankara 1971; S. M. Jaffad, “Tolerance in Islam”, *Journal of the Pakistan Historical Society*, Karaçi 1954, II/1, s. 60-76; Abdul Ali, “Tolerance in Islam”, *Islamic Culture* (1982), LVI/2, s. 105-120; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995; TDV *İslâm Ansiklopedisi*, “Gayri Müslim” md., “Millet” md.

5. Nihayet Diyanet'in camide verdiği din hizmetleri, Sünnilik uygulaması değil, bizzat İslâm Peygamberinin Medine'ye adım attığı ilk günden itibaren başlattığı ve bugüne kadar bütün İslâm dünyasında geçerli olan tek uygulamadır. Bu dinî ve tarihsel gerçeğe rağmen, cemevlerinin camilere alternatif mabed sayılması, Alevi dedelerine maaş bağlanması halinde aynı talepler diğer mezhep ve tarikatlar tarafından da gündeme taşınacak ve ülkede asla kabul edemeyeceğimiz bir kaos doğacaktır. Bu tür taleplerin olumlu karşılanması, 1925'te çıkan ve tekke ve zaviyeleri yasaklayıp kapatılan 677 sayılı yasa da aykırıdır. Ancak diğer bazı benzerleri gibi cemevleri de birer kültür evi olarak tanınabilir ve Kültür Bakanlığı'nca desteklenebilir.

Evet... Alevilik'le ilgili tartışmanın mahiyeti özetle böyle... Kuşkusuz ortada bir sıkıntı varsa elbette bunlar özgür bir şekilde dile getirilecek, farklı görüşler uyarınca tartışılacaktır. Ancak görüldüğü kadarıyla –başta Aleviliğin büyük ölçüde şifahi kültüre dayanması gerçeği olmak üzere- değişik nedenlerle bu tartışmalarda çok temel bir soru öne çıkmaktadır. O da “*Aleviliğin mahiyetinin ne olduğu*” sorusu, “*Hangi Alevilik*” sorusudur. Bizzat Alevi yazarlar, sivil toplum önderleri gibi kendilerini Alevilik adına konuşmaya yetkili görenlerin bu soruya, -Aleviliği “İslam'ın özü” saymaktan tutun da onu İslâm öncesi dinlerle ilişkilendirmeye, hatta Marksizm'le özdeşleştirmeye kadar varan- çok çeşitli cevaplar verdiklerini belirtmekle yetinelim.

Kanaatime göre Aleviliğin, subjektif - konjonktürel yorumların keyfiliğinden kurtarılıp, her dinî hareket için gerekli olan sağlam yapısının ortaya çıkarılması ve bu sayede doğru sayabileceğimiz bir tanıma kavuşturulması gerekir. Bunun için yine her dinî, mezhebî, tasavvufî inanç ve yaşama sistemi için gerekli olan bir şeyin yapılmasına ihtiyaç vardır ki o da başlıca Alevi kaynaklarının yayımlanması, bunlar üzerinde akademik çalışmalar yapılması ve tarih boyunca yaşanmış ve yaşanan Alevî geleneği ile şifahi kültürünün bilimsel düzeyde tespit edilmesidir.

Benim kanımca bugünkü Alevi temsilcileri ya da öyle gösterilenler, biraz çalıyı tepesinden sürüklüyorlar: Sözelimi Aleviliğin doğru anlaşılıp yaşatılması için cemevlerinin camiye alternatif ibadethane olarak tanınması mı, yoksa Alevi kaynaklarının ve Alevi kültürünün, geleneğinin bilimsel düzeyde ortaya konması mı daha doğru ve önceliklidir? Eğer cevap ikincisi ise –ki öyle olduğunda kuşku yoktur- o zaman Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan ve diğer devlet kurumlarından bunun istenmesi gerekmez mi?.. Çünkü ne Alevi, ne Sünni ne de başka bir teologun Alevi cemaatini, onlar adına tanımlama, onlara kendi zihninde biçtiği gömleği giydirme yetkisi yoktur. Bu tanımlama Aleviye ya da herhangi bir başka cemaat, tarikat, mezhep mensubuna sunacak olan otorite, onun dinî-kültürel kaynaklarıdır. Öyleyse yapılacak ilk iş, Alevinin önüne alevi kaynaklarını koymak ve böylece onun kendisini tanımlamasına bilimin desteğiyle yardımcı olmaktır.

Çünkü bu yapılmayınca, Alevilik adına aklına esen bir şeyler söylemekte ve garip tanımlamalar yapılmakta, tuhaf çelişkiler yaşanmaktadır. Örneğin bir yandan “Alevilerin, devletin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ideallerini paylaştıkları”²⁰ söylenirken bir yandan da Cumhuriyet Türkiye'sinin sünî bir devlet olarak kurulduğu ileri sürülmektedir.

Aslında Cumhuriyet'i kuran aydınların çoğunun geleneksel Sünni kültürüyle de Alevi kültürüyle de sorunları olmuştur. Bu da Cumhuriyeti kuran neslin önemli bir kısmının ideolojik anlamda aydınlanmacı, dolayısıyla pozitivist olmasıyla ilgilidir. Öte yandan o sıralardaki yapısıyla her iki kültüre baktığımızda, yenileşmeye ve çağdaşlaşmaya ayak bağı olacak bir sürü hurafelerin bulunduğunu da kabul etmek zorundayız. Ama burada hem Sünnilik hem de Alevilik aleyhine ciddi bir sorun var. O da dinî

20 Otmar Oehring, *Türkiye'de İnsan Haklarının Durumu*, Aachen 2004, s. 13.

inanç ve pratik ile hurafe arasındaki çizginin naifliğidir. Nitekim zaman zaman dinin en temel konuları bile hurafe sayılabilmektedir. Burada bilginin o aydınlatıcı ve kurtarıcı yardımına ihtiyaç vardır.

Ülkemiz bağlamında konuşursak, zengin yazılı kaynakları olan Sünni kesim, bu kaynaklarla ilgili bilgilerini yenileyerek Pozitivist aydınlanmacı eleştirilerden bir anlamda yararlanıyor. Fakat –görebildiğim kadarıyla, bazı hesaplarla- Aleviliği Pozitivist aydınlanmacı iddialarla özdeşleştirenler, gerçekte tamamen yanlış bilgiler verdikleri için Alevi kültüre de zarar veriyorlar. Çünkü o kültürün taşıyıcısı olması gereken gençler pozitivist dünya görüşü ve felsefesine kayınca Alevilik kimliği de etiketten ibaret kalmakta; o gençler geçici – reaksiyoner siyasal akımlar için malzeme olarak kullanılmaktadır. Bu, Alevilik adına da milli kültürümüz adına da kaygı verici bir durumdur. Bir din adamı olarak –hangi kültür grubundan olursa olsun- hiçbir gencimizin pozitivist ve ateist olmasından mutluluk duymam. Dinî meşrebimiz, kişisel olarak din ile ilgili tutumumuz ne olursa olsun, eğer akıllıca iş yapmak istiyorsak, Alevi gençlerin hem genel olarak İslâm dini hem de özelde Alevilik eğitimi konusunda adam akıllı düşünmek zorundayız. Alevilerin haklarından söz ediyoruz. Aleviliği Alevilik yapan dinî ve kültürel özellikler kaybolduktan sonra o hakları elde etmenin ne anlamı kalacak!

Yaşadıkları onca ateist ve pozitivist deneyimlere rağmen, belki o deneyimler sayesinde, Avrupa Birliği ülkeleri ısrarla dinî kimliklerine vurgu yapma gereğini duyarken, bizim bu terkedilmiş ideolojilerle gençlerimizi zayıf etmemizin akıllıca bir iş olduğunu düşünmüyorum.

Bugün bir yandan, var olan farklılıklar üzerinden Sünnilikle Alevilik arasında bir cepheleşme ve çatışma psikolojisi üretilirken, öte yandan geleneksel Alevilik kültürünün inanç ve pratik değerlerini yaşatmak, bunları çağdaş dünyanın değerleriyle bütünleştirerek zenginleştirmek adına ciddi şeyler yapıldığını göremiyoruz. Ne yazık ki, Türkiye’de –belki çoğu Alevi bile olmayan- baskın aydın kesiminin de sözde, Alevilere arka çıkma adına, gerçekte kendi dünya görüşlerine güç katmak için, geleneksel Alevi kültürünü örseleme yanlısına katkıda bulunduğunu düşünüyorum.

Buna karşılık, bugün en azından Türkiye’de Sünni kesimin, kendi dinî kimliğinden kopmadan, din ile bilim, din ile demokrasi, din ile laiklik arasında giderek daha rasyonel ve daha sağlıklı ilişki kurma alışkanlığını kazandığı, inkar edemeyeceğimiz bir gerçektir. Bunu da o çok eleştirdiğimiz kör topal giden din eğitimi ve öğretimi ile dinî ve kültürel kaynaklarla kurulan ilişki sayesinde başardığı kanısındayım.

Hiç kimseyi incitmek niyeti taşımaksızın şu birkaç soruyu içtenlikle sormak istiyorum: Bugün bilhassa şehirlerde açılan cemevlerinde eskiden olduğu gibi manevi ve ruhsal derinlikler yaşanabiliyor mu? Eskiden olduğu gibi bir dergâh ruhu var mı? Oraya girenler huzur bulmuş olarak çıkabiliyor mu? Bu soruları her samimi Alevinin sorması gerekir. Ve hepimiz için birinci öncelikli sorular bunlar olmalı. Çünkü bizim kültürümüzde Bektaşisiyle, Alevisiyle, Kadirisıyla, Nakşisiyle bütün tarikatlerde tekeler, dergâhlar birer arınma, manevi yücelme, ruhen huzur bulma yerleridir. Eğer Alevi kurumlar bu ruhsal gücünü ve etkisini kaybederse, ortada bir kurum olabilir ama ona Alevi kurumu denemez.

Aleviler için ciddi bir dezavantaj da Aleviliği sosyalizm, sınıfçılık gibi ideolojilerle, siyasal akımlarla –önünü arkasını düşünmeden- özdeşleştirmektir. Çünkü bu akımların çöküşü onlara kodlanan Aleviliğe de zarar vermektedir. Benzer bir durum Arap ülkelerinde “İslâm sosyalizmi” söylemiyle sergilendi ve bu bile, Arap gençliği üzerinde olumsuz etkiler bıraktı. Bugün Libya, Cezayir, Suriye, Irak gibi ülkelerin yaşamakta olduğu sorunlarla bu ülkelerdeki sosyalist – İslâmcı siyasal fikir ve uygulamalar arasındaki ilişkinin incelenmeye değer olduğunu düşünüyorum.

Alevilik, Sünnilik, başka bir mezhep veya tarikat ya da başka herhangi bir dinî alan siyasallaşmaya başladı mı, orada her şeyden önce o dinî alanın aleyhinde sorunlar ortaya çıktığını görüyoruz. Onun için Sünnilik, Alevilik ya da başkası... onu salt bir dinî kurum olarak almamız halinde, çok doğru, çok yararlı sonuçlara ulaşacağız, hem de kırıp dökmeden... Ve emin olmalıyız ki bu, dolaylı ve spontane olarak siyasetin de ahlâkî ve insanî kalitesini yükseltecektir.

O derin hoşgörünüze sığınarak Alevilikle ilgili son bir şey daha söylemek istiyorum: Benim görebildiğim kadarıyla, Alevi kesim, var olması için dinamizm kaynağı olan, bu nedenle de hayati önem taşıyan kendi kültür kaynaklarını inceleyip çağa taşıma ve çağın koşulları içinde güncelleştirme zahmetine katlanmak yerine, -Türkiye'deki geleneksel sünni kesime muhalif ve çoğu derinliksiz olan çevrelerden de destek alarak- verimsiz ideolojik reaksiyonlar üretme kolaylığını tercih etmektedir. Bu, kültürümüz ve bugünümüz adına üzücü bir durumdur. Buna karşılık Sünnilik, karşılaştığı ciddi güçlüklerle rağmen, kaynaklarıyla bağını sürdürmüştü; ayrıca okur-yazar şehirli Alevi kesimi -örneğin- geleneksel Aleviliğin merkezi otoritesi olan dedelik kurumunu ciddi ölçüde örselerken, Sünnîlik dinî-sufî önderlerini, -önemli engellere rağmen- yeni paradigmalara yaşatmayı başarmıştır.

Aleviliğin dinî, tarihî, kültürel kaynaklarına Alevilerin yeterince ilgi gösterip bilimsel düzeyde incelemekten kaçınması, bu tür çalışmaları sünni ilâhiyatçılara bırakmakta; onlar ise -ne kadar iyi niyetli olsalar da- doğal olarak sünni perspektifle sınırlı kalmaktadırlar.

Son olarak Alevilerin din eğitimi ve öğretimi konusunda birkaç somut öneri sunmak istiyorum:

Aleviler, devletten Aleviliğin geleceğini doğru inşa edecekleri (yani genelde İslâm, özelde Alevi kaynaklarına, Alevi kültürüne dayalı, çağdaş değerlerle de buluşturulan bir inşa) için düzenleme ve uygulamalar istemelidir. Bu cümleden olmak üzere:

1. Din öğretiminin verildiği bütün derslerin müfredatında az önce belirttiğim çerçevede Alevilik bilgileri de yer almalıdır.
2. İmam-Hatip adı antipatik geliyorsa o liselerin adı değiştirilerek, oralara Alevilikle ilgili dersler de konulmalı, bu okullarda Alevi öğrencilerin din, İslâm ve Alevilik formasyonu kazanmalarına ortam hazırlanmalıdır.
3. İlâhiyat Fakülteleri, Alevi dedelerinin de yetiştirileceği bir yapıya kavuşturulmalı, buna uygun ana-bilim ve bilim dalları açılmalıdır.
4. Diğer sosyal bilimler fakültelerinde de Alevilik'le ilgili bilim dalları kurulmalıdır.
5. Genel olarak dinî kültürümüzün önemli öğeleri olan tasavvufi kurumlar ve bu arada Alevilik -Bektaşilik'le ilgili Araştırma enstitüleri kurulmalıdır.
6. Ve hepsinden önemlisi, Kültür Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi devlet kurumları Temel İslâmî kaynaklar yanında, Alevi-Bektaşî klasikleri ile geleneksel Alevî kültürüne ilişkin bilimsel yayımlara ağırlık vermelidir.

Bu tür çalışmalar sayesinde, başta belirttiğim Aleviliğin mahiyetinin ne olduğuna ilişkin temel soru, şimdilerde çok sorulan ve hayli kafa karıştırıcı olan "Hangi Alevilik" sorusu da bilimsel düzeyde cevaplandırılacak ve gündemden düşecektir.

B) Gayrimüslim azınlık. Görebildiğim ve ikili görüşmelerimizde kendilerinin bana ifade ettikleri kadarıyla Türkiye'deki dinî azınlıkların ortak talepleri kendi din adamlarını yetiştirecek düzeyde eğitim-öğretim kurumlarının bulunmadığı şeklindedir. Ayrıca Rum Ortodoks Kilisesi'nin de ekümeniklik talebinden söz ediliyor.

Şahsî kanaatimi çok açık olarak belirteyim ki, kategorik olarak masum dinî talepler kesinlikle karşılanmalı, inanç ve ibadetlerden eğitime kadar her alanda özgürlükler verilmelidir. Aslında bu benim kanaatim değil, en başta verdiğim bilgilerden açıkça anlaşıldığı üzere, dinî kaynaklarımızın ve uygarlık tarihimizin bize dikte ettiği görevdir. Konumuz bağlamında söyleyecek olursam, azınlıkların dil ve din eğitiminin önünde hiçbir engel bulunmamalıdır.

Ekümeniklik konusuna gelince, öncelikle şunu belirtmeliyim ki, hali hazırda bir siyaset sorunu haline getirilmiş veya gerçekten bir siyaset sorunu olan bu konuda ben şahsen görüş beyan etmeye kendimi yetkili görmüyorum. Ama -izin verilirse- bir siyasetçi gibi değil de, bir din adamı ve akademisyen olarak birkaç noktaya değineceğim.

Biz din adamlarının, yerli ya da yabancı olsun, siyasetçilerle, din adamlığı ölçüleriyle açıklanamayacak, göze batacak, kuşkuları çekecek derecede düşüp kalkmamız, özellikle Türkiye gibi sorunlu ülkelerde ve toplumlarda kuşkular uyandırmaktadır. Bu kuşkular yersiz de olabilir; ama eğer kendi tutumumuz ve yöntemimiz buna yol açıyorsa, din adamları olarak, dönüp kendimize bakmamız, -inandığımız dinin de gereği olan- bir ödevdir diye düşünüyorum. Hiçbir ima anlamı çıkarmamanız ricaısıyla şunu belirtmeliyim ki, din adamı olarak bizler, kendimiz hakkında "Din adamı mı siyaset adamı mı?" kuşkusuna yol açacak tutumlar sergilersek, dinin en başta gelen talepleri olan tevazuumuz, içtenliğimiz, dinî deyişle "ihlasımız", iyi niyetimiz ve amaçlarımız hakkında da kuşkular uyandırırız. Bu hep böyle olmuştur, bundan sonra da böyle olacaktır. Böyle şeyler sonunda o derin ruhanî anlamıyla dine de din adamına da zarar getirmiştir. Bizim tarihimizde pek görülmez ama Hıristiyanlık tarihi din adamlarının siyaset ve riyaset tutkularının acı hatıralarıyla doludur.

Tabii ki bu benim kişisel kanaatim ama, yine de belirtmeliyim ki, din adamının, siyasal çağrışımları olan unvanlar, makamlar, şöhretler peşinde olmasını, bunun için ülkeden ülkeye dolaşmasını ben şahsen Musa'nın, İsa'nın, Muhammed'in öğrettiği derin dindarlık ve ruhanîyetle bağdaştırmakta güçlük çekiyorum. Öte yandan bu tür arayışlar, direktmeler, psikolojik olarak reaksiyonlar doğurmakta ve olabilecek makul çözümlerin önünü de tıkayabilmektedir.

Ve son olarak... Bizler, bu toprakların insanları, Müslümanı, gayrimüslimi, Alevisiyle, sünnisiyle; çoğulculuğu, çok dinliliği, çok kültürlülüğü yüzyıllarca yaşatmış bir dinî yapının ve tarihsel deneyimin mirasçısıyız. Ve bu bizim için hiçbir Avrupa ülkesinin sahip olmadığı muhteşem fırsatlar sunmaktadır. Bu fırsatları doğru değerlendirirsek, son zamanlarda Fransa'daki olaylarda gördüğümüz gibi, monolitik bir kültürden geldiği için farklı kültürel gerçekler karşısında kolayca çözülebilen Avrupa'ya dahi olumlu örnekler sunabiliriz.

Eğer bu ülkenin yurttaşları olarak, bu büyük deneyimin yanında, dünyanın bugün kazandığı uzlaşma kültürünü de rasyonel bir şekilde değerlendirirsek, zorda kalan kişilerin ve dinî / kültürel grupların başka kapılarda çareler aramasını da önlemiş oluruz. Şu yıllarda insan hak ve hürriyetleri alanında ülkemizin izlemiş olduğu çizgi ve aldığı yol, bu ümidimizi fazlasıyla güçlendirmektedir.

Saygılarımı sunuyorum, tahammülünüz için teşekkür ediyorum.

TÜRKİYE'NİN AZINLIK SORUNUNUN KÜLTÜREL BOYUTU

III. OTURUM:

TÜRKİYE'NİN KİMLİK POLİTİKALARININ EVRENSEL NORMLAR ÇERÇEVESİNDE ANALİZİ

ETNİK KÖKEN VE DİNİ İNANÇ TEMELLİ AYRIMCILIK: AVRUPA'NIN VAADI VE TÜRKİYE'NİN MEYDAN OKUMASI*

James Goldston

Türkiye'deki azınlık hakları konulu bu toplantıya katılmak için davet edilmiş olmaktan ve özellikle Avrupa'da ayrımcılık karşıtlığı hakkında gelişmekte olan normlar konusunda konuşuyor olmaktan dolayı çok mutluyum. Hem Türkiye hem de tüm Avrupa gelişimlerinin çok önemli yerlerindeler ve Türkiye-Avrupa ilişkilerine çok açık bir biçimde merkez teşkil eden bu konudaki tartışmalara katkıda bulunmaktan ötürü kendimi çok ayrıcalıklı hissediyorum.

Sözlerime ayrımcılık karşıtlığı ve azınlık hakları arasındaki muğlak bağlantıdan bahsederek başlamak istiyorum. Kısaca, ayrımcılık karşıtı önlemler bireylerin keyfi ve gerekçesiz sebeplerden ötürü farklı muamele görmelerini engellemek için üretilmiştir. Azınlık hakları korumaları tipik olarak bireylerin ve toplulukların bir çoğunluk içinde zorla asimilasyon tehdidi altındaki eğitim, dil ve kültür gibi haklarının korunmasını sağlamayı amaçlar.

Her ne kadar azınlıkların eğitim, dil ve siyasi hayata olan erişimleri sıklıkla *ya o ya bu -ya* bir ayrımcılık sorunu *ya da* bir azınlık hakkı sorunu- şeklinde görülse de aslında genel olarak bu olgulara her ikisi de gözüyle de bakılabilir. Örneğin adları ve/veya hedefleri anayasaya aykırı görülen kurumlara kayıt olmayı kısıtlamalar getiren bir devlet düzenlemesini alalım. Avrupa Komisyonu'nun son Türkiye raporuna göre¹, 2004'te kabul edilen yeni Kurumlar Yasasına rağmen burada bir sorun var. Mart 2005'te kabul edilen yönetmeliğe göre belli bir kültürel kimliği ya da bir dini inancı teşvik eden kurumlar kayıt konusunda ayrımcılığa uğrayabilir, bu yüzden bu bir ayrımcılık sorunudur. Sonuç olarak, belli etnik ve dini azınlıkların üyeleri serbest toplanma hakkından mahrum edilebilmektedir, bu yüzden bu bir azınlık hakları sorunudur.

Benzer bir şekilde, Komisyona göre², genellikle Lozan Antlaşmasıyla ilişkilendirilmeyen gayrimüslim azınlıkların kendi okullarını açmalarına hala izin verilmemektedir. Bu bir azınlık hakları sorunudur- tanınmayan, gayriresmî azınlıkların çocuklarını diledikleri gibi eğitime hakkı. Ama bu aynı zamanda da bir ayrımcılık sorunudur- diğer azınlıklarla okullarını açma haklarından mahrum bırakılan azınlıklar arasında bir ayrımcılık.

Bu sebepten ötürü pek çok azınlık grubunun hem ayrımcılık hem de azınlık hakları ihlali mağduru olmaları şaşırtıcı olmamalıdır. Avrupa'nın pek çok ülkesindeki Romanlar, içinde yaşadıkları toplumlarda, eğitim, çalışma ve sağlık hizmetleri de dâhil olmak üzere, sistemli bir dışlanmayla yüzyüzedirler.

Konu hakkındaki sorunların sıkça keşişen doğasına rağmen, azınlık hakları ve ayrımcılık karşıtlığına yönelik olarak farklı hukuk sistemleri oluşturulmuştur. Diğer konuşmacılar azınlık hakları standartlarından bahsettiler ve bahsedecekler. Ben konuşmamda Avrupa'daki ayrımcılık karşıtı kuralların son yıllardaki gelişimi üzerinde odaklanmayı düşünüyorum.

* Türkçesi: Sevin Turan

1 Avrupa Komisyonu Türkiye: 2005 İlerleme Raporu (9 Kasım 2005) Sf: 27

2 Aynı belge, Sf: 37

Bu girişle, sizlere Avrupa'daki ayrımcılık yasalarını ilk olarak ırk ve etnik köken, ikinci olarak da din açısından özetlemeye çalışacağım.

Avrupa'nın büyük bir kısmında ırkçılık ve ayrımcılık tartışmaları genellikle ırkçı düşüncenin toptan katletme uçuğerine ulaştığı Nazi dönemi suçlarına götürülür. Söylendiği üzere, ırkçılık, kötü ünü-nü Hitler'e borçludur. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ortaya çıkan Yahudi Soykırımına yöne-lik evrensel nefret ırkçılığa ve ırk ve etnik köken temelli ayrımcılığa verilen resmi desteğin büyük öl-çüde zayıflamasına yardımcı olmuştur.

Yine de Avrupa'nın genelinde ırksal ayrımcılık savaştan sonra da kalıcı olmuştur. Doğuda, Roman ya da Çingene azınlık komünizmin pençesinde sıkışıp kalmış, bu gruba yönelik ırkçılık, resmi ideoloji tarafından inkâr edilmekle birlikte uygulamada var olmuştur. Batıda ırkçılık daha önce türdeş bir ya-pı gösteren toplumların artan göçe gösterdiği ortak tepki halinde ortaya çıkmıştır. Ama 20. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca ırkçılığın Almanya'da geldiği noktanın hatırası, ırkçı beyanlarla karşı karşıya gelmekten ve hatta ırkçılığın devam ettiğini teyid etmekten kaçınma şeklinde bir eğilim yarat-mıştır.

Son zamanlara kadar Avrupa'da ırksal ve etnik köken temelli ayrımcılığa karşı hukuksal koruma 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 14. maddesiyle sınırlandırılmıştı. Her ne kadar 14. madde ayrımcılığı "cinsiyet, ırk, renk, dil, din, ..., ulusal veya sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensup-luk, ... veya herhangi başka bir durum bakımından" yasaklasa da; sadece, elden geldiğince, Sözleşme metninin geri kalanında açık bir biçimde tanınan medeni ve siyasi haklardan faydalanma açısından kısıtlı bir uygulama görülmektedir. Bu madde barınma, çalışma ya da sosyal ve ekonomik hayatın pek çok alanında daha da fazla yaşanan ayrımcı uygulamalara yönelik değildir. Avrupa Konseyi, kısa bir süre önce Avrupa Konvansiyonu'na kamusal hayatın her alanında müstakil bir eşit muamele garan-tisi getiren bir protokol (No:12) eklemiştir. Bu protokol bu yılın başlarında uygulamaya kondu ama şimdiye kadar sadece Konsey üyelerinin yaklaşık bir çeyreği tarafından onaylandı³.

Avrupa'daki diğer önemli bölgesel yapı olan Avrupa Birliği uzun yıllardır Avrupa'nın ortak ekono-mik pazarında yaşanan sosyal mezbelesiği önlemek için toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık üzerine odaklanmış durumda. Ama tarihinin büyük bir bölümü boyunca AB özellikle ırk ve etnisite konula-rında pasif durumdaydı.

Uzun yıllar boyunca Avrupa'da ırksal ve etnik ayrımcılığa yönelik bölgesel düzeyde bir hukuki sistem neredeyse yoktu. Bu durum 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılışıyla değişmeye başladı. Üç paralel gelişme bu değişimde etkili oldu. Doğuda, eski-komünist toplumların siyasetçileri ırksal önyargıyı "etnik temizlik" kavramına neden olarak ve Batılı güçlerin ilgisini ateşlendirerek kendi siyasi amaç-ları için sömürdüler. Batıda, yabancı düşmanlığıyla ilgili olarak tabandan gelen bir halk hareketi ırk-sal önyargıya karşı üretilecek Avrupa çapında bir kurallar sistemi için kampanyalar yaptı. Ve hepsi-nin üstünde, 1989'da siyasi alanın açılması, Roman haklarına yönelik isteklerin Avrupa ajandasında sağlam bir yer edinmesi için çalışan gelişme aşamasındaki bir hareketin ortaya çıkmasına olanak sağ-ladı.

1997 yılında, muhtemelen bütün bu gelişmelerin sonucu olarak, Avrupa liderleri ilk defa bir AB ant-laşmasına AB'nin yürütme kolunun ırksal ayırım konuları hakkında yasa çıkarmasına yetki veren bir madde koydular. Böylelikle, Amsterdam Antlaşması'nın 13. Maddesi Avrupa Birliği Devlet ve Hükü-

3 Türkiye bunu henüz onaylamadı. Bkz Avrupa Komisyonu, 2005 Türkiye Raporu, Sf: 36.

met Başkanları Konseyi'ne –AB'nin yönetici organı- diğer konularla birlikte “ırksal ve etnik köken”, “din ve inanç” temellerinde ayrımcılıkla mücadele yetkisini vermiş oldu.

O zaman bile, bu anlaşma maddesi sadece yasal bir harekete izin verdi, zorunluluk getirmedi. Avrupa liderlerinin yeni güçlerini kullanmaları için bir siyasi kaza –açık bir biçimde ırkçı olan Jorg Haider ve kendisinin sağ görüşlü Özgürlük Partisi'nin Avusturya'da 1999 seçimlerindeki oy başarısı- gerekiyordu. 2000 yılında, Avrupa Birliği Devlet ve Hükümet Başkanları Konseyi ırksal ayrımcılık konusunda bir yasama direktifini –bütün AB üyesi ülkeleri bağlayıcı bir kural- kabul ettiler. Bilinen adıyla, Irk Ayrımcılığı Yönergesi, Avrupa'daki ırk ayrımcılığı yasasının dönüştürülmesinde önemli rol oynadı. Şimdi bu hükmün en önemli taraflarına bir bakalım.

İlk defa olarak bu yasayla, çalışma, barınma, eğitim, sağlık hizmetleri ve ürün ve hizmetlerden faydalanma alanlarında ırksal ve etnik köken temelinde ayrımcılık yasaklanmış oldu. Yasa açık bir biçimde hem doğrudan –sorunun temelini belirgin olduğu durumlar⁴- hem de bir uygulama, kural, gereklilik ya da koşul yüzeyde tarafsız olup belirli grupları orantısız olarak, amaçsız ve mantıklı bir haklılık yoksunluğuyla etkilediğinde meydana gelen dolaylı ya da *de facto* ayrımcılığı⁵ yasaklamaktadır. Irk Ayrımcılığı Yönergesi'nin standartları altında ABD'de eşit koruma konusundaki yargı içti-hatlarında sorunlu bir rol oynayan ayrımcı niyet ilkesi yer almamaktadır⁶.

Ayrımcılık davaları genellikle kanıtlanması zor olan davalardır. Ayrımcı muamelenin en zorlayıcı kanıtı, yani diğerlerine nasıl muamele edildiği, genellikle hakkında ayrımcılık iddiası bulunan kişinin ellerindedir. Dolayısıyla, Yönerge ırksal ayrımcılık iddialarıyla ilgili medeni hukuk davalarındaki kanıtlama yükünü davalıya bırakmıştır, bir kere davacı lehine kuvvetli ve yeterli karine ve kanıtlar bulunan dava açıldıktan sonra (bir kere ayrımcılık yapıldığına dair gerçekler ortaya konduğunda) “davalı eşit muamele prensibinin ihlal edilmediğini kanıtlamakla yükümlüdür”. (Madde 8)

Yönerge “hem kamu sektörü hem de özel sektör için” geçerlidir⁷. Bu önemli bir nokta. Pek çok gözlem kurumunun raporlarıyla da desteklenen ortak deneyimler göstermiştir ki ırksal ayrımcılığın büyük bir kısmı özel alanda yaşanmaktadır –örneğin çalışma, barınma, bar, restoran ve diğer kamuya açık mekânlara giriş gibi. Eşit uygulamayı sadece hükümetle ilgili konularla sınırlayan bir hukuksal norm, etnik ve ırksal azınlıkların yaşadıkları pek çok sorunu çözmekte yetersiz kalacağı için, gerekli olmakla beraber yeterli olmayacaktır.

Ayrımcılık mağdurları, genellikle sorunlarına hukuksal çözümler arama konusunda pek de donanımlı değillerdir. Bir ayrımcılık davası açmak genellikle hem masraflı hem de çok zaman alan bir sü-

4 Bkz, Örn: AB Irk Ayrımcılığı Direktifi Madde 2(a) (“bir kişinin başka bir kişiyle karşılaştırıldığında diğerine göre ırksal ve etnik köken temelinde dayalı olarak daha olumsuz bir muamele görmesi doğrudan ayrımcılık olarak adlandırılır”).

5 Avrupa Birliği'nin Bireylerin ırksal ve etnik kökenlerine bakılmaksızın eşit muameleyi gerektiren direktifinin (AB Irk Ayrımcılığı Direktifi) 2(b) Maddesine göre “açıkça tarafsız bir koşul, kıstas ya da uygulama bireyleri ya da bir ırksal ve etnik kökeni özellikle diğerlerine kıyasta kayıplı bir duruma koyduğunda bu koşul, kıstas ya da uygulama yasal bir hedefle nesnel olarak haklı çıkarılmadıkça ve bu amacın araçlarının kullanımı uygun ve gerekli olmadıkça dolaylı ayrımcılık olarak adlandırılır.”

6 Örnek vermek gerekirse, uzun etek giyen bireylerin girişini engelleyen bir dükkân ırk ve cinsiyet ayrımı dolayısıyla dava edilebilir çünkü bu kural her ne kadar yüzeyde tarafsız görünse de uygulamada kadınları erkeklerden ve geleneksel olarak uzun etek giyen belli etnik grupların üyelerini diğer bireylerden daha fazla etkilemektedir. Bu durumda bir davacı kadınların ve belli bir ırksal grubun üyelerinin “kayıplı duruma getirildiğini” ve bunun ilk bakışta bir ayrımcılık olduğunu iddia edebilir. Ama her ne kadar doğrudan ayrımcılık çürütülemez bir olgu olsa da, yani bir davacı kendisine ırksal olarak diğerlerine göre daha kayıplı davranıldığını gösterirse davayı kazanır, dolaylı ayrımcılık kavramı çürütülebilir. Bu yüzden, uzun etek yaşayın kadınları ya da belli bir etnik grubun üyelerini dezavantajlı bir konuma düşürdüğü kanıtlandığında, dükkân sahibi dolaylı ayrımcılık iddiasını uzun etek yaşayın meşru bir amacı olduğunu ve uygun ve gerekli olduğunu göstererek çürütülebilir. Bu açıdan bakarsak, dükkân sahibi uzun etek yaşayın hırsızlığı önlemeye yönelik etkili bir yol olduğunu çünkü dükkânda daha önce yaşanmış olaylarda uzun etekli insanların eşyaları alıp parasını ödemededen eteklerinin içine saklamaya eğilimli olduklarını iddia edebilir. Fakat mahkeme bu amacı meşru bulsa bile, yine de suçu bu şekilde önlemenin uygun ve gerekli olup olmadığını soruşturabilir. Bu yüzden, mahkeme dükkân sahibinin bir güvenlik görevlisi tutmak, pahalı ürünleri cam arkasında saklamak ya da bir izleme kamerası yerleştirmek gibi kadınları ve belli bir etnik grubun üyelerini dezavantajlı konuma koyma ihtimali daha düşük olan yollarla hırsızlığı önleyip önleyemeyeceğini soruşturabilir.

7 AB Irk Ayrımcılığı Direktifi, Madde 3(1)

reçtir. Bu yüzden Yönerge üye ülkelere Yönerge'nin uygulanabilir hukuksal ya da idari usullerde "şikâyetçinin tarafında ya da ona destek olacak ilgili" yükümlülüklerin uygulanması için "meşru çıkarları olan kurumlar, organizasyonlar ya da başka hukuksal tüzel kişilikler kurma" gerekliliğini getirmesi önemlidir. (Madde 7(2)) benzer sebeplerle, Direktif hükümetlerin eşit muamelenin desteklenmesi amacıyla mağdurlara yardım etme, raporlar çıkarma ve öneriler sunma gibi yetkilere sahip organlar kurmasını da gerektirmektedir. (Madde 13)

Son olarak Irk Ayrımcılığı Yönergesi'ne göre, ayrımcılık standartlarının ihlaline yönelik yaptırımlar "etkili, orantısız ve caydırıcı" olmalıdır. (Madde 15) bu yaptırımlar sadece kaybı olan kişinin kaybının tazmin edilmesini değil aynı zamanda ayrımcı davranışlara dair caydırıcılığı da beraberinde getirmektedir.

AB ayrımcılık karşıtı korumayı desteklerken, Strasburg Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de son yıllarda ırksal ve etnik azınlıklara yönelik hukuki korumanın sınırını cinayet ve fiziksel saldırı da dahi olmak üzere şiddet alanında bir hayli genişletmiştir.

Bir taraftan, AİHM hükümetleri sadece pozitif zarardan kaçınmakla zorunlu tutmamış aynı zamanda da güvenilir kötü muamele iddialarının çok dikkatli ve etkili bir biçimde incelenmesini zorunlu kılmıştır. Usule ait gerekliliklerin daha önce müstakil haklar olarak görülen yaşam hakkı ve işkenceye ve insanlık dışı muameleye maruz kalmama hakkına eklenmesiyle, bu tutarlı otorite bütünlüğü Avrupa Konvansiyonu'nu yasa uygulayıcı memurlara çok büyük yükümlülükler getirecek ve mağdurları polis hatalı davranışlarından koruyacak şekilde değişikliklere uğratmıştır.

Ve bu yıl, ilk defa, AİHM iki davada Avrupa Konvansiyonu'nun ırk temelinde ayrımcılık karşıtlığına dair maddesinin ihlali sonucuna varmıştır. Davalardan biri Romanya'daki Roman nüfusa yönelik yapılan soykırımın tanziminde yaşanan ırk temelli eksiklikle ilgilidir⁸. İkinci dava ise iki Bulgar Romanının ırkçı güdüler temelinde silahla vurulup öldürülmesinden kaynaklanmıştır⁹.

Son olarak, mahkemede ırksal ayrımcılıkla ilgili şiddet içermeyen davranış ya da tavırlarla ilgili yeni bir dalga dava mahkemede görülmeyi beklemektedir. Bu davalardan bir tanesinde -ki ben de bu davaya dâhilim- Çek Cumhuriyeti'nden bir grup Roman öğrenci toplam nüfus içindeki oranlarının 25 katı sayıda öğrencinin zihinsel engelliler için özel okullara yazdırılmasına tepki gösteriyorlar.

Bu Avrupa'da ırk ve etnik köken temelinde ayrımcılık karşıtı yasaların kısa bir özeti idi. Pekiyi din ve inanç temelinde ayrımcılık ne durumda?

Avrupa Birliği hukuku iş alanında din temelinde ayrımcılığa yönelik bir koruma sağlıyor. Bu yüzden, 2000 yılında, Irk Ayrımcılığı Yönergesi'nin kabul edildiği yıl, Avrupa Birliği Devlet ve Hükümet Başkanları Konseyi, ırk dışında din ve inancı da kapsayan konularda ayrımcılık yapmayı yasaklayan, İstihdamda ve İşte Eşit Muamele Yönergesi'ni yürürlüğe koydu. Ama bu hüküm sadece iş alanında geçerli, Irk Ayrımcılığı Direktifi gibi kamusal hayatın diğer alanlarına yayılmış değil.

Avrupa Konseyi içinde, Avrupa Konvansiyonu¹⁴. maddesi ve onaylandığı takdirde yeni 12 numaralı ek protokol, din temelli ayrımcılığı da kapsayan bir niteliğe sahip. Ve AİHM özel hayat, aile hayatı, çalışma, mülk edinme, eğitim ve diğer konularla ilgili çok sayıda ibadet özgürlüğü davasını inceledi.

8 Moldovan-Romanya Davası, AİHM 12 Temmuz 2005 tarihli karar.

9 Nachova-Bulgaristan Davası, AİHM 6 Temmuz 2005 tarihli karar.

Bu davaların önemli bir kısmında ayrımcılık iddiaları söz konusuydu. Mahkemenin açıkça ifade ettiği üzere “aksine yönelik başka mümkün iddialar olmadığı sürece sadece din temelli bir farklılık kabul edilebilir değildir”¹⁰. Sözlerimi bitirmeden önce iki karardan bahsetmek istiyorum, çünkü bu iki karar AİHM’in çok hassas olan din konusunda özellikle Türkiye’yle ilgili olarak karşılaştığı güçlükleri göstermesi açısından önemli.

2000 yılında karara bağlanan ilk davada, *Thlimmenos-Yunanistan Davası*, otoriteler bir Yehova Şahidi olan başvuru sahibini “daha önce ciddi bir suçtan hüküm giydiği gerekçesiyle” yeminli mali müşavir olarak işe almak istememişlerdir. Şahsın hüküm giydiği suç cinayet, saldırı ya da hırsızlık değil “itaatsizlik” suçu yani askere gitmeyi ve Yunan askeri üniformasını giymeyi reddetmedir. Davacı, bir Yehova Şahidi olarak, dininin kendisini barışçılıkla yükümlü kıldığını ve bu yüzden askere gitmesini engellediğini iddia etmiştir. Suçundan ötürü iki yıl hapse mahkûm olmuş ve bu süreyi hapishane- de geçirmiştir.

Thlimmenos davasında mahkeme ilk defa olarak 14. maddede bahsedilen ayrımcılık yasağının hem doğrudan hem de dolaylı ayrımcılığı kapsadığını açıklamıştır. Bu yüzden davacı, diğer pek çok ayrımcılık davasında olduğunun aksine, kendisine farklı muamele edildiğini iddia etmemiştir. Bilakis davacının şikâyeti diğerleriyle aynı muameleye tabi tutulmaktan ötürü olmuştur. Mahkemenin verdiği kararda da belirtildiği üzere “davacının şikâyeti ilgili yasanın uygulanmasında özel olarak dini inançları yüzünden hüküm giyen kişilerle diğer hükümlüler arasında ayırım yapılmamasından kaynaklanmaktadır. Özünde davacının iddiası kendine din özgürlüğü bakımından ayrımcılık yapıldığı yönündedir, yani kendisi bir özgürlüğünü yerine getirdiği için hüküm giymiş olduğu halde diğer ciddi suçlardan hüküm giyen kişilerle aynı muameleye tabi tutulduğunu iddia etmektedir.” (Paragraf 42) Bir diğer deyişle, ben bir suçlu olabilirim ama ben vicdan suçluyum, din suçlusuyum ve Yunanistan hukuku bu özel durumu dikkate almadı.

Bu iddiaya karşılık, mahkeme daha önceki kararlara atıfta bulunarak 14. maddedeki ayrımcılık yasağının “devletler bireylere bir nesnel ve mantıklı bir dayanak göstermeden *benzer durumlarda farklı davranıldığı takdirde* ihlal edildiğini” bildirmiştir. (Paragraf 44) Ama mahkemenin kararına göre “ayrımcılığa uğramama hakkı aynı zamanda devletler nesnel ve mantıklı bir dayanak olmaksızın *açık bir biçimde farklı durumlarda olan bireylere farklı davranılmadığı takdirde*” de ihlale uğramaktadır. (Aynı madde) Bu davada davacıyı mali müşavir olarak işe almamanın herhangi bir meşru amacı yoktur çünkü “din temelli olarak askeri üniformayı giymeyi reddetmekten kaynaklanan bir hükümlülük bu suçlunun bu işe uygun olmamasını gerektirecek herhangi bir sahtekârlık ya da ahlaksızlık teşkil etmemektedir. İş başvurusu geri çevrilirken öne sürülen işe uygun olunmadığı gerekçesi, temellendirilememiştir” (Paragraf 47) Böylelikle mahkeme din özgürlüğünü koruyan 9. maddenin ve 14. maddenin ihlal edildiği yönünde bir karar vermiştir.

Bahsetmek istediğim ikinci dava, *Leyla Şahin-Türkiye Davası*, geçtiğimiz ay –10 Kasım tarihinde AİHM Yüce Divanı tarafından karara bağlandı. Pek çoğunuzun bildiği gibi dava, Mahkemenin tanımladığı şekilde, “ibadetini aksatmayan geleneksel yapılı Müslüman bir aileden gelen ve türbanı bir dini görev olarak gören” (paragraf 14) tıp öğrencisi bir kadınla ilgili. Davacı başında türban olduğu için bir onkoloji sınavına alınmadığında eğitiminin beşinci yılındaydı. Üniversite yönetimi bu sınavı alınmaması İstanbul Üniversitesi Rektör Yardımcısının Şubat 1998 tarihli “‘başı bağlı’ (türbanlı) ve sakallı öğrenciler derslere, seminerlere ve konferanslara alınmayacaklardır” genelgesine dayandırmıştı. (Paragraf 16) sonuç olarak, davalı Türkiye’deki eğitimini yarıda bırakmış ve Avusturya’ya Viya-

10 Offman-Avusturya Davası (1993) 17 AİHR 293, Paragraf 36.

na Üniversitesi'ne kaydolmuştur. (Paragraf 28) Türkiye'deki türban yasağı Danıştay tarafından da onaylanmıştır (Paragraf 20).

AİHM'de, davacı Avrupa Konvansiyonu'nun din özgürlüğü hakkındaki 9. maddesi ve ayrımcı muameleye tabi tutulmama hakkıyla ilgili 14. maddesi de dâhil olmak üzere pek çok maddesinin ihlal edildiğini öne sürmüştür. Mahkeme davacının bütün iddialarını türban yasağının Avrupa Konvansiyonu'na göre devletin otoritesine bırakıldığı gerekçesiyle reddetmiştir.

Şahin Davası, azınlık hakları ve ayrımcılık karşıtlığı iddiaları arasındaki karşılıklı ilişkiyi çok başarılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu yüzden, bir taraftan mahkemenin kararı genelinde 9. maddeyle gelen mutlak din özgürlüğü hakkıyla ilgiliyken, özelde azınlığın dini fikirlerini ifade etmesi hakkı anlamına gelen türban takmakla ilgilidir. Şahin, Türkiye'de nüfusun çoğunluğunun bağlı olduğu Sünni mezhebine mensup olsa da, Türkiye'de türban takmanın dini bir görev olduğunu düşünen bir Sünni Müslüman olarak, bir azınlığın üyesi.

Azınlığın haklarının incelenmesine ilaveten karar aynı zamanda mahkemenin daha önceki kararlarıyla çelişen ve bu zor olan konuların idaresine yönelik standartlar oluşturulmasında Avrupa'nın kararsızlığı ile ilgili soru işaretleri de yaratarak ayrımcılık sorunlarına da açıklık getirmiştir.

Dini inanç temelinde ayrımcılık yapılmasının engellenmesi açısından bakarsak mahkemenin *Şahin Davası*'ndaki kararı önceki *Thlimmenos Davası* kararıyla pek tutarlı değildir. Tıpkı Bay Thlimmenos gibi, Leyla Şahin de diğerlerinden "açık bir biçimde farklı" durumdadır; diğer pek çok üniversite öğrencisinin aksine kendisi türbana dini bir önem atfetmiş ve bunu bir dini ifade olarak uygulamak istemiştir. Thlimmenos Davası'nda davalının daha önceki hükümlülüğünün dini inançtan kaynaklanmasından ötürü kendisine farklı muamele edilmemiş olması ayrımcılık olarak görülmüştür. Muhtemelen Şahin dini görüşlerinin üniversite yönetimi tarafından dikkate alınması hakkına sahiptir. Böyle yapılmadığı için de ayrımcılığa uğradığını iddia etmektedir. Ama mahkeme bunun aksini düşünmektedir. Neden?

Mahkeme bunun için iki sebep göstermiştir. Benim kanımca, bunların ikisi de ikna edici sebepler değildir.

İlk olarak, mahkemenin kararına göre Şahin'e türbana dini bir önem atfetmeyen diğer üniversite öğrencilerinden farklı davranmamak, bir diğer deyişle dini inançlarına gereken önemi vermemek ayrımcı bir hareket değildir, çünkü türbanı yasaklayan düzenlemeler "düzeni ve diğerlerinin haklarını korumaya yönelik meşru bir hedefe sahiptir." (Paragraf 165) ama kararda kamu düzeninin ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin Şahin'in türban takmasıyla nasıl tehdide uğradığına yönelik bir kanıt yoktur. Örneğin, Şahin'in herhangi bir "kökten dinci hareket"le ilişkisi olduğuna, ya da kendisinin herhangi bir durumda kendisiyle din ya da türban konusunda aynı fikirde olmayan birisine "güç uyguladığına" dair bir kanıt yoktur.¹¹ Aynı şekilde, üniversite içi hayatta bir karışıklık, ya da Şahin'in türban takmasından ötürü yaşanan düzensiz bir harekete dair kanıta da rastlanmamıştır. (Yargıç Tulkens'in muhalefeti, paragraf 8) Daha ziyade, Mahkeme basit bir biçimde türbanın "son yıllarda Türkiye'de politik bir önem kazandığını" belirtmiş ve "böyle bir sembolü [başörtüsü olarak] takmanın takmayanlar üzerinde bir etkisi" olacağını söylemiştir. Ama siyasi önemin ya da diğerleri üzerindeki etkinin doğasını açıklamayı eksik bırakmıştır.

11 Karaduman-Türkiye Davası ile karşılaştırınız. Dava No: 16278/90, 3 Mayıs 1993 tarihli komisyon kararı, Şahin'in Yüce Divan kararının 111. paragrafında alıntılanmış

İkinci olarak, mahkemenin kararına göre türban yasağı ayrımcılık anlamına gelmemektedir çünkü “açıkça eğitim kurumlarının laik doğasını korumaya yönelik bir harekettir.” (Aynı paragraf) Aslında, mahkeme “laiklik” ilkesinin “[Avrupa] Konvansiyon’un temelinde yatan değerlerle uyumlu olduğunu ve “bu prensibe itibar etmeyen bir tavrın” hukuki korumadan faydalanamayacağını belirterek kendi kendisiyle çelişmiştir. (Paragraf 114) Aynı zamanda mahkemenin kararına göre “Türkiye’de toplumun üzerine dini sembolleri empoze etmek isteyen ve toplumu din kuralları üzerine kurulu bir toplum haline getirmeye çalışan uç siyasi hareketler bulunmaktadır.” (Paragraf 115)

Yine burada da aynı şekilde, bu bilgileri vermenin ötesinde, mahkeme bu hareketlerin Bayan Şahin’le, varsa, ne gibi bir ilişkileri olduğunu ya da türban takmasına neden izin verilmemesi gerektiğini açıklamamıştır. Hükümet hiç bir zaman Leyla Şahin’in laiklik ilkesine inanıp inanmadığını tartışmamış bunun şüphesini bile sorgulamamıştır. (Yargıç Tulkens’in muhalefeti, paragraf 7) Aynı şekilde Şahin’in kendi fikirlerini başkalarına dayatmaya çalıştığına ya da kendi fikrinin onun üzerine dayatıldığına dair bir tartışma yoktur.

İki açıdan da mahkeme daha önceki yargı bütünlüğü doğrultusunda amaçları incelemiş fakat bu amaçlar ve onların gerçekleştirilmesi için kullanılan araçlar –yani türban yasağı- arasındaki orantısallığı incelemeyi eksik bırakmıştır.¹² Bu sebeple, mahkeme türban yasağının mümkün olan en hafif kısıtlayıcı önlem olup olmadığını ya da kamu düzeni ve diğer vatandaşların haklarını korumak için başka alternatif yöntemler olup olmadığını araştırılmasına gerek duymamıştır.¹³ Benzer bir biçimde Şahin’in kaybının –eğitimi devam ettirme ve Türkiye’de kariyer sahibi olma hakkının kaybı- yasağın amaçlarını aşır aştığı da değerlendirilmemiştir.¹⁴

Bununla beraber mahkemenin yasağın *niyetine* yönelik odaklanması –laikliği korumak için mi yoksa başka amaçlarla mı- yasağın dini bir yükümlülük olarak türban takmak isteyenler üzerindeki etkisini göz ardı etmektedir. Sadece niyete bakılarak, mahkeme dolaylı ayrımcılık ilkesini –yani niyete bakılmaksızın eğer bir kural belli bir sınıf birey üzerinde diğerlerine kıyasla orantısız olarak bir etki yapıyorsa bunun nesnel ve mantıklı bir dayanağı olmadığı takdirde ayrımcılık sayılmasını- uygulamakta başarısız olmuştur.

Kısaca, mahkemenin Şahin davasını karara bağlarken kullandığı mantık örgülerinin ikisi de, en azından bu gözlemcinin fikrine göre, zayıftır. Mahkemenin “uç siyasi hareketler” ve türbanın artan siyasi önemi konusundaki dolambaçlı imaları dünyanın şu an içinde bulunduğu terörist şiddet göz önünde bulundurularak hangi noktaya kadar açıklanabilir? Eğer bu durum mahkemenin kararının altında yatan bir faktörse bunun çok daha açık bir biçimde belirtilmesi gerekir. Fakat her halükarda terörizm düşüncesi, uygun olmakla beraber, ayrımcı hareketleri meşrulaştıran bir nokta değildir. Avrupa Konseyi’i “Terörizmle savaş için alınacak önlemler her türlü keyfiyetten ve ayrımcı davranıştan arınmış olmalıdır.” diyerek bu konuya açıklık getirmiştir.¹⁵

12 Belgian Linguistics davasında mahkeme 14. maddenin ihlali doğrultusunda bir ayrımcılık olup olmadığına karar verilmesi için şöyle bir teste tabi tutmayı uygun görmüştür:

“Eğer ayrımın herhangi bir nesnel ve mantıklı dayanağı yoksa bu eşit muamele ilkesinin ihlalidir. Böyle bir dayanağın varlığı demokratik toplumlarda normal olarak yerleşmiş bir prensip itibarıyla önlemin amacı ve etkisinin ilişkisinin göz önüne alınmasıyla ölçülebilir. Bir hakkın hayata geçirilmesinde yaşanan farklı muamele Konvansiyon’a göre sadece meşru bir amaç taşımamalıdır. 14. madde benzer şekilde amaçlar ve araçlar arasında bir orantısallık gözetilmediği takdirde ihlal edilmiş sayılır. Belgian Linguistics Davası (No. 2) (1968) 1 AİHR 252, Paragraf 10.

13 Cf. Informationsverein Lentia-Avusturya Davası (1993), 17 AİHR 93.

14 Cf. Belçika Ulusal Polis Sendikası-Belçika Davası (1975), 1 AİHR 578, Paragraf 49.

15 Yönerge No. 2, Avrupa Konseyi insan hakları ve terörle mücadele yönergeleri (11 Temmuz 2005’te kabul edildi) Avrupa Konseyi’nin Irkçılık ve Terörle Mücadelede Hoşgörüsüzlük Karşıtı Genel Politika Önerisi No.8 (17 Mart 2004’te kabul edildi) özellikle hükümetlerin ayırım yapmadan dolaşım özgürlüğünün garanti edilmesini ve yasa uygulayıcı personel ve sınır kontrol görevlileri tarafından kontroller sırasında herhangi bir ayrımcılık yapılmamasının sağlanmasını özellikle önermiştir.

Şahin davası dinî inanç temelli ayrımcılık açısından olduğu kadar toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık açısından da hayal kırıklığı yaratmıştır. Her ne kadar yasa “kadın ve erkeklerin hukuk önünde eşit olduğu” prensibine atıfta bulunsun da (Paragraf 116), türban yasağının kadınlar üzerinde orantısız bir etkisi vardır. Şahin’den önce Strasburg Mahkemesi, tıpkı Lüksemburg’daki AB Adalet Divanı gibi, toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılığın Avrupa’da kabul edilemez olduğunu açıklamıştır. Bu yüzden, tekrar tekrar belirtildiği üzere “cinsiyet farkı temelli farklı muamelelerin [Avrupa] Konvansiyonu’yla uyumlu görülebilmesi için çok ciddi sebepler olması gerekir.”¹⁶ Türban yasağının bir sonucu olarak, binlerce kadın yüksek eğitim alma fırsatından mahrum kalmaktadır. Şahin davası kararı toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık konulu bu zengin ve yerleşik hukuki birikimle uyumsuzluk göstermektedir.

Öyleyse, Avrupa’nın gelişmekte olan ayrımcılık karşıtlığı yasalarıyla ilgili olarak özellikle buradaki tartışmamızı ilgilendiren ne gibi sonuçlara varılabilir?

Birincisi, Avrupa büyüyen ve gün geçtikçe daha da iyi hale gelen ırksal ve etnik köken ve din temelli ayrımcılığı yasaklayan bir grup bölgesel yasaya sahiptir.

İkincisi, Türkiye, son yıllarda bu uluslararası kural koyucu çerçeveyi kendi sistemine katarak çok büyük bir ilerleme sağlamıştır. Bu yüzden –önemli çekincelerle olmakla beraber- BM Irk Kökenli Ayrımcılık Konvansiyonu’nu (2002) ve Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’ni (2003) imzalamıştır. Ama yapılacak daha çok iş var. Avrupa Komisyonu’nun geçen ay belirttiği gibi, Türkiye henüz AİHB’nin 12 no’lu protokolünü kabul etmemiş ve Ulusal Azınlıkların Korunması Taslak Beyanname’sini imzalamamıştır. Avrupa Irkçılık ve Hoşgörüsüzlük Karşıtlığı Komisyonu’nun bu yılın başlarında bildirdiği üzere ulusal iş yasasında son yıllarda yaşanan gelişmelere rağmen¹⁷ “Türkiye’de hala ırksal ayrımcılığı yasaklamaya yönelik kapsamlı bir medeni ve idari yasa sistemi yoktur.”¹⁸

Son olarak, Şahin davası kararının da ortaya koyduğu gibi konu Türkiye’de din konusu olduğu zaman, Avrupa’daki resmi makamlar bazen Avrupa hukukuyla uyumlu olmak için ne yapılması gerektiği konusunda daha muğlâk sinyaller vermektedirler. Bu durum Avrupa’da çok kültürlülük ve etnik ve dinsel derinlik sorunlarının çözümüne dair fikir ayrılıklarını yansıtması bakımından da önemlidir. Sebebi ne olursa olsun, Avrupa’nın kararsızlığı Türkiye’nin üzerine Türkiye bağlamında bir ayrımcılık karşıtlığı tanımını getirilmesini yüklemektedir. Bu kolay bir görev olmayacak. Ama gerekli.

16 Örneğin bkz. Abdulaziz-Birleşik Krallık Davası (1985), 7 AIHR 471, Paragraf.78.

17 AIHK “Üçüncü Türkiye Raporu” 25 Haziran 2004 tarihinde kabul edilmiş, 15 Şubat 2005 tarihinde yayınlanmıştır. Paragraf 24 (Haziran 2003’te yürürlüğe giren İş Yasasının 5. maddesine göre dil, din, ırk ve dini grup kökenli ayrımcılık yasaktır. Millî ve etnik köken bir ayrımcılık temeli sayılmamakla beraber liste çok da ayrıntılı değildir. Ayrımcılık yasağı ise alma dışındaki iş ilişkileriyle ilgilidir. 5. madde aynı zamanda bir kişi ayrımcılığa tabi tutulduğunu iddia ettiği takdirde bunun kanıtlarının ortaya konup paylaşılmasını da gerektirir. İş yasasının 18. maddesi ayrımcılık yapılarak işten çıkarmayı yasaklar ve ırk ayrımcılığını da kapsar. Ayrımcılığın cezası maddî tazminat olabileceği gibi aynı işyerinde tekrar işe alınma da olabilir.)

18 Aynı kaynak.

AZINLIKLARIN DİL VE DİNİ HAKLARI: AVRUPA STANDARTLARI VE AVRUPA DEVLETLERİNİN UYGULAMALARI*

Bruno De Witte

Giriş: Ortak İlkeler ve Avrupa Ülkeleri Arasındaki Farklılıklar

Bu yazının başlığında zikredilen üç konunun her biriyle ilgili olarak Avrupa ülkelerindeki anayasal uygulamalar farklılık göstermektedir. Sadece *azınlıkların varlığının*¹ resmî olarak tanınıp tanınmaması konusunda değil, aynı zamanda da azınlık gruplarının din ve ibadet özgürlüğü (*religious rights*) ile dil haklarının (*language rights*) gerçekte ne kadar korunduğu konusunda da farklılıklar görülmektedir. Din ve ibadet özgürlüğünün tanınmasında belki daha az farklılık olduğu söylenebilir. Her Avrupa anayasasında, din özgürlüğü (ki buna birinin dinî inancı uyarınca uygulamalar yapabilmesi özgürlüğü de dahildir) tanınmıştır ve din temeli üzerinden ayrımcılık yasaklanmıştır. Fakat bu basit uzlaşma aslında din ve devlet arasındaki kurumsal ilişkiye (militan laikçi anayasalar yelpazenin bir tarafında ve “devletin dini”ni tanıyan anayasalar ise öte tarafında yer alır) ve dinî özgürlüğün kabul edilebilir sınırlarına ilişkin olarak getirilen farklı yorumları gizler. Örnek olarak, devlet okullarında başörtüsü takmanın veya diğer dinî sembollerin yasaklanıp yasaklanamayacağı sorusuna bir ülkeden diğerine değişecek çeşitlilikte cevaplar alınmıştır.²

Avrupa ülkelerinde, azınlıkların *dil haklarının* korunmasıyla ilgili olarak çok daha fazla çeşitlilik vardır. 1970’lerden bu yana, özellikle de 1980’lerden itibaren, anayasal ve yasamaya yönelik çeşitli değişiklikler ve mahkemelerin içtihadıya yönelik eğilimlerinde, bölgesel diller ve azınlık dilleri barındıran ülkelerin çok dilli (*multilingual*) yapısını tanımaya yönelik eğilimler olagelmıştır. Bunlara ilaveten, resmî olarak çokdillilik (*pluralism*) politikasını benimsemiş olan Belçika, İsviçre, Lüksemburg gibi, dil kanununun temel ilkelerinin 20. yüzyılın ilk dönemlerinde belirlenmiş olduğu fakat dille ilgili yasamanın ancak yakın zamanda geliştirildiği ve çeşitlendirildiği ülkeler de vardır. Son on yılda, Orta ve Doğu Avrupa’daki pürüzlü gelişmeler dolayısıyla, pek çok ülke dil azınlıklarla ilgili adımlar atabilmek için gerekli yasal bir çerçeveyi halen daha beklemektedir. Karakteristik bir örnek olarak, bir dizi örtüşen ve eş zamanlı olarak varolan yasalar görmüş olan Slovakya gösterilebilir. Bunlara, 1995’de Me_iar Hükümeti tarafından kabul edilmiş olan ve sadece Slovakça’ya izin veren katı bir yasa ile 1999’da kabul edilmiş, azınlık dillerinin kullanıma olanak sağlayan daha dengeli bir yasa da dahildir. Fakat, bir bütün olarak bakıldığında, ve özellikle yukarıda belirtilen Avrupa standartlarının etkisi altında, son on yıldaki eğilim, azınlık gruplarını dil haklarına daha geniş tanınma sağlanması yönünde olmuştur.³

Bu eğilime karşılık, ulusal dilin giderek artan yabancı dil etkisinden (özellikle de İngilizce’nin) korunması için ve dolaylı olarak da azınlık dillerine karşı yasalar çıkaran ülkeler de olmuştur. Bunların bilinen en iyi örneği,⁴ Fransa’dır. Bu ülkede dil düzenlemeleri, geleneksel olarak ulusal kimliğin sağlamaştırılması için araç olarak kullanılmıştır. Her ne kadar bölgesel azınlık dillerinin gayriresmi

* Türkçesi: Mert Kayhan

1 Bu noktaya ilişkin kısa ama gerekli bir karşılaştırmalı bir araştırma için, bkz. Tematik Yorum no.3 Temel Haklar Üzerine Bağımsız Uzmanlar Ağı, AB’de Azınlıkların Korunması, 25 Nisan 2005 (Ek A), Avrupa Komisyonu web sitesi: europa.eu.int/comm/justice_home/cfr_cdf/doc/thematic_comments_2005_en.pdf

2 Bu noktaya ilişkin karşılaştırmalı bir araştırma için, bkz. E.Bribosnia ve I.Rorive, “Le voile à l’école: Une Europe divisée”, *Revue trimestrielle des droits de l’homme* (2004) 951-983.

3 Örnek olay incelemeleri için bkz. F. Daftary ve F. Grin (eds), *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries* (2003).

4 Fransa bu konuda tek değildir. Bkz. Lehçe’nin korunmasına ilişkin 7 Ekim 1999 tarihli Polonya yasası.

kullanımı için biraz daha alan sağlandıysa da, Fransız dilinin hakimiyeti 1990'larda anayasal ve yasa-maya yönelik değişikliklerle kuvvetlendirilmiştir.⁵

Bu yazının geri kalanı ulusal anayasal farklılıkların, azınlıkların dil ve dinî haklarına yönelik bir Avrupa standartının ortaya çıkmasıyla ne derece sınırlandırıldığını inceleyecektir. İlk olarak, Avrupa Konseyi'nin (ki Türkiye kurucu üyelerinden biridir), daha sonra ise Avrupa Birliği'nin (ki Türkiye bir aday ülkedir) standart oluşturmasına göz atacağım.

Avrupa Konseyi

Şu an tüm Avrupa ülkelerinin fiilen üyesi bulunduğu Avrupa Konseyi tartışmasız olarak, seneler içinde (özellikle de son on yılda) azınlıkların korunmasına yönelik Avrupa standartlarının geliştirildiği bir kurumsal yapıdır. Avrupa Konseyi çerçevesindeki ana araçlar, bir yandan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), öte yandan 1998'de neredeyse eşzamanlı olarak yürürlüğe girmiş olan "ikiz sözleşmeler"dir: Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme ve Bölgesel Diller ve Azınlık Dilleri Şartı.⁶

(a) AİHS'de "Azınlıkların Kültürel Hakları"

AİHS hiçbir özgül azınlık hakkı içermez ve kesinlikle Avrupa ülkelerinin azınlıkların korunmasına yönelik resmi idareler oluşturmasını gerekli kılmaz. Metinde, azınlıklara yapılmış tek atıf, Sözleşme tarafından bir ulusal azınlığa mensubiyet temelinde sağlanmış hakların kullanımında ayrımcılık yapılmasını yasaklayan 14. Madde'dir.; fakat bu temel, Avrupa Mahkemesi içtihadında şimdiye kadar hiçbir anlamlı rol oynamamıştır. Özgül azınlık haklarının yokluğuna rağmen, geçen yıllarda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'nin "gelişen" bir hukuk doktrini olmuştur.⁷ Sözleşmede sıralanmış genel insan hakları, azınlık gruplarının örtülü azınlık koruması imkanı dolayısıyla araştırılmış ve sınanmıştır. Fakat, sözleşme sisteminin, Avrupa çapındaki insan hakları uygulamaları üzerindeki etkisine getirilmiş iki kurumsal sınırlama vardır. İlk olarak, mahkemenin iş yoğunluğu giderek artmaktadır. Bunun anlamı, dava hakkında karara varılmasının yıllar sürmesi, ve yargıçların genellikle zor davaların analiz edilmesine ve karmaşık hukuki ve siyasal arka planları anlayabilmek için gerekli zamanı ve dikkati ayıramıyor olmalarıdır.⁸ İkinci olarak, mahkeme davalar temelinde işlemektedir. Bu da işin, bireylerin davaları Strazburg'a götürme niyetine bağlı olmasına ve aslında, nüfusun geniş gruplarını etkileyen insan hakları ihlallerinin, mağdurların davayı takip edebilmek için yeterli zaman, enerji, ve kaynaklardan yoksun olmaları dolayısıyla hiçbir zaman AİHM'ye gidemesi ihtimaline yol açar.

Bu sınırlamalara rağmen, Sözleşme, azınlık topluluklarıyla oldukça ilişkili olan önemli bir hak zeminini sağlamaktadır. Herkes için geçerli olmasına rağmen azınlık grupları için özel öneme haiz genel insan hakları içinde ilk olarak, AİHS'nin 9. Madde'si ile korunan *din özgürlüğü* gelir. Bu özgürlüğün temel bileşeni, birisinin dinî inancının yükümlülüklerini özgürce yerine getirebilmesi, ve devletin be-

5 Fransa'daki bu birbirine zıt gelişimlerle ilgili olarak, bkz. A. Fenet, *Language, Nation and State: Identity Politics in a Multinational Age* (2004) içinde

6 Bu araçlardan başka, azınlıkların korunmasına yönelik farklı şekiller ve mekanizmalar Avrupa Konseyi bağlamında geliştirilmiştir. Eksiksiz ve detaylı bir çalışma için, bkz. P. Thornberry ve M.A. Martín Estébanez, *Minority Rights in Europe. A review of the work and standards of the Council of Europe* (2004).

7 Tırnak içindeki terim G. Gilbert'in konuyla ilgili makalesinin başlığından alınmıştır: G. Gilbert, "The Burgeoning Minority Rights Jurisprudence of the European Court of Human Rights", *24 Human Rights Quarterly* (2002) 736-780; Avrupa Mahkemesi'nin azınlıklarla ilgili içtihadının detaylı başka bir analizi için, bkz. K. Henrard, *Devising an Adequate System of Minority Protection. Individual Human Rights, Minority Rights and the Right to Self-Determination* (2000), s.71-131, ve P. Thornberry ve M.A. Martín Estébanez, *Minority Rights in Europe. A review of the work and standards of the Council of Europe* (2004), Bölüm 1.

8 Mahkeme, örnek olarak, "Refah Partisi davası" ve "Leyla Şahin davası" gibi Türkiye'ye de ilgilendiren davaların da olduğu pek çok davayla ilgili olarak, altta yatan verilere ve değerlere ilişkin basite indirgen bir görüşe sahip olduğu için eleştirilmiştir.

lirli dinler temelinde ayrımcılık yapmamasıdır. Din özgürlüğü hemen hemen tüm Avrupa devletleri anayasalarında belirtilmiş olduğundan, ortak Avrupa standardı olarak 9. Madde'nin katma değeri bunun metninde değil, AİHM tarafından bu metne atfedilen yorumda yatar. Fakat AİHM içtihadı ile verilen sinyaller net olmaktan uzaktır. Dikkat çeken "*Leyla Şahin – Türkiye*" davasında,⁹ mahkeme Türkiye Anayasası'nda belirtilmiş olan laiklik prensibini korumak maksadıyla bu dinî özgürlüğü kısıtlayan devlete hatırı sayılır ölçüde ihtiyat göstermiştir. Diğer davalarda da, Mahkeme, az miktarda katma değer 9. Madde'den kaynaklandığının düşünülmesi için devletlere fazlasıyla ihtiyat göstermiştir.¹⁰ Fakat, Şahin davasının, *çoğunluğa* mensup bir bireyin dinî haklarının kısıtlanmasına yönelik olduğu akıllardadır; azınlık dinlerini içeren davalarda Mahkeme ara sıra daha sert görüşler almıştır. Örnek olarak Yunanistan, Batı Trakya'daki Müslüman topluluğun dinsel işlerine karıştığı için suçlu bulunmuştur.¹¹ Bu emsal kararlara dayanarak, Türkiye'deki gayrimüslim azınlıklara veya Alevilere karşı ayrımcılık yapan yasaların ya da uygulamaların da eleştirel olarak değerlendirildiği düşünülebilir. Fakat bu konularla ilgili henüz hiçbir dava emsal teşkil edecek şekilde karara bağlanmamıştır.

Azınlık dinleriyle ilgili artan sayıda davaya karşılık, azınlık *dili* kullanımı ile ilgili sorular nadiren AİHM tarafından dikkate alınmaktadır. Fakat, şüphe yoktur ki, belirli bir dilin *özel* televizyon veya radyo yayıncılığında ya da basılı medyada kullanımına yönelik kısıtlamalar (örnek olarak Türkiye'de Kürtçe'nin kullanımı) Mahkeme tarafından, AİHS'nin 10. Madde'si ile garanti altına alınmış *ifade özgürlüğüne* yönelik olarak değerlendirilecektir. Bu durumda, AİHM gözünde hangi toplumsal çıkarın böylesi bir kısıtlamayı meşrulaştırabileceğini düşünmek zordur. Aynısı, belirli bir azınlık dilindeki şarkıların özel radyolarda, televizyonlarda, ve devlet kanallarında yayımlanmasındaki kısıtlamalar için de geçerlidir. Bu görüş için aranan destek AİHM'nin *Ekin* kararında bulunabilir. Bu kararda, AİHM, yabancı kökenli veya başka bir dilde (Fransızca harici) yayınlar yapılmasının idari olarak durdurulabilmesine olanak sağlayan Fransız Anayasası'nın 10. Madde'yi ihlal ettiği saptanmıştır.¹² AİHM'nin, eğitim hakkıyla ilgili olarak ortaya çıkmış temel hakların belirtilmiş dil hakkı boyutuna dair aldığı en dikkate değer karar, "*Kıbrıs – Türkiye*" davasında Büyük Divan'ın almış olduğu, ve Kuzey Kıbrıs Hükümeti'nin, burada yaşayan Yunan azınlıklara Yunan dilinde ilkökul eğitimi alma imkanı sağlıyor olmasına rağmen orta okulda sağlamamasından dolayı yapmış olduğu AİHS'nin 1 No'lu Protokolü'nün 2. Madde'sinin ihlalidir.¹³ Diğer bir deyişle, eğitim hakkı, bazı durumlarda, ana dil eğitimi hakkı anlamına gelmektedir. Sözleşme sisteminde, şimdiye kadar eksik olan tek şey, çeşitli dil hakları iddiaları için temel teşkil edebilecek *eşit muamele görme* hakkıdır. Bu iddialara örnek olarak, belirli bir azınlık dilinin kullanımı resmî hakkını garanti altına almış olan devletlerin, aynı zamanda, eşit büyüklükteki bir başka azınlığın dilinin de kullanılmasına izin vermesi gerektiği gösterilebilir.¹⁴

Bu suretle, AİHS, azınlıkların dinî ve dilsel hakları için anlamlı bir koruma sunmaktadır. Sözleşme, aynı zamanda da dolaylı olarak önemlidir. Pek çok kararda, Avrupa Mahkemesi *ifade özgürlüğünün* (10. Madde), azınlık haklarının genişletilmesi için mücadele etme hakkını (yayınlar, vs yoluyla), ör-

9 AİHM, "*Leyla Şahin – Türkiye*" davası, 10 Kasım 2005 tarihli Büyük Divan kararı (Başvuru no. 44774/98)

10 Sözleşmeye taraf devletlere bırakılmış olan, dinsel özgürlük ile ilgili geniş ihtiyat, sıklıkla belirtilmiştir. Bkz. C. Evans, *Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights* (2001), s.204; P.M. Taylor, *Freedom of Religion. UN and European Human Rights Law and Practice* (2005), s. 343; S. Knights, 'Religious Symbols in the School: Freedom of Religion, Minorities and Education', *European Human Rights Law Review* (2005) 499-516.

11 AİHM, "*Şerif – Yunanistan*", 14 Aralık 1999 tarihli karar (Başvuru no. 38178/97). Mahkeme, Bulgaristan'daki Müslüman azınlığa yönelik olarak da benzer bir karar almıştır: "*Supreme Holy Council of the Muslim Community – Bulgaristan*", 16 Aralık 2004 tarihli karar (Başvuru no. 39023/97).

12 AİHM, "*Association Ekin – Fransa*", 17 Temmuz 2001 tarihli karar (Başvuru no. 39288/98). İfade özgürlüğünün zorunlu olarak kişinin kendini ifade etmeyi tercih ettiği dili ne derece kapsadığına dair genel bir tartışma için, bkz. F. De Varennes, 'Language and Freedom of Expression in International Law', *15 Human Rights Quarterly* (1993) 163-186.

13 "*Kıbrıs – Türkiye*", 10 Mayıs 2001 tarihli Büyük Divan kararı, no. 25781/94, para. 278

14 AİHS'nin ayrımcılığı yasaklayan 12 No'lu Protokolü sınırlı sayıda devlet tarafından, azınlık dilleri kullananların ve azınlık dinlerine mensup olanların ayrımcılığa tabi tutulmasının önüne geçilmesi için gerekli alanın önümüzdeki yıllarda sağlanabilmesi amacıyla yürürlüğe sokulmuştur.

gütlenme özgürlüğünün (11. Madde) de azınlık çıkarlarının teşvik edilmesi için dernekler ve partiler oluşturulması hakkını koruduğunu ifade etmiştir. Pek çok davada, Türkiye'nin bu hakları ihlal ettiği yönünde karara varılmıştır. Örnek olarak *Dicle*¹⁵ ve *Keskin*¹⁶ davalarında AİHM, toprak bütünlüğünün korunmasının, Kürt topluluğunun maruz kaldığı davranışları ağır bir şekilde eleştiren yayınlara el konulmasını ve gazetecilerin cezai takibata uğramasını meşrulaştırmadığını belirtmiştir. Bu kararlar çok yeni olsa da, davaların verileri 1990'lara dayanır. O zamandan bu yana, anayasal ve yasama-yaya yönelik reformlar Türkiye'de bu noktada tesis edilmiş olsa da, gazetecilerin ve akademisyenlerin Türkiye Cumhuriyeti ulusal kimliğini yermek suçlamasıyla kovuşturmalara uğruyor olması, Türkiye'nin henüz, siyasal konularda muhalefet eden barışçıl düşünceler kovuşturmadan korkulmadan açıkça ifade edilebilmelidir diyen bu açık Avrupa standardına uyum sağlayamadığını göstermektedir. Bu kovuşturmaların pekçoğuna temel teşkil eden, Türk Ceza Kanunu'ndaki 301. Madde'nin kaldırılması veya değiştirilmesi, Avrupa Sözleşmesi 10. Madde'sinin sürekli olarak ihlal edilmesinin önüne geçebilmek için en doğru çözüm olarak görünmektedir.¹⁷

(b) Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme ve Bölgesel Diller ve Azınlık Dilleri Şartı Altında "Özgül" Dil Haklar

Avrupa Konseyi'nin daha doğrudan azınlıklarla ilgili araçları, yani Çerçeve Sözleşme ve Diller Şartı ile ilgili olumsuzlayıcı soru, içeriklerine geçmeden önce, gerçekten bir "Avrupa standardı" oluşturuyor kabul edilip edilemeyecekleridir. İkisi de 1998'de yürürlüğe girmişlerdir ve devletler için bağlayıcı hükümler içerseler de, evrensel kabul görmüş olan AİHS kadar kabul görmemektedirler. Şubat 2006 itibariyle, Bölgesel Diller ve Azınlık Dilleri Şartı, Avrupa Birliği üyesi 25 devletten 13'ünü içerecek şekilde toplam 20 devlet tarafından imzalanmıştır. Çerçeve Sözleşme ise özgün bir pan-Avrupa standardı haline gelmeye çok daha yakındır. 38 devlet tarafından onaylanmıştır ve birkaç ufak devlet dışında tek eksik olanlar, Türkiye ve 4 Avrupa Birliği üye ülkesidir: Belçika, Fransa, Yunanistan ve Lüksemburg.

Bu iki aracın evrensel olarak kabul edilirliğinden duyulan şüphelerden öte, hukuki değerleriyle ilgili şüpheler de mevcuttur. Her ikisinin de hükümleri, ulusal hukuk düzenlerinde kolayca etkili olacak gibi durmamaktadır, yani bireylerin, ulusal mahkemelerde kolayca öne sürebilecekleri haklar düzenlememektedirler. Ayrıca, uluslararası denetim mekanizmaları, bağlayıcı hukuki veya hukuki özellik gösteren (*quasi-judicial*) kararlara götürmemektedir (AİHM'ye bu sözleşmeleri uygulaması için yetki verilmemiştir. Bunun yerine sözleşmelerin uygulanmasıyla ilgili dönemsel devlet raporları, her iki sözleşme altında kurulmuş olan Uzmanlar Komiteleri'ne sunulmaktadır. Fakat, bu komiteler tarafından denetleme faaliyetlerinin yürütülmesi amacıyla benimsenmiş olan dinamik yaklaşım fazlasıyla dikkate değerdir. Hatta uluslararası denetleme faaliyetleri açısından emsalsiz olduğu bile söylenebilir. İlgili hükümetlerle gerekli diyalogu başlatmışlardır ve ülkeyi ziyaret ederek azınlık gruplarıyla konuşmaktadırlar. Devletlerin zorunluluklarını yerine getirip getirmediğiyle ve durumun nasıl düzeltilebileceği ile ilgili olarak detaylı bilgileri çekinmeden ifade edebilmektedirler. Bu açıklamalar ve görüşler daha sonra Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından yapılacak olan tavsiyelere temel teşkil edebilmektedir, ve aslında, bakanlar şimdiye dek uzmanların görüşlerine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Bu yüzden devletler üzerinde, uzman birimleri tarafından formüle edilmiş olan uygulamaların benimsenmesi için baskı kurulmaktadır. Bazı yönleriyle bu mekanizma, anlaşmaların içeriğiyle bağlantılı olan, azınlıkların korunmasına yönelik *yapısal* konular için daha geniş bir tartışma ortamına izin verdiği için AİHS'den daha etkilidir. Oysa ki, AİHM daima *bireysel* davaların verileriyle sınırlanmış durumdadır.

15 "Dicle - Türkiye", Başvuru No. 34685/97, 10 Kasım 2004 tarihli karar.

16 "Emire Eren Keskin - Türkiye", Başvuru No. 49654/99, 22 Kasım 2005 tarihli karar.

17 Bkz. Avrupa Komisyonu, Türkiye 2005 İlerleme Raporu, COM (2005) 561, 9 Kasım 2005, s.26

Esasları itibariyle, Bölgesel Diller ve Azınlık Dilleri Avrupa Şartı, bu iki anlaşma arasından daha doğrudan ilgili olandır. Bunun nedeni ise daha doğrudan ve yalnızca dillerin kullanımına odaklanıyor olmasıdır. Özellikle yerli halklara, göçmenlerin dillerini dışarıda tutacak şekilde uygulanmaktadır. Şart'ın ana özelliği, *à la carte* yaklaşımıdır. Devletler Şart'ın hükümlerinin uygulanmasını istedikleri "bölgesel dilleri ve azınlık dillerini" seçmekte özgür olmaları yanında, diğerleri ile karşılaştırıldığında daha detaylı ve elle tutulur hükümleri seçmede de hatırı sayılır ölçüde ihtiyata sahiptirler. Şart bu anlamda, taraf devletlerin, devletler arasındaki öykünümün yayılacağı umuduyla, sadece almak istedikleri sorumlulukları almalarını gerektiren ziyadesiyle esnek bir mekanizmadır. Bu değişken skala yaklaşımının örneklenmesi olarak, Birleşik Krallık tarafından takınılmış olan tavırdan bahsedilebilir. Şart'ın uygulanması için iç idaresine 7 dilden azını getirmemeye karar verdi: *Irish, Scottish Gaelic, Welsh, Scots, Ulster Scots, Manx Gaelic* ve *Cornish*, ki bu sonuncusu fiilen yokolmuş bir dildir. Fakat Birleşik Krallık Hükümeti herbir dile aynı statüyü tanımayacağını veya herbir dili konuşanların aynı fırsatlardan yararlanamayacağını özellikle belirtti. Buna göre, ayarlama, herbir dili konuşan kişi sayısına ve bölgesel yerleşim düzenlerine göre yapılacaktır.¹⁸ Devletler böylesi düzenlemeler yapmakta özgürdürler. Ancak, belirli bir alanda belirli bir dilin teşvik edilmesi amacıyla birtakım taahhütler altına girmeye karar verdiklerinde (bu eğitim, medya, ya da kamu yönetimi olabilir), Uzmanlar Komitesi bu taahhütlerine ne derece sadık kaldıklarını ciddi bir şekilde yakından takip etmeye başlıyor.¹⁹

Ulusal Azınlıklar Çerçeve Sözleşmesi ise, bir yanda AİHS'nin 9. Madde'sinden daha özgül bir din özgürlüğü cümlesi içerirken, diğer yanda da daha detaylı dil haklar barındırmaktadır. AİHS ile karşılaştırıldığında, Çerçeve Sözleşme'nin katma değeri, azınlık dillerinin kamusal kullanımını bir ölçüde garanti altına almasıdır. Özel öneme haiz maddeler, devletlerin, azınlık dillerinin idari yetkililer ile ilgili olarak kullanımına izin vermesine yönelik çok ihtiyatlı ve seçilmiş bir zorunluluk içeren Madde 10(2) ve ulusal bir azınlığa mensup her bireye kendi azınlık dilini öğrenme hakkı tanıyan çok daha doğrudan bir madde olan 12(1)'dir. Azınlık Dilleri Şartı gibi, bu metinlerin de doğru anlamı ve uygulamaları her zaman çok net değildir. Fakat bu cümleler, ve daha az önem taşıyan diğer maddeler, son 5 yılda devletler ve Çerçeve Sözleşme Uzmanlar Komitesi arasındaki yoğun yorum tartışmalarının odağını oluşturur.²⁰ Bugün, on yıl öncesine göre çok daha açıktır ki Çerçeve Sözleşme'yi imzalamak, bir devlet açısından önemli uygulamalar doğurmaktadır ve aslında bu da neden bir grup küçük ülkenin kasıtlı olarak Çerçeve Sözleşme rejimi dışında kalmak istediklerini gayet iyi açıklamaktadır.

Her iki sözleşmenin de, bölgesel dillerin ve azınlık dillerinin hukuki konumu hususunda Avrupa'daki "iyi uygulamalar"ın kademeli gelişimi için önemli bir alan yarattığı söylenebilir. Aslında, bu araçlardan birinin ya da ikisinin birden onaylanması kararı, bazı Avrupa ülkelerini azınlık dillerinin korunmasına yönelik bazı yeni yasalar kabul etme yönünde kışkırtmıştır. Böylece, 1990'ların sonlarında, azınlıkları korumaya yönelik yeni bir mini-dalga ortaya çıkmıştır.²¹ Bu iki sözleşme aynı zamanda da Avrupa Birliği'nin son genişlemesinin hazırlık aşamasında belirgin rol oynamışlardır. Başvuran ülkenin, 1993'de Kopenhag'da toplanan Avrupa Birliği Konseyi tarafından katılımın siyasal şartlarından biri olarak belirlendiği üzere, azınlıklarının korunması yönünde uygun imkanlar sağlayıp sağlamadığına dair karşılaştırmalı değerlendirme imkanı sunmuşlardır.

18 Bkz. Birleşik Krallık'ın Şartı uygulamasına yönelik İkinci Dönemsel Rapor, 1 Temmuz 2005, MIN-Lang/PR (2005) 5.

19 Örnek olarak, bkz. Uzmanlar Komitesi'nin İspanya'yla ilgili 170 sayfalık detaylı analizi ve İspanyol Hükümeti'ne verilmiş tavsiyeleri içeren rapor, 21 Eylül 2005, ECRML (2005) 4. Dil Şartı'na ilişkin genel bir yorum için, bkz. P. Thornberry ve M.A. Martín Estébanez, *Minority Rights in Europe. A review of the work and standards of the Council of Europe* (2004), Bölüm 3.

20 Çerçeve Sözleşme'nin denetleme mekanizmalarını da içeren en detaylı hukuki analizi için, bkz. M. Weller (ed), *The Right of Minorities. A Commentary ofn the European Framework Convention for the Protection of National Minorities* (2005).

21 Örnek olarak, hem azınlık dilleriyle ilgili İtalyan yasası, hem Slovak yasası, hem de ulusal azınlıklarla ilgili İsveç yasası 1999'da çıkarılmış, bunları ise Fince ve Sami dilinin kullanılmasına imkan tanıyan iki özgül yasa takip etmiştir.

Fakat, bu iki sözleşmenin, azınlık hakları üzerine özgün bir Avrupa standardı oluşturduğu sonucuna ulaşmadan önce, bariz bir itirazla başa çıkılabilmelidir. Muhtelif ülkeler, şimdiye kadar, bilinçli bir şekilde bu sözleşmelerden birini ya da her ikisini de imzalamaktan uzak durmuş, ve, Fransa örneğinde, her ikisi de ulusal anayasal hukuka aykırı olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Görüldüğü üzere sert çekirdek olarak adlandırılabilir bir ülkeler topluluğu (Belçika, Fransa, Yunanistan, Türkiye) her iki sözleşmeyi de ya ilke olarak azınlıkların varlığını tanımadıkları için (Fransa), ya da azınlıkların tanınmasının halihazırda varolan ve onları bağlayan uluslararası anlaşmalarla sınırlı kalması gerektiğini düşündükleri için (Türkiye örneğinde bu, I.Dünya Savaşı sonrasında imzalanmış olan Lozan Anlaşması'dır) imzalamayı reddetmektedirler. Bu ülke hükümetleri, bu iki Avrupa Konseyi sözleşmesini imzalamadan da gerçek birer Avrupa devleti olabileceklerini iddia etmektedirler. Fakat, bu sözleşmeleri imzalayan ülke sayısı arttıkça, bu tavırda ısrar edebilmek de aynı oranda zorlaşacaktır.

Avrupa Birliği

(a) Kültürel Çeşitliliğin Değeri

İlk bakışta, Avrupa Konseyi hukuku yanında, dinsel ve dilsel azınlıkların korunması için bir Avrupa standardı oluşturulmasına yönelik olarak, Avrupa Birliği hukukunun yaptığı katkı belirgin değildir. Esasında, “azınlık” ve “azınlık korunması” kelimeleri hiçbir Avrupa Birliği veya Avrupa Konseyi belgesinde görünmemektedir. Ne Avrupa Birliği'nin tanımış olduğu değerler arasında, ne de siyasa yetkinlikleri arasında belirtilmişlerdir. Ekim 2004'de imzalanmış olmasına rağmen (halen daha onaylanması ve yürürlüğe girmesi için bekleyen ve belki de sonsuza dek bekleyecek olan) Avrupa Birliği Anayasal Anlaşması bu anlamda belirli değişiklikler getirecektir. Anlaşma metninin son şeklinin müzakere edildiği Hükümetlerarası Konferans sırasında, Macar Hükümeti azınlık haklarının giriş maddelerine eklenmesi için özellikle ısrarcı olmuş, ve bazı delegasyonların başlangıçtaki muhalefetine rağmen (özellikle Latvia ve Slovakya olarak görünmektedir), 25 ülke arasında, birliğin temel değerlerini sıralayan Anayasal Anlaşma'nın 2. Madde'sine, azınlıklara mensup bireylerin haklarına yapılan bir atıf eklenmiştir.²² Bu atfın lafzı oldukça muğlaktır: ya azınlık gruplarına mensup olanların (genel) insan haklarına, tıpkı diğer herkesin haklarına saygı duyulduğu gibi saygı duyulmalı olarak okunabilir (ki bu oldukça açık ve gereksiz bir açıklamadır), ya da onlar için bu ilave hakları saymaktadır. Önümüzdeki yıllarda Anayasa yürürlüğe girecek olsa bile, bu “azınlık cümlesi”nin siyasa anlamı, Avrupa Birliği kurumları için azınlık haklarının korunmasına yönelik somut adımlar atmaya yönelik açık bir yasal yetkinlik yokluğunda net olmayacaktır.

Şimdilik, Avrupa Birliği hukuku, Avrupa Birliği'nin saygı göstermek, korumak, ve değişik siyasalarının merkezine koymak (Avrupa Konseyi Anlaşması, Madde 149 ve 151) zorunda olduğu *kültürel çeşitliliğin* değerine yönelik muğlak atıflar içermektedir. Bu atıfların tarihî nedeni Avrupa Birliği'nin hedeflediği entegrasyona kültür üzerinden değil, bileşenleri arasındaki kültürel farklılıklara saygı gösterecek vesilelerle ulaşmak yönündeki dileğini vurgulamak istemesidir. Bu yüzden, Avrupa Birliği'nin minimalist bir müşterek Avrupa kimliği algısı üzerine oturduğunu söyleyebiliriz. Bu taahhüdün kültürel çeşitliliğe etkisi, çeşitliliğin *ayırt edicilik [distinctiveness]* olarak anlaşılmasına (ulusal kültürlerin ayrı ve ayırt edici karakterlerini korumak ana amaçtır), ya da *çoğulculuk [pluralism]* olarak anlaşılmasına (Avrupa'daki bu farklı kültürlerin karşılıklı etkileşimi teşvik edilir) göre değişir. Çeşitlilik çoğulculuk olarak anlaşılıyorsa, amaç, kültürel değişimi ve varolan kültürel uygulamaların tadilatını da içeren kültürel etkileşim için ilave imkanların yaratılmasıdır. Her ne kadar anayasal me-

22 2. Madde: Birlik, insan onuruna saygı, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukuk devleti ve azınlıklara mensup kişilerin haklarını da içeren insan haklarına saygı değerleri üzerine kurulmuştur. Bu değerler, çoğulcu, ayırım gözetmeyen, hoşgörülü, adil, dayanışmacı ve kadınlar ile erkekler arasında eşitliğin hüküm sürdüğü bir toplumda, Üye Devletlerin hepsi için ortaktır. (<http://www.abgm.adalet.gov.tr/an%20anayasa%20birinci%20bolum.pdf>)

tinlere bakıldığında iki anlama da ulaşılabilir gibi görünüyorsa da, anayasal bağlamın daha çok ikinci anlama işaret ettiği iddia edilebilir. Avrupa entegrasyonu süreci, en başından beri Avrupa halkları arasındaki sosyal etkileşime taraftardır, ve böylesi bir sosyal etkileşim farklı kültürlerin yayılmasına ve birbirlerine karışmasına imkan sağlayacaktır. Bu anlamda kültürel çeşitlilik, Avrupa çapındaki vatandaşların birey olarak kültürel imkanların çeşitliliğini arttırmakla ilgili olduğu kadar, ulusların ve bölgelerin kültürel kimliklerinin emniyet altına almakla da ilgilidir. Metinlerden de görülebileceği üzere, hem *Avrupa Birliği devletleri arasındaki çeşitliliğin*, hem de *bu devletlerin içlerindeki çeşitliliğin değeri* tasdik edilmiştir. Aslında 151. Madde, devletlerin, ulusal ve bölgesel çeşitliliğe saygı göstermesini gerektirmektedir. Bölgesel seviyeye yapılan atıf Alman *Länder*'leri ve Belçikalı toplulukların baskısıyla anlaşmaya eklenmiş olsa da, üye devletlerin çoğunda bulunan azınlık grubu mensupları tarafından da memnuniyetle dile getirilebilir durumdadır. Kültürel çeşitliliğin tanınması taahhüdünün ulusal ve bölgesel boyutların ötesine geçip geçmediği, ve mekandan bağımsız bir kültürel çeşitliliğe uzanıp uzanmadığı, yani Avrupa Birliği'nin, göç sonucunda oluşacak bir kültürel çeşitliliği destekleme taahhüdünde bulunup bulunmadığı net değildir. Bu son konu, Avrupa Birliği için gidecek artan bir öneme haizdir.

Kültürel çeşitliliğin değerine yönelik bu alışlagelmiş taahhüd, ne vatandaşlar için net haklar, ne de devletler için zorunluluklar anlamına gelmektedir. Daha ziyade, Avrupa Birliği bütçesinden, bölgesel diller ve kültürler ile azınlık dilleri ve kültürlerinin teşvik edilmesine ve korunmasına yönelik olarak geliştirilmiş projelere maddi yardım yapılması şeklinde gerçekleşmektedir.²³ Dil çeşitliliği de pek çok Avrupa Birliği fonu programlarında, amaçlanan ya da özel dikkat gösterilmesi gereken konulardan biri olarak yer almaktadır. Bu yüzden *Media Plus*'ın, Avrupa filmlerinin geliştirilmesi, dağıtılması ve teşvik edilmesi için çalışan program, hedeflerinden biri de "dil çeşitliliğinin desteklenmesidir".²⁴ *Kültür 2000* programını amaçlarından biri de, özellikle daha az kullanılan Avrupa dillerindeki ve Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri dillerindeki edebi, dramatik, ve referans kaynakların tercüme edilmesinin desteklenmesidir.²⁵ En önemli örnek, eğitim alanındaki *Socrates* programıdır. Seyahat imkanı sağlayan hibelerle ve dil eğitimi araçlarının geliştirilmesi ile öğrencilerin dil yeteneklerinin artırılması ve dil öğretmeni yetiştirilmesi için çalışan bir alt program içermektedir. *Socrates* programının bu *Lingua* kısmının amacı, özellikle daha az öğretilenler olmak üzere, Avrupa Birliği dillerinin öğreniminin nicel ve nitel olarak teşvik edilmesidir. Bu sayede, Avrupa Birliği halkları arasında daha geniş çaplı bir anlayış ve dayanışma ortamı ortaya çıkacak ve eğitimin kültürlerarası boyutu teşvik edilecektir.²⁶ Bu açıklama bölgesel diller ve azınlık dillerinin de dahil olduğu şekilde yanlış bir izlenim verebilir. Esasında, *Socrates* Kararı'nın ek kısmında, Avrupa Topluluğu dillerinin, Irish ve Letzeburgesch de dahil olacak şekilde kastedildiği açıkça belirtilmektedir. Yani, "daha az kullanılan ve daha az öğretilen dillere" verilmesi gereken öncelikten bahsedilirken, bölgesel diller ve azınlık dilleri kastedilmemektedir (*Catalan, Basque, Welsh* gibi). Bu gariptir çünkü bu dillerin geliştirilmiş öğrenimi de *Lingua*'nın belirtilmiş olan amaçlarından biri olan "Avrupa Birliği halkları arasında daha geniş çaplı bir anlayış ortamı" yaratmaya yardımcı olacaktır. Burada, kültürel çeşitliliğin korunması taahhüdüyle çelişen bariz bir çifte standart vardır.

(b) Etnik ve Dinsel Ayrımcılıkla Mücadele Etmek

Avrupa Topluluğu Anlaşması'nda, Amsterdam Anlaşması'nın yürürlüğe girdiği 1999'dan beri, kültürel çeşitlilik taahhüdünden daha somut hukuki öneme haiz bir başka taahhüd vardır: 13. Madde'de

23 Daha detaylı bilgi için, bkz. B. de Witte, 'The Constitutional Resources for an EU Minority Protection Policy', in G. N. Toggenburg (ed), *Minority Protection and the Enlarged European Union: The Way Forward* (2004) 107-124, at pp. 118-122; and T. Ahmed and T. Hervey, 'The European Union and Cultural Diversity: A Missed Opportunity?', 3 *European Yearbook of Minority Issues* (2003/4) 43-62.

24 Karar 821/2000, 20 Aralık 2000, OJ 2000, L 336/82

25 Karar 508/2000, 14 Şubat 2000, OJ 2000, L 63/1, Annex II, 1 b.

26 Karar 253/2000, 24 Ocak 2000, OJ 2000, L 28/1, Madde 2, fıkra b).

belirtmiş olan, çeşitli ayrımcılık şekillerine karşı mücadele etme taahhüdü. Bu madde, Avrupa Birliği'ne, ayrımcılıkla mücadele için çeşitli adımlar atma imkanı verir. Nitekim bu imkan 2000 yılında, iki yönergenin kabul edilmesi için kullanılmıştır: birisi, birtakım toplumsal sahalarda ırkçı ve etnik temelli ayrımcılıkla mücadele için yönerge, diğeri ise din ve inanç temelinde ayrımcılık da dahil olmak üzere, çalışma ortamlarında karşılaşılabilecek ayrımcılık türleriyle mücadele için yönerge. Bu hukuki belgeler, bu kitaptaki başka bir makale içinde ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.²⁷ Burada şu kadarını söylemek yeterlidir ki ırkçı ve etnik temelde ayrımcılıkla ilgili olan yönerge, sadece çalışma ortamıyla sınırlı olmamasından dolayı daha geniş bir uygulama alanına sahiptir ve hem doğrudan hem de dolaylı olarak eğitim, barınma, ve sosyal koruma alanlarına dek uzanmaktadır. Ayrıca, hem dikey (kamu yetkilileri için bir görev) hem de yatay (özel hukuki ilişkiler bağlamında) olarak uygulanabilmekte, ve usule yönelik kuvvetli hükümler içermektedir. Yani, örnek olarak, işin doğası gereği dil yetkinliği gerektiği kanıtlanamıyorsa, kamu veya özel sektör işvereni olup olmadığına bakılmaksızın, bu durum dolaylı bir ırkçı veya etnik ayrımcılık şekli olarak kabul edilebilir. Benzer bir şekilde, iş esnasında gereksiz yere azınlık dillerinin kullanımının yasaklanması durumunda bu da etnik köken temelinde ayrımcılık olarak kabul edilebilir.

“İrk” Yönergesi (yanlış olmasına rağmen, bu şekilde kullanılır) yenilikçi ve pek çok anlamda da radikaldir. Ve belki de bu yüzden gelecek yıllarda Avrupa Birliği'nin en etkili azınlıkların korunmasına yönelik en etkili araçlardan biri haline gelebilecektir. Günümüzde, yönergeyi ulusal hukuki düzenlerde ve yavaş yavaş iç hukuk ihtilaflarında da kullanmaktayız. Ülkeler temelinde bazı tahakkukların mevcut olduğunu da eklemeliyiz. Bu yönergenin ve çalışma ortamlarında dinsel temelde ayrımcılığı yasaklayan ve 2000 yılında kabul edilmiş olan diğer yönergenin de Türkiye ve diğer aday ülkelerin de üye olmadan önce iç hukuklarına uyarlamaları gereken Avrupa Birliği Müktesebatı'nın önemli parçalarından ikisi olduğu bilinmektedir. Bu iki yönergeyle alakalı olarak, Avrupa Birliği, ayrımcı yaklaşımları ve uygulamaları hedef alan temel girişimleri maddi olarak destekleyen eylem programlarını da kabul etmiştir. Türkiye şu anda, sivil toplum kuruluşlarının ayrımcılık karşıtı programlara maddi destek için başvurabilmeleri için, bu programa da katılmaktadır (her ne kadar resmî olarak eşlik eden yönergelere tabi olmasa da).

(c) Üyelik Şartlarının Parçası Olarak Azınlıkların Korunması

Avrupa Birliği hukukunun azınlıklarla ilgili siyasa gelişmelerinin üçüncü bir alanı da dış politika sahasındadır. 1993'de Kopenhag kriterlerinin kabulünden beri, insan haklarının ve azınlıkların korunması Avrupa Birliği'ne üyelik için siyasi koşullardan biri haline gelmiştir.²⁸ Katılım müzakereleriyle birlikte, Avrupa Birliği, aday ülkelere insan hakları ve Avrupa Birliği tarafından belirlenmiş olan ilkeler çerçevesinde azınlıkların korunmasına uyumla ilgili olarak baskı yapmaya başlamaktadır. Böyle yaparak, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi tarafından belirlenmiş ilkelere istinat etmektedir. Türkiye'nin durumunda, bu önemli konulardan biri haline gelmiştir. En son İlerleme Raporu'nda²⁹, Avrupa Komisyonu, hem son yasal değişiklikleri destekler nitelikte yorumlar yapmıştır, hem de gayrimüslim dinlere ve onlar tarafından oluşturulmuş kurumlara uygulamada nasıl davranıldığıyla ilgili ağır ve detaylı eleştirilerde bulunmuştur. Dil haklarıyla ilgili olarak, Komisyon daha az açıksözlüdür. Dil

27 Jim Goldston, bkz. bu kitapta; "Etnik Köken ve Dini İnanç Temelli Ayrımcılık: Avrupa'nın Vaadi ve Türkiye'nin Meydan Okuması".

28 Bu konuyla ilgili olarak çok fazla eser mevcuttur. Diğerleri içinde, bkz. G. Sasse, 'Minority Rights and EU Enlargement: Normative Overstretch or Effective Conditionality', G. Toggenburg (ed), *Minority Protection and the EU: The Way Forward* (Budapest, 2004), 59-83; C. Hillion, 'Enlargement of the European Union - The Discrepancy between Membership Obligations and Accession Conditions as regards the Protection of Minorities', 27 *Fordham International Law Journal* (2004) 715-740; A. Wiener and G. Schwellnus, 'Contested Norms in the Process of EU Enlargement: Non-Discrimination and Minority Rights', G. A. Bermann and K. Pistor (eds), *Law and Governance in an Enlarged European Union* (Oxford, 2004) 451-483; Open Society Institute, *Monitoring the EU Accession Process: Minority Protection* (2002).

29 Avrupa Komisyonu, Türkiye 2005 İlerleme Raporu, COM (2005) 561, 9 Kasım 2005

düzenlemeleriyle ilgili gelişmeleri izlemektedir fakat (bazı Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine adaylık sürecinde yapmış olduğu gibi) Ulusal Azınlıklarla İlgili Çerçeve Sözleşme'nin onaylanması ve bu belgede geçen dil haklarının uygulanması için Türkiye'yi baskı altında tutmamaktadır. Aslında, üye ülkelerden bazıları (Fransa dahil olmak üzere) hala daha bu Sözleşme'yi onaylayıp onaylamamak konusunda serbest karar verebiliyorken, Avrupa Komisyonu'nun böylesi bir tavsiyede bulunmak için avantajlı bir konumda olduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Her ne kadar Çerçeve Sözleşme'nin imzalanması yararlı bir adım olacaksa da, mevcut şartlar altında bu karar, Türkiye Devleti'nin kendi kurumlarıyla birlikte vermesi gereken özerk bir karar olmalıdır, ve Müktesebat'ın bir parçası haline getirilmemelidir. Komisyon, ihtiyatlı davranıyor olmasına rağmen, aynı zamanda da Türkiye'nin, azınlıkların dil ve dinî haklarına yönelik performansı konusunda eleştirel davranmıştır. Komisyon'un bu eleştirel tutumunun, mağrur anayasal ifade ve uygulamadaki farklılıklar yüzünden oluşmuş olan boşluk yüzünden meşrulaştığı söylenebilir.³⁰ Türkiye'nin üyelik için siyaseten ne derece hazır olduğunun değerlendirmesi yapılırken, azınlıklarla ilgili konuların önemli bir rol oynamaya devam edeceği açıktır. Ve bu yüzden, Komisyon'un senelik ilerleme raporlarının, tıpkı geçen senelerde olduğu gibi, olabildiğince detaylı ve gelişmeleri yansıtan bir şekilde olması hayati öneme sahiptir.

30 Türk Hukuku'ndaki azınlık haklarının gelişimi ile Avrupa Birliği üyeliği süreci arasındaki bağlantı için, bkz. D. Kurban, 'Confronting Equality: The Need for Constitutional Protection of National Minorities in Turkey's Path to the EU', 35 *Columbia Human Rights Law Review* (2003) 101-168, ve D. Kurban, 'Unravelling a Trade-Off: Reconciling Minority Rights and Full Citizenship in Turkey', 4 *European Yearbook of Minority Issues* (2004/5) 341-372.

TÜRKİYE AYRIMCILIKLA MÜCADELEDE NEREDE? DİL VE DİN EĞİTİMİ TALEPLERİNİ SİYASALDAN YASAL ALANA TAŞIMAK

Dilek Kurban

Jim Goldston ve Bruno de Witte, ırk ve etnik kökene dayalı ayrımcılık ile dil ve din hakları konusunda Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği bünyesinde gelişmekte olan yasal standartları ayrıntılı bir biçimde anlattılar. Benim yapmayı umduğum katkı ise, biri üyesi olduğumuz diğeri ise üyesi olma sürecine girdiğimiz bu iki uluslararası örgüt bünyesinde gerçekleşmekte olan yasal hareketliliğin Türkiye'deki azınlıkların sorunlarını ve taleplerini dile getirmelerinde gördüğü ve göreceği işlevi tartışmak olacak. Bu çerçevede, üç noktaya değineceğim: Öncelikle, Türkiye'deki azınlıkların bugüne kadar Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ni (AİHM) nasıl kullandıklarına ve bu yolda ne tür stratejiler izlediklerine değineceğim. İkinci olarak, AB müktesebatında gelişmekte olan ayrımcılıkla mücadele mevzuatının Türkiye'deki azınlıklar açısından ne anlam taşıdığını tartışmak istiyorum. Son olarak, Türkiye'deki azınlıkların ve hak savunucularının ayrımcılıkla mücadele ederken nasıl bir hak arayışına yönelmeleri gerektiği konusunda daha normatif bir değerlendirme yapmak istiyorum.

Türkiye'nin üyesi olduğu Avrupa Konseyi'nden başlamak gerekirse. Bruno de Witte'nin de ifade ettiği gibi, AİHM'de son yıllarda, özellikle Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinin Avrupa Konseyi rejimine dahil olmaları ile birlikte, azınlıkların korunmasına ilişkin davalarda büyük bir artış meydana geldi. Azınlıklara mensup bireylerin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde güvence altına alınan insan hakları rejimini, fiilen bir azınlık hakları rejimi yaratma yolunda kullanmaya başlamaları, Türkiye'deki azınlık grupları için de geçerli. Kısa bir süre öncesine kadar, Kürtlerin dışındaki azınlık gruplarına mensup bireyler, azınlık hakları ve ayrımcılıkla mücadele bağlamında AİHM'e başvuruda bulunmuyordu. Kürtlerin başvuruları ise, büyük ölçüde köy boşaltmaları, faili meçhuller ve işkence gibi hak ihlalleri, bir ölçüde de ifade özgürlüğü ile dernek ve toplantı özgürlüğü gibi insan hakları ihlalleriyle sınırlıydı. Dolayısıyla Kürtler, AİHM'i, dil haklarına karşı yapılan ihlalleri ve günlük hayatlarında uğradıkları ayrımcılığı protesto etmek için kullanmadılar. Ancak, burada bir noktaya işaret etmek gerekir: Kürtler, köy boşaltmaları ile ilgili başvurularında, diğer hak ihlallerinin yanı sıra kendilerine "Kürt kökenleri" dolayısıyla ayrımcılık yapıldığını da iddia etmişlerdir.¹ Ancak AİHM, her seferinde, bu iddiaları asılsız bularak 14. maddenin ihlal edilmediği kararını almıştır. Burada ilginç olan bir husus, Kürtlerin kendilerine "ulusal bir azınlığa mensup olma" nedeniyle değil etnik kökenleri nedeniyle ayrımcılık yapıldığını iddia etmiş olmalarıdır. Bu duruş, Kürtlerin son dönemde kendilerinin bir azınlık değil, "asli unsur" olduğu yönündeki ısrarlı söylemleri ile de örtüşmekte.

Biraz önce vurguladığım hususa geri dönersek, kısa bir süre öncesine kadar, Kürtler dahil hiç bir azınlık, AİHM'i kültürel haklarını savunmak için uygun bir zemin olarak görmedi. Ülkeye sadakatleri devletin ve toplumun büyük bir bölümünün gözünde her daim bir soru işareti olan gayrimüslimler açısından AİHM'de dava açmak, hassas dengeler üzerine kurulu olan gündelik hayatları açısından herhalde bir risk barındırıyordu. Gayrimüslimleri AİHM'e gitmekten alı koyan unsur korku iken, Cumhuriyet'in kurulması ile saflarını devletin yanında alan Aleviler için baskın olan faktör ise devleti "gücendirme" endişesi idi belki de. Bu durum, Türkiye'nin AB süreci ile hızla değişmeye başladı. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'nin gündemine yeniden giren azınlık hakları sorunu, AB süreci vasıtası ile Türkiye'nin gündemine de taşındı. Son bir iki yıl ön-

1 Bkz. örneğin, Akdınar ve Diğerleri Türkiye'ye Karşı, 30 Ağustos 1996, No: 99/1995/605/693; Menteşe ve Diğerleri Türkiye'ye Karşı, 18 Ocak 2005 tarihli karar, No: 36217/97;

cesine kadar Türkiye'nin kendine özgü tarihi nedeniyle bir tabu niteliği taşıyan azınlık hakları, artık tartışılabilir oldu. Ve gerek uluslararası kamuoyunun azınlık hakları konusunda bilinçlenmeye başlamasının etkisiyle, gerekse AB sürecinin getirdiği demokratikleşme ve özgürleşme ortamının verdiği cesaretle, gayrimüslimler ile Aleviler de AİHM'e başvurmaya başladı.

Bunun iki örneğine değinmek istiyorum: Birincisi, Yedikule Surp Pırgiç Hastanesi Vakfı'nın devlet tarafından el konulan taşınmaz mallarının iadesi veya tazmini için 1999 ve 2002 yıllarında açtığı dört dava.² Aslında bu davaların açılmış olması bile, başlı başına çok önemli bir gelişme. Ermeni cemaatinin bu davaları açmasında AB sürecinin verdiği cesaret rol oynamıştır mutlaka. Fakat, yine de hiçbir zaman gerçek anlamda vatandaş olamamış ve ait hissedememiş bir topluluğun en temel vatandaşlık haklarından birini kullanarak devletin haksız uygulamalarını dava etmesi, bir vatandaşlık bilincinin ve hak arama duygusunun yeşermekte olduğunun göstergesi olarak görülebilir. İkinci örnek, orta öğretim kurumlarında verilen zorunlu din eğitiminin ayrımcılık olduğu iddiasıyla Alevi bir velinin açtığı dava.³ Zorunlu din dersinin kaldırılması için önce siyasi kanalları deneyen ve Anayasanın ilgili maddesinin değişmesi için 1994'de TBMM'ye dilekçe veren Aleviler, başarılı olamayınca haklarını yasal yoldan almaya karar verdiler. Tıpkı Ermenilerde olduğu gibi Alevilerin AİHM' de bu davayı açması, bugüne kadar devlete yakın duran 'sadık ve örnek cumhuriyet vatandaşı' olmayı kıvançla taşıyan Aleviler için devletle olan ilişkileri açısından bir dönüm noktası olarak görülebilir. Uğraş Ulaş Tol, bugünkü konuşmasında Alevilerin siyaseten suskun olduklarını, direnmediklerini ve bir şeylerin değişmeyeceğine inandıklarını belirtti. Bu saptamanın genel olarak geçerli olduğunu düşünmekle birlikte, Alevilerin AİHM'de açtığı davanın devletle olan ilişkilerinde olagelen mesafesizliğin değişmeye başladığının önemli bir işareti olduğuna inanıyorum.

Alevi velinin AİHM'de açtığı bu davadan haberdar olduğumda iki şey düşünmüştüm: Birincisi, böyle bir davanın neden daha önce açılmadığını merak etmişim. Sonuçta, Türkiye AİHM'e bireysel başvuru hakkını 1990'da kabul etmişti. En azından bir nesilin daha kurtarılabilceğini düşünerek hayıflandığımı hatırlıyorum. İkincisi, Alevilerin bu davayı açarken yanlarına neden Ermenileri, Rumları, Musevileri, ateistleri ve laik Sünnileri de almadıklarını merak etmişim. Çünkü zorunlu din eğitimi kamuoyunda daha çok Alevilere karşı bir haksızlık olarak gündeme gelmesine rağmen, aslında toplumun farklı grupları içeren büyük bir kesimine karşı bir ayrımcılık teşkil etmekte. Alevilerin böylesine sembolik ve stratejik bir ittifaka gitmek için bir çabada bulunup bulunmadıklarını bilmiyorum, ama sanmıyorum da. Çünkü bu davayı açarken Alevilerin temel amacı bütün vatandaşların eşitliği için mücadele etmek değil, kendi siyasi pozisyonlarını sağlamlaştırmaktı. Bunun bir göstergesi, davayı açanların arasında Avrupa Alevi Birliği Konfederasyonu'nun, yani Türkiye'deki zorunlu din eğitimi uygulamasına tabi olmayan Avrupa'daki Alevilerin, de bulunmasıdır.⁴ Yani, Aleviler açısından bu dava, bir vatandaşlık hakkının talebi değil, Alevi siyasetinin yasal zemine taşınmasıdır.

Avrupa Birliği'ne dönersek... Biraz önce Jim Goldston'un çerçevesini çizdiği ve ayrımcılıkla mücadele alanında AB'de meydana gelen gelişmeler, Türkiye'deki azınlıkların ve hak savunucularının şimdiden yakından takip etmesi gereken bir durum. Üstelik, AB'nin sunduğu yeni yasal araçlar ve mekanizmalar, azınlıklar açısından AİHM'e kıyasla daha tercih edilebilir. Özellikle Avrupa Konseyi'nin genişlemesi sonrasında iş yükü daha da artan AİHM, son derece ağır işleyen uzun bir yasal sürece işaret ediyor. Bireylerin hak ihlaline uğradıktan ve iç hukuk yollarını tükettikten sonra başvurabildiği

2 Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı'nın açtığı davalar: 19 Temmuz 1999 (Başvuru No: 50147/99), 23 Ağustos 1999 (Başvuru No: 51207/99), 22 Mart 2002 (Başvuru No: 31441/02), ve 29 Temmuz 2002 (Başvuru No: 36165/02).

3 26 Ocak 2004 tarihli başvuru.

4 Aykan Erdemir, "Incorporating Alevites: The Transformation of Governance and Faith-Based Collective Action in Turkey," Antropoloji ve Orta Doğu Çalışmaları alanında doktora tezi, Harvard Üniversitesi, Nisan 2004, s. 203.

AİHM'in kararlarının bağlayıcılığı, genel olarak söz konusu dava ile sınırlı olmakta. AB hukukunun ayrımcılıkla mücadelede sağladığı yeni açılımların önemi, Türkiye'nin yasal mevzuatının bir parçası haline getirmekle yükümlü olduğu bağlayıcı, etkin, son derece kapsamlı ve ayrıntılı yasal bir düzenleme getirmeleri ve Türkiye'nin bu yükümlülükleri yerine getirmemesi halinde hak ihlalinin ortaya çıkmasını beklemeden bağlayıcı önlemler alınmasının yolunu açmaları.

Bu bağlamda, özellikle AB "İrk Ayrımcılığı ile Mücadele Direktifi," etnik azınlıklara mensup bireylere ayrımcılıkla mücadelede önemli açılımlar sağlamakta.⁵ Toplumsal hayatın eğitim, istihdam, çalışma hayatı, sosyal hizmetler barınma gibi birçok alanında kişilerin mal ve hizmetlere ulaşımında ayrımcılığı yasaklayan bu direktif, sadece kamu yetkililerini değil özel kişileri de yasal olarak bağlıyor. Dolayısıyla, Türkiye örneğinden yola çıkarsak, örneğin "Romanlara ev vermem" diyen ev sahipleri de bu direktifin kapsamına girecektir. Öte yandan, "İstihdamda ve İşte Eşit Muamele Direktifi" istihdam alanı ile sınırlı olmasına rağmen, İrk Ayrımcılığı ile Mücadele Direktifi'nin aksine, farklı dine mensup bireylere karşı ayrımcılığı yasaklaması açısından Türkiye özelinde büyük önem taşıyor.⁶ Bir örnek vermek gerekirse, bu konferans sırasında örnekleriyle sıkça dile getirildiği gibi, Aleviler ve gayrimüslimler, poliste, yargıda ve bürokraside hiç istihdam edilmemekte, istihdam edilseler bile belirli bir kademenin üzerine terfi edememekte. İşte İstihdamda ve İşte Eşit Muamele Direktifi, ulusal mevzuatımızın bir parçası haline geldiğinde, bu tür yaygın ayrımcı pratiklere yasal düzeyde karşı çıkmanın bir vesilesi olacak.

AB mevzuatındaki bu gelişmelerden bahsederken Türkiye'deki ayrımcılık halleri üzerine zihnimde tazeliğini koruyan bir anekdot ve iki gazete haberini sizinle paylaşmak istiyorum. Kısa bir süre önce, zorunlu göç üzerine yaptığımız araştırma için bulunduğumuz Hakkari'de, daha sonra Tokat'a atanan vali Erdoğan Gürbüz ile bir görüşme yaptık. Son derece hoş sohbet biri olan vali, bize kahve eşliğinde Hakkari'deki üç senelik kamu hizmetinin başarılarını anlatırken, şehirde İstanbul şivesi ile konuşanların sayısının fazlalığından kıvançla söz etti. İyi niyetli olduğunu tahmin ettiğim bu ifade, toplumsal bilinçaltımıza işlemiş ayrımcı zihniyetin bir örneği olarak görülebilir. Nüfusunun neredeyse tamamını anadilleri Kürtçe olan insanların teşkil ettiği, üstelik ülke genelinden çok daha düşük olan okuma-yazma oranı ve genel eğitim düzeyi nedeniyle birçok insanın Türkçe'yi bilmediği veya çok az bildiği bir şehirde, sadece iyi Türkçe konuşmak değil, İstanbul aksanı ile Türkçe konuşmak valinin gözünde tercih edilir bir nitelik olabiliyor. Bir şehirde görev yapan en yetkili devlet görevlisinin böylesi bir söylemde bulunması, zihinlerde bu bakışın ne tür kamusal politikalara neden olabileceği konusunda soru işaretleri uyandırıyor. Böylesi bir söylemi 'kişisel bir tercihtir' diyerek gözardı etmek mümkün olmamalı. Hakkari eski valisine haksızlık yapmamak adına, biraz sonra yapacağım analizin farazi olduğunu belirteyim. Bu bakış bir kamu görevlisi tarafından benimsendiğinde, bu yetkilinin sorumluluk alanına giren kamu politikalarını ve pratiklerini de etkileme tehlikesi taşır. Sözgelimi, kamu kurumlarının istihdam politikalarını belirleyebilir ve örneğin valilik bünyesindeki kurumlarda açılan kadrolarda düzgün Türkçe konuşma niteliği aranabilir. İşte burada, Jim Goldston'un değindiği 'dolaylı ayrımcılık' kavramı devreye giriyor. Doğrudan ayrımcılığa oranla çok daha yaygın, içselleştirilmiş, tespiti güç olan dolaylı ayrımcılık, günlük hayatlarımızın bir parçası olmuş ve gündelik dilimize yerleşmiş durumda.

Dolaylı ayrımcılık kavramını, son zamanlarda basında rastladığım Türkiye özelinde iki örnekle somutlaştırmaya çalışayım. Kısa zaman önce, *Zaman* gazetesinde Van Üniversitesi rektörünün tutuklanması ile ilgili bir haber dikkatimi çekti. Haberde, YÖK üyelerinin tutuklu rektöre hapishanede yap-

5 "İrk ve etnik kökene bakılmaksızın kişilere eşit muamele edilmesi ilkesinin uygulamaya konmasına ilişkin 29 Temmuz 2000 tarih ve 2000/43/EC sayılı Konsey Direktifi," Resmi Gazete 2000 L 180/22.

6 "İstihdamda ve işte eşit muamele konusunda genel çerçeve saptayan 27 Kasım 2000 tarih ve 2000/78/EC sayılı Konsey Direktifi," Resmi Gazete 2000 L 203/16.

tıkları ziyaret sırasında kapıda bekleyen gazetecilerin, cezaevi kapısının önünde selpak satan şiveli bir çocukla rektörün suçlu olup olmadığı konusunda sohbet ettiği belirtiliyordu. Haberin gerisi ile anlamlı bir ilişkisi olmayan bu anekdotun hiçbir haber değeri taşıyamaması bir yana, 'selpak satan şiveli çocuk' terimi aslında hiç masum değil. Yüksek sayıda zorunlu göç mağdurlarının yaşadığı ve sokakta çalışan çocukların büyük bir bölümünü bu mağdurların oluşturduğu Van'da, söz konusu çocuğun Kürt olduğu şüphe götürmez. Anadili Kürtçe olan bir çocuğun Türkçe'yi aksanlı konuşuyor olmasının son derece doğal karşılanması gerekirken, bunun, üstelik haber değeri taşımadığı bir metinde bahsedilip geçilmesi, ayrımcılığın toplumsal belleğimizde ne derece yerleşik olduğunun bir göstergesi.

Dolaylı ayrımcılığa vereceğim bir diğer kavramsal örnek yine basından... Sanıyorum Ağustos ayının sonlarına doğruydum. Önümüzdeki günlerde TESEV'in yayınlacağı azınlık hakları konulu bir derleme kitapta yer alacak olan AB hukukunda azınlık hakları ile ilgili bir makaleyi yazarken, dolaylı ayrımcılığı Türkiye bağlamında somutlaştırmak amacıyla farazi bir vak'a tasarladım.⁷ Hukukçuların sıkça başvurdukları bir anlatma tekniği ile, bu kavramı anlatmak üzere uç bir örnek vermeyi düşündüm. Ve, bu amaçla şu satırları yazdım: "Bir örnek vermek gerekirse, bir belediyenin çöp toplama işinde çalışmak üzere işe alacağı eleman adaylarında Türkçe'yi 'düzgün konuşma' özelliği araması, etnik ve dilsel azınlıklara mensup bireylere dolaylı ayrımcılık yapılması anlamına gelir."⁸ Makaleyi editörlere teslim ettikten yaklaşık iki ay sonra, gazetede gördüğüm bir haber dikkatimi çekti. Habere göre, Türk Standartları Enstitüsü'nün belirlediği "ideal çöpçü" standardı, çöpçülerin, diğer niteliklerin yanı sıra, Türkçeyi "güzel, doğru ve etkili" konuşmalarını gerekli kılıyor.⁹ Burada bir parantez açmak istiyorum. Türk Standartları Enstitüsü'nün ismi her zaman ilgimi çekmiştir. Son günlerde gündemde olan Türk mü, Türkiyeli mi tartışmasında kullanılabilecek en çarpıcı örneklerden biri belki de bu enstitünün adıdır. Türkiye standardı enstitüsü, anlaşılabilir bir isim olurdu sanırım. Türkiye'de verilen hizmetlerin, satılan malların vb. yerine getirmesi gereken standartları belirleyen resmi kurum anlamına gelirdi. Ama Türk standardı ne demek olabilir? Nedir ideal Türk standardı? Boylu poslu, kara kaş kara gözlü? Parantezi kapatarak biraz önce verdiğim 'ideal çöpçü' örneğine geri dönmek istiyorum. Öncelikle kabul etmeliyim ki, benim farazi bir vaka olarak verdiğim uç bir örneğin gerçekleşmiş olmasından, hafif bir kıvanç duydum. Sonuçta haklı çıkmıştım. Ancak, Türkiye'de doğmuş ve yetişmiş biri olmanın hayrete düşme yetimi yeterince köreltmediği anlaşılıyor. Çünkü bu haber karşısında yine de hayrete düştüm. Bir çöpçü neden düzgün Türkçe konuşmak zorunda kalsın? Söz konusu olan diksiyon dersi veren kişilerin nitelikleri olsaydı, böylesi bir koşul anlaşılabilirdi. Ancak, ne yapar çöpçüler? Genellikle sabahın erken veya gecenin geç saatlerinde çöp toplarlar, çöp toplama işini yerine getirmek için hizmet verdikleri insanlarla pek konuşmazlar, ve görevlerini yerine getirmek için sadece meslektaşlarıyla, üstelik sınırlı, bir iletişim kurmak zorundadırlar. Ayrıca, çöpçüler çöp toplarken mahalle halkı ile muhabbet ediyor olsalardı, Türkçe'yi düzgün konuşmalarını görevlerini hakkıyla yerine getirmelerine engel teşkil eder miydi? Ayrıca, 'düzgün Türkçe' ne demek? Hakkari valisinin dediği gibi İstanbul Türkçesi mi? Eğer öyleyse sadece anadilleri Türkçe'den farklı olan azınlıklar değil, ülke nüfusunun yarısından fazlası ideal çöpçü olamaz. Öyle görünüyor ki, pek yakında ideal çöpçü sıkıntısı çekeceğiz. Ciddileşmek gerekirse, TSE'nin bu yeni uygulaması, görünürde nesnel olan bir kriterin uygulamada Türkçe'den farklı bir dil konuşan kişilere karşı nasıl ayrımcılığa yol açabileceğine, bir başka deyişle dolaylı ayrımcılığa, bir örnek teşkil etmekte.

7 Dilek Kurban, "Avrupa Birliği'nin Anayasal Düzeninde Azınlık Hakları: Açılımlar, Fırsatlar ve Olasılıklar," Ayhan Kaya ve Turgut Tarhanlı (der.), "Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları" içinde, TESEV, Aralık 2005, s. 215-228.

8 a.g.e.: 228.

9 Nitekim, bu makale yayına hazırlanırken basında yer alan bir haber, aslında dolaylı ayrımcılığa uç bir örnek olarak işaret ettiğim bu senaryonun gerçekleştiğini gösteriyordu. Habere göre, Türk Standartları Enstitüsü'nün belirlediği "ideal çöpçü" standardı, çöpçülerin, diğer niteliklerin yanı sıra, Türkçeyi "güzel, doğru ve etkili" konuşmalarını gerekli kılıyor. Bu koşulun tam olarak ne içerdiği belirtilmemiş olsa da, anadili Türkçe olmayan veya Türkçe'yi İstanbul aksanı dışında bir aksanla konuşan bir çok kişinin bu standardın dışında kalacak olması öngörülebilir. "Çöpçü Böyle Olmalı," Radikal (21 Kasım 2005): 3, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=170602>.

Son olarak, azınlıkların hak arayışı sırasında kurdukları ittifaklardan ve geliştirdikleri stratejilerden söz etmek istiyorum. Kuşkusuz, azınlıklara karşı ayrımcılığın ispatı, bilgi ve finansal donanım gerektiren zorlu bir mücadeledir. Ayrımcılığın yarattığı etkiyi istatistikler ve örüntüler ile ortaya koymayı gerektiren sistematik ve dolaylı ayrımcılığın ispatı ise, bireylerin tek başlarına altından kalkamayacakları bir yük. Burada sivil toplum kuruluşlarına ve özellikle hukukçulara büyük rol düşüyor. Dolayısıyla, gerek avukatların, gerekse yargıç ve savcılarının kurumsal ve mesleki eğitimleri büyük önem taşıyor. Ancak, bu noktada azınlıklara mensup bireylere de önemli bir görev düşmekte. En etkili ve anlamlı ayrımcılıkla mücadele, geniş toplumsal ittifaklarla verilen mücadeledir. Türkiye örneğinde bu, cemaatçi zihniyeti bırakarak 'öteki'nin hakkını da savunmak ve öteki ile birlikte mücadele etmektir. Türkiye'de azınlıklara karşı yapıla gelen tarihsel ayrımcılığı bir ölçüde yaratmada ve büyük ölçüde kolaylaştırmada Osmanlı'dan gelen ve yasal düzenimizde ve toplumsal hayatımızda hala hüküm sürmekte olan cemaatçi geleneğin oynadığı rolü de görmek gerekiyor. AİHM'de zorunlu din eğitimi karşı dava açan Alevi veli örneği, cemaatçi zihniyetin sadece devletin azınlıklara bakışını değil, azınlıkların sorunlarını ve taleplerini dile getirme stratejilerini de etkilediğini gösteriyor. Oysa, en etkili ve anlamlı ayrımcılıkla mücadele, geniş toplumsal ittifaklarla verilen mücadeledir. Dün Roni Margulies'in de belirttiği gibi, hiçbir azınlık kendi mücadelesiyle bir şey değiştiremez. Bundan böyle, Etyen Mahçupyan'ın ifadesiyle, ötekiyle yan yana yaşamak yerine onun da hakkını savunarak birlikte mücadele vermek gerekiyor.

Bu bağlamda, ABD'den bir ayrımcılıkla mücadele örneği vermek istiyorum. ABD'de yakın zamana kadar siyahları kamusal hayatın her alanında beyazlardan ayrı ve aşağı kılan ve 'toplumsal ayırma' diye bilinen yasal bir sistem vardı. Pratikte halen izleri süren bu sistem, yasal olarak ilk kez 1954 tarihli Brown davası ile sekteye uğradı. Beyazların devam ettiği bir okula siyah olduğu gerekçesiyle alınmayan bir kız öğrencinin ailesinin açtığı ve Amerikan Yüksek Mahkemesi'ne kadar çıkan bu dava, Amerikan anayasa tarihinde bir dönüm noktasına işaret eder. Yüksek Mahkeme'nin devlete ait eğitim kurumlarında toplumsal ayırma sistemini anayasaya aykırı bulduğu bu davanın burada altını çizmek istediğim yönü, küçük kızı temsil eden avukatların kimlikleri. Başlarını, daha sonra Amerikan Yüksek Mahkemesi'ne atanan ilk siyah yargıç olan Tourgot Marshall adlı genç siyah bir avukatın çektiği avukatların arasında Jack Greenberg adında bir Musevi de vardı. 1950'lerin Amerikasında bir Musevi ve bir siyah avukatın, ırkçı beyazların hakimiyetindeki güneyde ayrımcılığa karşı tarihe geçecek bir yasal mücadele başlatmaları, gerçekten cesaret gerektiren bir durumdu.

İstanbul Müftüsü Mustafa Çağrı'nın farklı Alevilik inançları bulunmasını ve Alevileri kimin temsil ettiğinin belirsiz olmasını tenkit etmesi, devletin azınlıkları temsilen karşısında bir muhatap aradığına, temsilcisi olmayan azınlıkları ise kendisine muhatap kabul etmediğine işaret ediyor. Devletin tercihi halen, her cemaatin kendisine muhatap teşkil edecek bir temsilcisi olması ve bireylerin sorunlarını ve taleplerini cemaatleri üzerinden dile getirmesi. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Alevilerin de bu kurumda temsil edilmesi konusunda yumuşamaya başlaması, bu tutumun bir göstergesi. Oysa, azınlıkların bu cemaatlere dayanan temsilcilik anlayışı kırmaya başlaması gerekiyor. Hukuk sadece bir yasama süreci değil, aynı zamanda siyaset yapmanın bir aracı ve toplumsal taleplerin yasal düzeyde mücadelesidir. Bu nedenle, azınlıkların ve hak savunucularının birlikte düşünmeyi ve hareket etmeyi öğrenmesi ve hukuku daha etkili ve anlamlı kullanmaya başlaması gerekiyor.

KAPANIŞ VE DEĞERLENDİRME KONUŞMASI

Etyen Mahcupyan

Bu yılki Azınlıklar Konferansını kapatırken, yapılan son derece verimli tartışmalardan arta kalan dört gözlemimi sizlere aktarmak istiyorum. Biz bu konferanslara üç yıl önce başladığımızda konuşmacı olan gayrimüslim azınlık temsilcilerinin epeyce utangaç bir tavır içinde olduklarını anımsıyorum. Kendi sorunlarını dile getirirken, aynı zamanda cemaatler arasındaki tarihsel uyum konusunda hamasi bir söyleme de ihtiyaç duymuşlardı. Geçen yılki toplantımızda ise cemaat adına konuşanların çok daha cesur davranmalarına tanık olmuştuk. Hamaset bir kenara konmuş, epeyce radikal eleştiriler seslendirilmiş, hatta bunlardan birini de bir din adamı yapmıştı. Bu yıl bir adım daha da 'öteye' gittiğimizi görüyorum. Şimdi ilk kez özellikle Roni Margulies'in ağzından ama diğer konuşmacıların da değinmekten çekinmedikleri üzere, cemaat mensuplarının bizzat kendi cemaatlerini eleştirdiği, kendi toplumlarına mesafe aldıkları sunumlar dinledik. Öte yandan bu yıl ilk kez Kürtlerin ve Alevilerin de azınlık durumunu paylaşan kimlikler olarak ele alınması söz konusu oldu. Ancak ilginç bir biçimde, nüfus olarak çok daha geniş kitleleri kuşatan bu kimliklerin genelde henüz 'şikayet' evresini yaşamaktayız. Bu cemaatlerin dışında duranların ve içlerindeki küçük bir azınlığın radikalizmine karşılık, Kürtler ve Alevilerin yaşadıklarını rahatlıkla dışa vurmaları için belki gelecek konferansları beklemek gerekecek.

İkinci gözlemim burada önceki bir panelde konu edilen tevhid kavramıyla ilgili. Bu kavram özellikle tevhid-i tedrisat, yani Cumhuriyet'le birlikte gelen eğitimin birliği bağlamında kullanılmıştı. Bugünlerde ise hayatın bize empoze ettiği özel bir dönemin içinden geçiyoruz. Küreselleşme diye adlandırılan bu dönem siz istesenez de istemesenez de bir sürü şeyi tevhid etmekte, birleştirmekte... Dolayısıyla bugün Türkiye'de 'tevhid-i mesele' durumu var, yani meseleler birbirine eklenmiş durumda, herhangi birini ayırıp diğerinden bağımsız olarak çözüme şansımız çok az. Onun için de Kürt sorununu çözmeden azınlık sorununu çözemezsiniz, azınlık sorununu çözmeden Alevi sorunu çözemezsiniz... Bu sadece küreselleşmeyle bağlantılı bir şey de değil, çünkü devletin algılama biçimi ve siyasi refleksi de olayı aynı yönde karmaşık hale getiriyor. Bugün devlet her bir sorun alanını diğer sorun alanlarıyla ilişkili olarak değerlendiriyor. Bütün azınlık taleplerini, hangi kimlik altında olursa olsun aynı stratejinin, belki aynı 'komplonun', aynı dış mihraklı planın parçası olarak ele alıyor. Dolayısıyla da bunları birer domino taşı olarak görüyor. Devletin böyle bakmasıyla birlikte her türlü azınlık talebinin başka azınlık talebinin durumuna göre değerlendirildiği bir bağlama geliyoruz. Yani Kürtler tehlike arz ettiği ölçüde Alevi talepleri karşılanamıyor... Eğer bu gözlem doğruysa, belki de cemaatlerin dışına çıkarak daha evrensel talepler çerçevesinde başka türlü çabaların sarf edilmesinin zamanı geldi. Belki bundan sonraki entelektüel çabaların da bu yönde olması lazım.

Ama söz konusu tevhid dinamiği sadece Türkiye'nin çözülmemiş meselelerini birleştirmekle kalmıyor. Avrupa ile Türkiye'yi de birleştiriyor. Bu iki coğrafyanın kaderini yan yana getiriyor. İlginç ve ironik bir durum olarak, bugün sorunlarını çözemeyen Türkiye'nin karşısında ve yanında, sorunlarını çözemeyen bir Avrupa var. Ve itiraf etmesek de doğrusu bu bizim çok hoşumuza gidiyor. Şunu söylemem lazım: Eğer Avrupa bu tür çözülmemeyen ya da çözemediği problemler karşısında, yani 'post modern' bir durumla karşı karşıya olmasaydı, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği çok zor olurdu. Ne istediğini bilen, kendi tüm sorunlarını iç dinamiğiyle çözen ve bu dinamikleri zorlayan bir Avrupa'ya

Türkiye'nin girmesi belki de mümkün olmazdı. Ama Avrupa kendi sorunlarını çözemediği ölçüde bizim özgüvenimiz artıyor. Bizim onlara verebileceğimiz şeyler olduğunu düşünüyoruz ki, burada da bu defalarca seslendirildi. Nitekim Avrupa Leyla Şahin davasının gösterdiği gibi bazı şeyleri çözemiyor, çünkü Avrupa 'modern', Avrupa 'liberal'... Modern ve liberal Avrupa'nın ise, bir çoğunluğun kendi hak taleplerini ihlal etmesi gibi bir şeyi tasavvur etmesi mümkün değil. Çoğunluklar ancak azınlıkların hak taleplerini ihlal ederler. Çünkü liberal teoriden gidersek çoğunluğun kendisidir yöneten... Kendisi iktidardır... Dolayısıyla kendisi iktidarsa kendi kendisine yaptığı şeyin bir hak ihlali olarak nasıl ele alınabileceği sorusu var. Bu nedenle de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Leyla Şahin davası gibi davalarda paralize oluyor, çünkü yukardaki perspektifin dışında bir vizyona sahip değil.

Diğer taraftan azınlık kavramı da, batının kendi tarihsel geçmişinden gidersek etnik kimlik üzerinden üretilmiş bir kavram. Dolayısıyla batıda ırkçılığı iyi biliyor, gördükleri yerde tanıyorlar ama dinsel farklılığı gördükleri yerde tanımıyorlar ve bu farklılığın sosyalleşmesinden korkuyorlar. Batı bugün dinsel talepleri ve dinsel kimlik üzerinden gelen sosyo-ekonomik ve kültürel talepleri nasıl entegre edeceğini bilmiyor. Türkiye ise bu talepleri devletin ve ulusal kimliğin bekası açısından tehdit olarak algıladığı için, bile bile entegre etmiyor. Ve de Avrupa'nın şu andaki çaresizliğinden ya da deneyim eksikliğinden yararlanarak Türkiye'deki devletçi yapının sürdürülmesi mümkün hale gelmekle kalmıyor, çözümsüzlükler de devam ediyor. Ama belki de ilerde günümüze baktıkları zaman tarihçiler bu durumu hayırlı bir şey olarak görecekler; çünkü söz konusu süregiden çözümsüzlük hali her iki tarafa da zaman kazandırıyor ve belki her iki taraf için de bir tür içselleştirme imkanı yaratıyor.

Tevhid konusunda şunu da söylemek lazım: Daha önce Mesut Yeğen de söz etmişti, Kürtlere ve Alevilere yönelik asimilasyon ile gayrimüslimlere yönelik ayrımcılık siyasetleri aslında aynı zihniyetin uzantısı. Buradaki sunum ve tartışmalar bu iki siyasetin aynı şey olduğuna ilişkin yeni bir idraka işaret etmesi açısından son derece yararlı oldu. Şimdi sadece çözülmemiş meselelerin nasıl birbiriyle ilişkili olduğunu anlamakla kalmıyor; bu çözümsüzlüğün ardındaki siyaseti ve onun dayandığı zihniyeti de tartışıyor ve o zihniyete yönelttiğimiz eleştiriler üzerinden kendimizi yeniden kurmaya çalışıyoruz. Türkiye'nin entellektüel dinamiğinin yaşanmakta olan olumsuzlukları tartışmaya, görmeye ve anlamaya yol açtığı ölçüde bizleri hayırlı bir yola soktuğuna ilişkin özgüven, kanımca gelecekteki faaliyetlerin de güvencesi olacak.

Üçüncü nokta, daha birinci tartışma oturumunda gündeme gelmiş ve daha sonra da dolaylı değinmelerle ele alınmıştı. Dışardan bakıldığı zaman son yüz yıl içinde Osmanlı ve sonrasındaki Türkiye devletinin özellikle gayrimüslim ve kimlik siyaseti, bir kavmin sıkıştığı coğrafyada kendine yer açması hareketi gibi gözükmekte. Yani Türk ırkı veya kavminin Anadolu'yu bir şekilde temizlemeye çalıştığı, böylelikle kendine yer açtığı gözlemi yapıldı. Bu bir yorum ama aynı zamanda bir sonuç. Gerçeklik payı var. Söz konusu kavmin kendini niçin böyle bir stratejiye yakın bulduğu sorusuna gelen cevaplardan birisi ise millet-i hakime geleneğinin devam ettiği idi. Yani Osmanlı cemaatler hiyerarşisinin tepesinde yer alan Sünni/Hanefi cemaatin gerçekte Cumhuriyet'le gelen eşit vatandaşlık kavramını içine sindiremediği, içselleştiremediği ve bunun da farklı vatandaşlık kategorilerine neden olduğu vurgulandı. Bunda da epeyce doğruluk payı var.

Dolayısıyla Osmanlı ile Cumhuriyet arasında bir kopuştan ziyade süreklilik içinde geçiş olduğunu anlıyoruz. Aynı aktörün farklı adla ve farklı kimlikle gözükse de, aynı toplumsal psikolojiyi yeni bir siyasi eylem planı içinde sürdürdüğünü görüyoruz. Ama acaba niçin millet-i hakime, yani yeni adlarıyla Müslüman Türkler, daha önceki kadim kuşatıcılıklarını sürdüremediler ve diğer cemaatleri dışlamaya yöneldiler diye sorduğumuzda, o tarihi bir tür yozlaşma olarak da okumak mümkün. Yani Os-

manlı bir türlü Osmanlı kalamadığı için, bir anlamda Osmanlılık dışı davranışları Osmanlılığın uzantısı olarak yaşadı. Bunca yüzyıldır etnik ayrımı önemsemeyen, gündeme getirmeyen toplum bir anda nasıl onun kucağına düştü, etnik farklılık nasıl doğallaştı, toplumun parçalanması nasıl içselleşti... Bu tür soruların yanıtını aradığımız zaman ister istemez yüzümüzü Batıya dönüyoruz. Batıdaki değişimin çok yoğun olarak Osmanlı'ya baskı yaptığını; Osmanlı'nın bir adaptasyon meselesi karşısında kalarak elinden geldiğince buna uyduğunu; ama uyarken değiştiğini ve bir anlamda yozlaştığını görüyoruz.

Bu tespit sadece tarihi değil günümüzü anlama açısından da önemli. Çünkü söz konusu adaptasyon süreci hala devam etmekte ve sorun olmayı sürdürmekte. Bu da bizlere şunu söylüyor: Avrupa Birliği içinde olmayan bir Türkiye'nin daha da yozlaşma ihtimali var; çünkü toplumlar kaçınılmaz olarak bir kültürün süzgecinin içinden geldikleri için, sıkıştıklarında 'bildikleri' ideolojinin içinden 'bildikleri' yöntemlerle davranırlar. Türkiye birden bire demokrat olmayacak. Türkiye kendi haline bırakıldığı anda kendi bildiğine dönecek. Ve bu da çok hayırlı bir şey olmayacak, ne dünya, ne Türkiye ne de Avrupa için...

Dolayısıyla burada karşımızda yeniden bir tevhid meselesini buluyoruz: Türkiye'deki bütün ayrımcı uygulamalar; Kürt meselesi, Alevi meselesi, gayrimüslim meselesi, başörtüsü meselesi aslında hem aynı tek bir yönetim zihniyeti meselesinin parçaları olarak görünmekte, hem de tarihsel süreç içinde baktığımız zaman aynı adaptasyon meselesinin ard arda tezahürleri olarak karşımıza çıkmakta. Türkiye toplumu ise bu konuları tartışabilmiş bir toplum değil... Şu anda da mecburen, değişim baskısı altında tartışıyor. Ne var ki zorunlu tartışmalar daima yeni tepkilere, kadim kimliksel güvensizliklerin şiddete kaymasına yol açar. Halen ortalıkta gezen yeni milliyetçilik akımı gibi... Önümüzdeki çok hassas bir süreç. Dolayısıyla bundan böyle 'azınlık' tartışmasının da, azınlık kelimesine kimliksel anlamda hapsolmayıp; Türkiye'nin genelde azınlık kavramı karşısında duyduğu ezikliği, beceriksizliği ve üretilen duygusal tepkileri içeren bir biçimde sorunsallaştırılması gerekir diye düşünüyorum.

Son olarak, bu konferansta gündemimize gelen daha felsefi bir tartışmaya dikkat çekmek istiyorum. Soruyu şöyle formüle edebiliriz: Acaba bu 'azınlık meselesi' denen şey içinde bulunduğumuz post modern dönemin bir hediyesi midir? Yoksa bu post modern dönem bizlere getirdiği yeni bakışla aslında iyi gitmekte olan bir şeye çomak mı soktu? Bu tür sorgulamaların iki uçlu bir yelpaze oluşturduğu söylenebilir: Bir uçta olumlu anlamda daha naif ve felsefi bir bakış, Herkül Millas'ın seslendirdiği yaklaşım bulunmakta. Cevaptan ziyade sorunun önemli olduğunu; kimlik sorusunu sormanın ne anlama geldiği, bunu kimin sorduğu, niçin, ne zaman, nasıl ve hangi bağlamda sorduğu gibi nüansların anlamlılığına değinmişti. Bunlar üzerinde düşünülmesi gereken önermeler. Çünkü belirli bir coğrafyada ve toplumsal bağlamda gündeme gelen ve gerçek bir sorundan çıkan bir söylem, başka bir coğrafya ve toplumda sorun üreten bir retoriğe dönüşebilir...

Ancak aynı sorgulama yelpazesinin ötekine ucuna doğru yer alan ve Zafer Toprak tarafından seslendirilen bir bakış da mümkün. Bu algılama içinde azınlık meseleleri aslında dışarıdan ithal edilmiş, bu toplumun geleneğinde yer almayan bir sahte soru gibi durmakta. Buna göre post modern dünyanın sahiplendiği ve dışa yansıttığı relativist yaklaşım, tarihi her türlü yorumlamaya açık hale getirdiği ve farklı tarihlerin üretilebilmesini mümkün kıldığı için, farklı kimlikleri merkez alan farklı tarihler üretilebilmekte ve dolayısıyla her kimlik kendi tarihsel perspektifi içinden tarihi yeniden yorumlamakta. Aynı şekilde her farklı tarih yorumu da karşımıza yeni bir kimlik çıkarmakta, bir kimlik üretmekte. Unutmamak gerek ki bunlar siyasi işlevleri olan, böylece siyasi 'mesele' yaratan kimlikler...

Bu yaklaşımın da bir miktar gerçek payı olabilir ama olayın özünde göz ardı edilmesi mümkün olmayan şöyle bir taraf da var: Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de otoriter zihniyetin çok öne çıkma-

bildiği, belirleyici olduğu toplumsal süzenler söz konusu ve bunlar bugünkü dünyanın sorunlarını çözmekte acizler. Dolayısıyla da sorun yaratan, yarattığı sorunu çözemeyen ve sorunun vebalini 'ötekine' yıkan bir yönetim anlayışı mevcut. Örneğin Fransa'da Paris banliyölerinde yaşanan başkaldırıya ilişkin olarak, bu olayların bizzat Fransız toplumunun ürettiği, kendi tarihsel birikimiyle açıklanabilir bir şey olmayıp; 'dışarıdan gelenler' veya 'varoşlarda birikenler' diye adlandıracağımız epeyce homojen bir kimlikleşmeden ötürü ortaya çıktığı söyleniyor. Kim bunlar diye sorulduğunda da onlara bir ad veriliyor. Diğer bir deyişle kimlikleşmeye giden yolda adı veren çoğu zaman onu yaşayan mağdurdan ziyade failin kendisi belki. Fail heterojen bir mağdur grubunu homojenleştiren bir biçimde adlandırırken, kendi beceriksizliğini de o mağdurun adı üzerinden açıklayabiliyor. O zaman da mağdurun kendisini bir kimlik olarak sunması veya siyasallaştırarak ortaya sürmesi çok da yadırgatıcı bir şey değil.

Ama dahası da var... Faille mağduru aşan genel bir zihni ve kültürel ortamın içinde yaşıyoruz. Biri ben Kürdüm, Ermeniyim, Aleviyim, laikim vs. dediği, yani kendine bir kimlik atfettiği zaman kendisiyle ilgili algılamasını ortaya koyuyor. Ancak bunun kendi başına gerçekte çok fazla bir toplumsal ya da siyasi gücü yok. Çünkü önemli olan o algılamanın toplum tarafından ve genelde nasıl algılandığı. Kimliksel algılamaları anlamlı bulan bizleriz... İlle de sorunun kökünü dışarda aramak isterseviz, gideceğiniz yer dünyanın genel zihni çerçevesidir. Ben Kürdüm diyen birini sadece biz değil, bütün dünya anlamlı buluyor bugün. O yüzden Kürt siyaseti diye bir şey var... Bu ise suçlanacak bir duruma değil, kendiliğinden var olan bugünkü dünyanın durumuna gönderme yapmakta.

Öte yandan söz konusu zihni ortam, kimlikleri bizatihi anlamlı kıldığı ölçüde, çoğunlukların nasıl algılandığını da artık önemli kılıyor. Çoğunluk bizatihi çoğunluk olduğu için bir güce sahip olamayacak belki gelecekte. Türkiye'de de çoğunluk kimliğinin nasıl algılandığı önümüzdeki dönemin en çok tartışılan konularından birisi olacak. Ve kaçınılmaz olarak bu çoğunluk kimliğinin azınlıklar tarafından nasıl algılandığı da gündeme gelecek. Bütün bunlar çoğunluk olan Türk kimliğini belki de ironik bir biçimde bir tür azınlık kimliği konumuna indirgeyecek. Eğer bu öngörüde gerçeklik payı varsa, önümüzdeki dönemin en önemli meselesinin Türk kimliğinin Türkiye gerçeğine entegrasyonu olacağını öne sürebiliriz. Çünkü bugünkü Türk kimliği ile bugünkü Türkiye'yi devam ettirmek çok zor görünüyor ve bugünkü Türkiye gerçeği Türk kimliğinin önünde gidiyor. O yüzden de önce bu kimliğin toplumsal gerçekliğe entegrasyonu gibi bir meselemiz var... Ancak söz konusu entegrasyonun bir kimlikler çatışması içinde gerçekleşmeyeceğini de görmek gerek. Türk kimliğinin entegrasyonunun ve tüm Türkiye'yi bütün kimlikli çeşitliliğiyle kuşatan bir vatandaşlık kimliğinin, ancak birlikte sahiplenildiğinde üretilebileceği açık... Yeniden tevhid kavramına dönecek olursak, bu çabanın bütün kimliklerin iradi olarak yeni bir tevhidi arzulanmasına ve bütün kimliklerin bu yolda birbirlerini teşvik etmelerine muhtaç olacağını düşünüyorum...

ÖZGEÇMİŞLER

Rıdvan Akar, lisans derecesini Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü'nden, yüksek lisans derecesini ise İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Bölümü'nden aldı. Mezun olduktan sonra, *Türk Haberler Ajansı*, *Söz Gazetesi*, *Ekonomik Panaroma* ve *Tempo* Dergileri ile *Milliyet Gazetesi* ekonomi bölümünde muhabirlik yaptı. 1995 yılında 32. Gün Haber Programı'nın editörlüğünü üstlendi, onu takiben 1999 senesinde ATV Haber Merkezi'nde görev almaya başladı. CNN Türk'te hazırlayıp sunduğu Artı/Eksi 7 Programı'nın yanında, aynı kanalda üstlendiği 32. Gün Genel Yayın Yönetmenliği görevine de halen KANAL D'de devam etmektedir. Bunun yanında Rıdvan Akar, Bilgi Üniversitesi'nde Televizyon Gazeteciliği Öğretim Görevlisi olarak ders vermektedir. Belge Yayınları tarafından basılan *Varlık Vergisi* ve *Aşkale Yolcuları* gibi pek çok kitabın yazarıdır.

Mustafa Çağrııcı, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nü (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) 1973'te bitirdi. Lisans öğreniminin ilk yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde başladığı imam-hatiplik görevini altı yıl boyunca sürdürdü. 1977 yılında İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde İslam Felsefesi Anabilimi Dalı'nda lisansüstü çalışmalarına başlayan Çağrııcı, ahlak felsefesi alanında hazırladığı doktora tezini tamamladıktan sonra 1982 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Felsefesi Anabilim Dalı'nda yardımcı doçent oldu. 1990'da aynı anabilim dalında doçent, 1996'da profesör ünvanı aldı. Aynı fakültede eğitim-öğretim ve yazım gibi akademik faaliyetleri yanında, Bölüm Başkanlığı, Anabilim Dalı Başkanlığı, Fakülte Yönetim Kurulu Üyeliği gibi idari görevlerde bulundu. Halen, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyeliği yanında, Kasım 2003'te görevlendirilmiş bulunduğu İstanbul Müftülüğü görevini de devam ettirmektedir. Çağrııcı'nın, İslam felsefesi, ahlak ve genel olarak İslam ve ilahiyat konularına ilişkin kitap, makale, bildiri, konferans metni, ansiklopedi maddesi gibi çok sayıda bilimsel çalışmaları bulunmakta; bunlar arasında T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları arasında basılmış bulunan *Kur'an Yolu* isimli 5 ciltlik Kur'an-ı Kerim Tefsiri de yer almaktadır. Çağrııcı, *TDV İslam Ansiklopedisi*'nin halen Danışma Kurulu üyesi ve İslam Düşüncesi ve Ahlak Bilim Dalı Başkanı'dır. Çeşitli felsefe, ahlak, tasavvuf konuları ve problemleriyle İslam düşüncesi ve ahlak alanına giren Kur'an terimleri gibi İslam bilim ve düşüncesinin çeşitli konularında 100'ün üzerinde yazısı çıkmıştır.

Mustafa Çapar, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Halkbilimi Anabilim Dalı'nda lisans eğitimi aldı; aynı üniversitenin Antropoloji bölümünde yüksek lisans ve doktora yaptı. 1991 yılından bu yana Milli Eğitim Bakanlığı'nda öğretmenlik yapıyor. Doktora tezinde "resmi azınlıklar"ın (Rum, Ermeni, Yahudi), Kürtlerin ve Alevilerin milli eğitim sisteminde nasıl ötekileştirildiklerini ele aldı. Bu çalışma *Türkiye'de Eğitim ve "Öteki Türkler": Türk Milli Eğitim Sisteminde Ötekiye Yaklaşım* başlığıyla kitap olarak yayımlanma aşamasındadır.

Hrant Dink, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Zooloji Lisans Bölümü'nü bitirdikten sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde de bir süre eğitim gördü. 1996 yılından beri, Ermeni toplumunun sesi sayılabilecek haftalık AGOS Gazetesi'nin genel yayın yönetmenliğini ve yazarlığını yapmakta olan Dink, bu gazeteyi Türkiye'nin demokrat ve muhalif seslerinden biri haline getirmeye, özellikle Ermeni toplumunun uğradığı haksızlıkları kamuoyu ile paylaşmaya çalışıyor. Bu bağlamda kendisi, gazetenin en temel hedeflerinden biri olarak, Türk ve Ermeni halkları, Türkiye ile Ermenistan arasında yeniden diyalog kurabilecekleri bir ortamın gerçekleşmesine katkıda bulunmak amacını güdüyor. Dink, AGOS Gazetesi'ndeki görevinin yanında, değişik demokratik platformlarda ve sivil toplum örgütlerinde de görev almaktadır.

James A. Goldston, Columbia Üniversitesi ve Harvard Hukuk Fakültesi mezunudur. Budapeşte merkezli Avrupa Roman Hakları Merkezi'nde Hukuk Direktörü olarak çalıştığı dönemde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde, Birleşmiş Milletler sözleşmelerini uygulayan kurumlarda ve 15 Avrupa ülkesinin ulusal mahkemelerinde açılan ve yurttaşlık hakları açısından çığır açan davalara öncülük etmiştir. 1996 yılında, ulusal platformda denetleme, raporlama ve bireysel koruma çalışmaları yaptığı Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Bosna Hersek İnsan Hakları Masası Direktörlüğü görevinde bulundu. Goldston, 5 yıl boyunca, Amerika Birleşik Devletleri New York Güney Bölge Mahkemesi'nde savcı olarak çalıştı ve organize suçlar üzerinde uzmanlaştı. Daha sonra İnsan Hakları İzleme Örgütü'nde çalıştı. Goldston, insan hakları ve ırka dayalı ayrımcılık konularında bir çok yazı yazmıştır. Afrika, Asya, Avrupa ve Latin Amerika'da 30'u aşkın ülkede hukuk reformu ve insan hakları ihlalleri konularında çalışmalarda bulundu. Goldston, halen, hak temelli hukuk reformları ve hukuksal kapasite gelişimini teşvik etmek amacıyla dünya çapında eylemsel faaliyet gösteren Açık Toplum Enstitüsü Adalet Girişimi'nin Başkanı'dır.

Mehmet Ali Gökçaçtı, lisans derecesini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden aldı. Tarih ve gezi dergileri başta olmak üzere değişik dergilerde yazdı. 1999 – 2002 yılları arasında Açık Radyo'da programcılık yaptı. Belgesel çalışmalarında metin yazarlığı da yapan Gökçaçtı'nın, İletişim Yayınları tarafından basılan *Geographika: Yeniden Keşfedilen Yunanistan, Nüfus Mübadelesi: Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, ve *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler* adlı kitapları bulunmaktadır.

Dilek Güven, gerek Siyasal Sosyoloji ve Sosyopsikoloji alanındaki lisansını, gerekse Sosyoloji Bölümü alanındaki yüksek lisansını Hannover Üniversitesi'nde yapmıştır. *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6/7 Eylül 1955 Olayları* isimli tez çalışması ile 2004 yılında Bochum Üniversitesi'nden Tarih Doktoru ünvanı alan Güven'in, aynı isimli bir de kitabı bulunmaktadır.

Ivan Ivanov, lisans eğitimini tıp üzerine tamamladıktan sonra, 1999 ve 2000 yılları arasında Columbia Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde insan hakları ve ayrımcılıkla mücadele hukuku üzerine uzmanlaştı. 12 yıldan fazla süredir insan hakları alanında çalışmalar yapmakta. 1996 ve 1998 yılları arasında hukuk danışmanı olarak görev aldığı Bulgaristan Ulusal İnsan Hakları Örgütü'nde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde Romanlarla ilgili kazanılan ilk davalar olan Asenov, Angelova, Velkova ve Nachova davalarını savundu. 2000 ve 2005 yılları arasında Budapeşte'de bulunan uluslararası bir insan hakları örgütü olan Avrupa Roman Hakları Merkezi'nde avukat olarak görev yaptı. Ivanov, Mart 2005'ten bu yana, Brüksel'de bulunan bir uluslararası savunuculuk örgütü olan Avrupa Roman Enformasyon Bürosu'nun Başkanı olarak görev yapmaktadır. Ivanov'un, insan hakları, ve eğitim, sağlık, barınma, hukuka erişim ve kamu hizmetlerine erişim gibi farklı alanlarda Romanlar'a karşı yapılan ayrımcılık konularında çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Kendisi yakın zaman içinde Avrupa Komisyonu'na sunulacak olan "Avrupa Birliği Irk Eşitliği Yönergesi'nin Roman Halkı Bağlamında Etkin Uygulanması için Çerçeve Stratejisi"ni hazırlayan uzmanlardan biridir.

Dilek Kurban, lisans derecesini Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden, insan hakları alanındaki yüksek lisans derecesini ise Columbia Üniversitesi Uluslararası ve Kamu İlişkileri Fakültesi'nden aldı. 1999-2001 arasında, Birleşmiş Milletler Siyasi İlişkiler Bölümü Güvenlik Konseyi Kısmı'nda Siyasi İlişkiler Yönetici Yardımcısı olarak görev aldı. Daha sonra devam ettiği Columbia Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden Hukuk Doktoru derecesi ile 2004'de mezun oldu. Columbia Üniversitesi İnsan Hakları Bursu ile ziyaretçi araştırmacı olarak bulunduğu TESEV ve Avrupa Azınlık Hakları Merkezi'nde (Almanya), azınlık hakları konusunda araştırma yaptı. 2005'te TESEV Demokratikleşme Programı kadrosuna program yöneticisi olarak katılan Kurban'ın yayınları arasında, *Confronting Equality: The Need for Constitutional Protection of Minorities on Turkey's Path to the European Union* (Columbia Human Rights Law Review, 2003), *Unraveling a Trade-off: Reconciling Minority Rights and Full Citizenship in Turkey* (European Yearbook of Minority Issues, 2005) ve *Türkiye'de Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri* (T. Aker, B. Çelik, T. Ünal ve D. Yüksek ile) (TESEV, 2005) bulunmaktadır.

Etyen Mahçupyan, lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Kimya Mühendisliği Bölümü'nde tamamladı. Lisansüstü derecelerini ise Boğaziçi Üniversitesi İşletme ve Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümleri'nden aldı. Radikal, Yenibinyıl, Zaman gazetelerinde köşeyazarı olarak çalıştı ve Samanyolu TV için bir program hazırladı. Mahçupyan'ın güncel politika ve tarihle ilgili 9 kitabı basıldı. TESEV'de iç politika danışmanlığı yaptı. Mahçupyan halen TESEV'in Demokratikleşme Programı'nın Danışmanı olarak görev yapmaktadır.

Roni Margulies, lisans eğitimini Robert Koleji'nde (Boğaziçi Üniversitesi) ardından İngiltere'de iktisat doktorası yaptı. Şiir kitapları ve *Gülümser Çocukluğum Ardından* isimli anı kitabıyla tanınan Margulies, son şiir kitabı *Saat Farkı* ile 2002 Yunus Nadi Şiir Ödülü'nü kazandı. Kendi şiir kitaplarının yanında, Ted Hughes, Philip Larkin, Yehuda Amihay gibi şairlerin eserlerine yaptığı çeviriler de kitap olarak yayımlandı. Bunun yanında kendisi, *Rusya'da Devlet Kapitalizmi* kitabının çevirimi ve *Antikapitalist Hareket için Kılavuzlar* kitaplarının Dizi Yayın Yönetmeni'dir.

Herkül Millas, Türkiye'de büyüdü ve halen Yunanistan'da yaşıyor. Siyaset bilimi doktorasını Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden, inşaat mühendisliği diplomasını ise Robert Koleji'den aldı. 1968-1985 yıllarında çeşitli ülkelerde mühendis olarak çalıştı. 1990-1995 arasında Ankara Üniversitesi'nde Yunan Edebiyatı Bölümü'nün kuruluşunda çalıştı ve 1999-2005 yıllarında Makedonya, Ege, Atina gibi Yunan üniversitelerinde Türk edebiyatı ve tarihi dersleri verdi. Çoğu Türk ve Yunan şiirinden oluşan yirmi kitap çevirisi yayımlandı. Karşılıklı ulusal algılamalara, stereotiplere ve imajlara yönelik Türk-Yunan ilişkilerini işleyen on kitap ve birçok makale yayımlandı. Her iki ülke gazetelerinde yazıları yayınlanmaktadır. İki kez Abdi İpekçi Barış Ödülü'nü (1992, 2001), Yunan Yazarlar Birliğinin Dido Sotiriu ödülünü (2004) ve Türkiye Yayıncılar Birliği'nin Düşünce ve İfade Özgürlüğü ödülünü (2005) aldı.

Baskın Oran, lisans derecesini 1968'de Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden (SBF) aldı. Doktorasını, asistanlık ta yaptığı aynı fakültede 1974'te tamamladı. 12 Eylül döneminde YÖK'ün Kasım 1982 tarihli kararıyla görevinden alındı. Bu karara karşı Danıştay'da açtığı davayı kazanması üzerine, bu kez 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu ile Temmuz 1983'de görevine son verildi. Danıştay Genel Kurulu kararıyla 1990 sonunda SBF'deki görevine iade edildi. 1991'de doçent, 1997'de profesör oldu. Esas olarak milliyetçilik, azınlıklar ve Türk dış politikası konuları üzerine çalışıyor. Oran, SBF'de şu dersleri vermektedir: "Türk Dış Politikası - 1,2,3", "Milliyetçilik, Küreselleşme, Azınlıklar", "Uluslararası Güncel Sorunlar", "Kürt Sorunu", "Ermeni Sorunu". Şubat 2000 yılından beri haftalık *Agora* gazetesinde ve Nisan 2004 yılından beri de gündelik *Birgün* gazetesinde köşe yazıları yazan Oran'ın yayınlanmış 15'e yakın kitaplarından bazıları şunlardır: *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği; Kara Afrika Modeli, Atatürk Milliyetçiliği; Resmî İdeoloji Dışı Bir İnceleme, Küreselleşme ve Azınlıklar ve Türkiye'de Azınlıklar - Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İktibat, Uygulama.*

Can Paker, Berlin Teknik Üniversitesi'nde lisans eğitimini tamamladıktan sonra, Yıldız Teknik Üniversitesi ve Columbia Üniversitesi'nde lisansüstü eğitimini ve doktorasını tamamladı. Mesleki yaşamına Türk Henkel'de başlayan Dr. Paker, bu kurumda değişik görevlerde bulundu. 2005 yılında Türk Henkel Yönetim Kurulu Başkanlığı ve Genel Müdürlük görevinden emekli oldu. TESEV Yönetim Kurulu Başkanı olan Paker, TÜSİAD ve İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı gibi birçok sivil toplum kuruluşunun yönetiminde yer almakta ve Sabancı Holding Yönetim Kurulu ve Sabancı Üniversitesi Mtevelli Heyeti üyeliği görevlerini sürdürmektedir.

Uğraş Ulaş Tol, lisans derecesini Ortadoğu Teknik Üniversitesi İnşaat Mühendisliği'nden aldıktan sonra, yüksek lisansını Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde yaptı. Halen Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde Siyaset bilimi üzerine doktorası tez aşamasındadır. Yaşama Dair Vakfı tarafından gerçekleştirilen "Sivil Toplum Kuruluşları: İhtiyaçlar ve Sınırlılıklar" adlı araştırmada proje koordinatörlüğü yaptı. Kasım 2004-Ekim 2005 tarihleri arasında Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından gerçekleştirilen "Türk Gençliği Konuşuyor: Gençlerin Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Katılım Süreci ve Üyeliği Üzerine Düşünceleri" adlı projede danışma kurulu üyeliği yapan Uğraş Ulaş Tol, Doç. Dr. Sibel Kalaycıoğlu ile birlikte, Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu tarafından desteklenen ve Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) aracılığıyla yürütülen; "Yaşlılar ve Yaşlı Yakınları Açısından Yaşam Biçimi Tercihleri" adlı araştırma projesi (2002-2003) gibi pekçok projede yer almıştır. "Alevi Olmak: Alevilerin Dilinden Ayrımcılık Hikayeleri" yayınlarından bir tanesidir.

Zafer Toprak, ortaöğrenimini St. Joseph Fransız Lisesi'nde tamamladıktan sonra Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Diploması ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisanas derecesini Londra Üniversitesi'nde tamamlayan Toprak, doktora derecesini İstanbul Üniversitesi'nden almıştır. Misafir öğretim üyesi olarak Londra Üniversitesi, Minnesota Üniversitesi ve EHESS (Paris) gibi birçok üniversitede ders vermiştir. Kendisi 1977 yılında Boğaziçi Üniversitesi'ne katılmış, daha sonra aynı üniversitede Tarih Bölüm Başkanlığı görevini sürdürmüştür. Şu anda, lisansüstü eğitim veren Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün direktörüdür. Toprak, Türkiye'de ve dünyada birçok akademik dergi ve yayını kurmuş; 11 ciltlik Türkiye Ansiklopedisi ve 8 ciltlik İstanbul Ansiklopedisi de dahil olmak üzere birçok ansiklopedinin genel editörlüğünü yapmıştır. Avrupa Bilim Vakfı projelerinde yöneticilik görevlerinde bulunmuştur. Cinsiyet tarihi, emek tarihi ve kurumsal tarih alanlarında Türkiye'de öncü rol oynamıştır. Birçok bankanın ve şirketin kurumsal tarihini yazmıştır. Kendisi modern Avrupa ve Osmanlı-Türk tarihi konularında uzmanlaşmıştır. Zafer Toprak Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Japonca dillerinde 11 kitap ve Türkçe, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca dillerinde 200'e yakın makale yazmıştır. 2003 yılında basılan, 1.Dünya Savaşı'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi üzerine olan kitabı Osmanlı Bankası Araştırma Enstitüsü ödülüne layık görülmüştür.

Mihail Vasiliadis, Zoğrafyon Rum Lisesi'nden mezun oldu. Sultanahmet İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ni tamamlayamadan okuldan ayrıldı. 1955 yılından itibaren o dönemde yayınlanmakta olan Rum gazetelerinde ve özellikle günlük EMBROS gazetesinde yardımcı olarak çalıştı. 1961'de haftalık ELEFTERİ FONİ gazetesinin Mes'ul Müdürlüğü'nü üstlendi, 1965 yılında ise günlük "EMBROS" gazetesinin Mes'ul Müdürü oldu. 1975'te muhasebe müdürü olarak çalıştığı "Tekstil Sanayi Şirketi-Albino Caino, Memduh Paker" firmasından, Atina'ya göçmek üzere ayrıldı. 1965 yılında "milli birliği bozacak şekilde Rumluk propagandası yapmaktan" mahkemeye verildi. 10 yıl süren davaların ardından 1975 yılında son ve kati beraat kararını aldıktan sonra Yunanistan'a göç etti. Orada, özellikle İstanbulluların sorunlarıyla ilgilenen "EPTALOFOS" adlı aylık gazeteyi yayınladı. Yunanistan'da da, "Türk yanlısı" olarak nitelendi ve uzun süren davalarda yargılandı. İstanbul'a geri dönerek "APOYEMATİNİ" gazetesinin sorumluluğunu devraldığı 2002 yılından bu yana bu görevi sürdürmekte.

Bruno de Witte, lisans derecesini Leuven Üniversitesi Hukuk Bölümü'nden aldı. Bruge'deki College of Europe'dan aldığı Avrupa Çalışmaları diplomasını takiben 1985 yılında Floransa'da bulunan European University Institute'de hukuk alanında yaptığı doktorasını tamamladı. Aynı üniversitede dört yıl süreyle Hukuk Fakültesi'nde doçent olarak görev almasının ardından, 1989'da Maastricht Üniversitesi'nde Avrupa Hukuku Profesörü olarak çalışmaya başlayan de Witte, 2000 yılına kadar buradaki görevine devam etti. Kendisi, halen European University Institute'de çalışmalarını sürdürmekte olup, Avrupa Hukuku Profesörü ünvanına sahip olmasının yanında, aynı üniversiteye bağlı Avrupa Hukuku Akademisi'nin, Hukuk Departmanı'nın ve Robert Schuman Merkezi'nin eş zamanlı yöneticiliğini yapmaktadır. Başlıca çalışma alanları: Avrupa Birliği anayasa hukuku, ve bunun kapsamında; AB hukuku ile yasal hukuk sistemleri, ve AB hukuku ile uluslararası hukuk arasındaki ilişkiler; temel hakların korunması; kurumlar arasındaki yatay kuvvetler ayrılığı ve üye ülkeler arasındaki dikey kuvvetler ayrılığı; anayasal reform. Bunların yanında ilgilendiği diğer alanlar: Avrupa ölçüsünde, uluslararası alanda ve karşılaştırmalı olarak kültür, medya, eğitim ve dil kullanımının yasal denetimi, ve olarak azınlıkların korunması.

Mesut Yeğen, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesidir. Çalışmaları Türk milliyetçiliği, Kürt sorunu ve Türkiye'de yurttaşlık meseleleri üzerine yoğunlaşmıştır. *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu* (İstanbul: İletişim, 1999) adlı kitabın yazarıdır. Türk modernleşmesinin ideolojisi, yurttaşlık ve Türk milliyetçiliği hakkında makaleler yazmıştır.